

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Kultúratudományi Doktori Program

Gárdos Judit

**TUDÁSLÉTREHOZÁS A MAI MAGYAR
SZOCIOLÓGIÁBAN
EGY ESETTANULMÁNY**

Doktori disszertáció

Dr. Vajda Júlia
témavezető

Dr. Wessely Anna
(társ)témavezető

Pécs

2017

Tartalomjegyzék

I.	Köszönet	3
II.	Bevezető	4
III.	Bevezetés a vizsgált kutatáshoz.....	6
IV.	Módszerek	11
V.	Tudományelméleti alapok	14
I.	Tudományos praxis és ontológia	19
II.	A szociológiai tudáslétrehozás vizsgálata	21
VI.	Az első előítéletkutatások Magyarországon	25
VII.	A helyi tudás és a kutatás	31
VIII.	Adatelemzés és a magyar–roma viszony konstrukciója	50
IX.	Az adatok képei és a világ	64
X.	Pozitivizmus és elkötelezett szociológia	76
I.	Pozitivisták társadalomtudomány és a kritikája. A Magyar Agora és a pozitivizmus	76
II.	Elkötelezett társadalomtudomány.....	81
III.	A normativitás és a szociológia jövője	87
XI.	Magyarázat és a Magyar Agora.....	90
I.	Társadalomtudományos magyarázatok elméletei.....	91
II.	Törvények és magyarázat	92
I.	Deduktív magyarázat.....	93
II.	Induktív-statisztikai magyarázat	95
III.	Unifikációs és mechanizmus-alapú magyarázati modellek.....	98
XII.	Magyarázási stratégiák és a Magyar Agora.....	103
I.	A regresszióelemzés és kritikái	103
II.	Várakozási horizont.....	109
III.	Normativitás és a kutatási eredmények	112
IV.	A négy tézis. Okok és értelmezések a Magyar Agorában	113
V.	Magyarázat és normativitás	123
XIII.	Összefoglalás	130
XIV.	Bibliográfia	146
XV.	Függelék: A Magyar Agora kérdőíve	159

„(...) research methods may on the level of theory, when theory is consciously involved at all, reflect intellectual *bricolage* or *post hoc* justifications rather than the consistent working through of carefully chosen fundamental assumptions. Frequently methodological choices are steered by quite other considerations, some of highly practical nature (...). It cannot be taken for granted that what is done in particular research projects has a clear relationship even to the stated abstract positions of those carrying them out (...). Programmatic statements cannot, therefore, be taken as descriptions; they are of interest in their own right, but practice has to be studied directly in its own right.”

Jennifer Platt: *A History of Sociological Research Methods in America, 1920-1960*, Cambridge University Press, 1996, 275. oldal.

I. Köszönet

Sokaknak tartozom köszönettel, mindenekelőtt Vajda Júliának és Wessely Annának, akik konzulensként mérhetetlen sok segítséget nyújtottak, valamint Örkény Antalnak és Székelyi Máriának, akik nagylelkűen engedték, hogy végigkövessem kutatásuk minden részletét, s akik nélkül nem létezne ez a dolgozat. Nagyon hálás vagyok, hogy kedvesen és gyorsan befogadtak, s a munkámat messzemenőig támogatták. És persze köszönöm Kovács Évának, akivel évek óta közösen dolgozunk, hogy mindig és mindenben támogott.

Köszönöm továbbá Szabari Verának, hogy alaposan elolvasta és konstruktívan bírálta a szöveg korábbi változait. Hálás vagyok az MTA TK Szociológiai Intézetében tartott két vita résztvevőinek (többek között Neményi Máriának, Janky Bélának és Zombory Máténak), akik nagyon sokat segítettek munkámat. Köszönöm Berger Vikornak, Kende Annának és Pál Eszternek, hogy a disszertációm egyes gondolatait tartalmazó korábbi cikkeimet kommentálták. Köszönöm Eröss Gábornak a sok éves közös munkát.

Köszönöm a PTE Kultúratudományi Doktori Program oktatóinak és az évfolyamtársaimnak, hogy interdiszciplináris megközelítésükkel bevezettek a kultúratudomány világába, s hogy arra inspiráltak, kérdőjelezzem meg továbbra is azt, amit természetesnek veszünk.

Köszönöm az ELTE Szociológia Doktori Iskolának, ahol párhuzamosan végeztem doktori tanulmányaimat, hogy nagylelkűen segítette munkámat.

Hálás vagyok közvetlen kollégáimnak, Csurgó Bernadettnek, Kerényi Szabinának, Meiszterics Enikőnek s Vajda Rózának, hogy amikor kellett, készségesen átvállalták az én feladataimat is.

Bakonyi Ferencnek köszönöm, hogy mindig támogat.

A dolgozatomat gyermekeimnek, Ábelnek és Jónásnak ajánlom.

II. Bevezető

Disszertációm célja a kortárs magyar szociológiai kutatások egy kis szeletének tudományszociológiai, tudományelméleti és tudományantropológiai fókuszú vizsgálata. Elemzésem tárgya elsősorban egy szociálpszichológia s szociálpolitikai kérdéseket firtató, survey és kvalitatív módszerekkel egyaránt dolgozó, magyar-amerikai kooperációban megvalósuló kutatás. A vizsgált kutatás, valamint egyes kutatási kérdéseim kontextusba helyezésének céljából viszont több más társadalomtudományos munkát is bevonok az elemzésembe.

Céлом megérteni, hogy egy alapvetően survey módszerű, de azon belül különleges kutatási eljárás, amely egyesíti magában a társadalomjobbító cselekvést és a tudományos társadalomkutatást,

- milyen módon képzelem el azt a világot, amit kutatni szeretne;
- milyen viszonyt tételez fel azzal, amit vizsgálni kívánt világként definiál;
- milyen normatív kutatói álláspontokat mozgósít;
- milyen szociológiai módszereket használ;
- hogyan vet be a tudományos szövegben magyarázati stratégiákat.

Fő kérdéseim: Hogyan s milyen dolgok jönnek létre a kérdőív szerkesztés, az adatelemzés és a tanulmányírás során? Milyen keretben zajlanak az ezeket a dolgokat termelő és értelmező folyamatok? Milyen tudománytörténeti és tudományelméleti hagyományokba illeszkednek az előítéletekkel kapcsolatos felmérések Magyarországon? Milyen tudományos magyarázatok találhatók a kutatók beszámolóiban? Hogyan jellemezhetők a tudósok normatív elköteleződése, a tudományos módszerek s eredmények közötti összefüggések? Mit lehet megállapítani a magyarországi társadalomtudományok egy szeletéről a társadalmilag elkötelezett szociológusi attitűd és az értékmentes tudományosság eszményének erőterében?

Elsőként az általam vizsgált kutatást mutatom be részletesebben, aztán a saját módszereimre térek ki. Utána a munkám számára releváns tudományelméleti és tudománytörténeti kontextusban helyezem el disszertációm tárgyát és témáit.

Mivel a vizsgált kutatás számos előítéletkutatási módszert használ, ezek történetéről is szót ejtek, valamint az előítéletkutatásokat elhelyezem egy tágabb tudománytörténeti

hagyományban. Utána a vizsgált kutatás magyar és amerikai kutatói közötti különbségekről, az általuk különféleképpen elképzelt világokról beszélek. A kutatási eredményeket bemutató diagramok kapcsán, s tudománytörténetileg – a tudósi szerepek, s a szociológia jövőjének témáit is érintve – arról beszélek, hogy az elkötelezett szociológia mint eszmény és a kutatási eredmények objektív igényű prezentálása között milyen viszonyt lehet megállapítani.

A különböző társadalomtudományos magyarázati lehetőségek felvázolása után arról írok, hogy az elemzett kutatási beszámolóból mit tudunk meg a kutatók várakozási horizontjáról. Ezután pedig megvizsgálom, hogy mely okokat említik adataik magyarázatául s mely magyarázati stratégiákat használnak az eredményeiket bemutató szövegben. Megállapítok négy tézist, amelyek egyaránt s egyszerre befolyásolják a kutatók kérdőívkészítési, változólétrehozási, adatelemzési és magyarázó gyakorlatait, tehát a kutatás minden lépcsője során – látenszen – jelen vannak. Továbbá a szociológia válsága, a szociológusi szerepek kérdése kapcsán helyezem el a vizsgált kutatást tudománytörténeti kontextusában.

III. Bevezetés a vizsgált kutatáshoz

Disszertációm megfigyelési tárgya (terepe) egy szociológiai-politológiai kutatás, egy amerikai módszer magyarországi meghonosításának kísérlete („*Magyar Agora 2005*”, a kutatásvezetők az ELTE TÁTK tanárai, Örkény Antal és Székelyi Mária). Ez a módszer a *deliberative poll* (magyarítva „gondolkodtató közvéleménykutatásnak” szokták nevezni a Magyar Agoráról szóló beszámolóknak), Texasban fejlesztette ki két politológus, és az Egyesült Államokon kívül már több országban is kipróbálták. Az „*action research*” módszerek családjába tartozik, amelyeknek egyidejű célja a kutatás és a „világ” megváltoztatása.

A Magyar Agora menetét három részre lehet bontani. Az első egy kérdőív 2005 nyár eleji kitöltése egy ezer fős, Magyarországra reprezentatív mintán, amelyben a kutatók a roma kisebbséggel¹ kapcsolatos kérdéseket firtattak. Ezt követte néhány hónap múlva, ősszel, egy háromnapos „konferencia”, amelyen a korábban megkérdezett ezer embernek körülbelül egyötöde vett részt. Ez a mintegy 180 ember kiscsoportos beszélgetések során közös kérdéseket fogalmazott meg. A három téma, amelyekről szó esett ezeken a beszélgetéseken: a romák diszkriminálása, a szegénység és a szegregáció. A kérdéseket aztán plenáris üléseken tették fel politikusoknak, szakértőknek és tudósoknak, akik a kérdésekre felelve tájékoztatták a résztvevőket a romákat sújtó egyenlőtlenségek okairól és mechanizmusairól, a diszkrimináció formáiról, a szociálpolitikai programokról, a többségi társadalom előítéleteiről, stb. A konferencia résztvevői körében ezután másodsorra is lekérdezték az eredeti kérdőívet, és a két lekérdezés összehasonlításával próbáltak következtetéseket levonni a konferencián elhangzottak hatásáról. Egy tanulmánykötet formájában jelentek meg az eredmények, amelyben szociológia szakos hallgatók vettek részt. A második lekérdezés után közvetlenül külön tévéműsorban disszeminálták a kutatási eredményeket.

A *deliberative poll* célja, hogy a résztvevőket tájékozottabbá tegye szakpolitikai kérdésekben, és ez által hozzásegítse őket a megalapozottabb véleménynyilvánításhoz. A magyar projekt célkitűzése ettől eltér. Nagyon leegyszerűsítve: alapvető különbség, hogy a

¹ A *magyar* és a *roma* kifejezéseket a dolgozatomban következetesen az általam elemzett kutatók szóhasználatából vezetem le. Vélhetően minden olvasó tisztában van azzal, hogy ezeknek a kifejezéseknek a referense korántsem egyértelmű. Örkény és Székelyi azt a válaszadót nevezte romának, aki vagy romának vallja magát, vagy vannak roma felmenői.

magyar projektben az információátadással az elsődleges cél a romákkal szemben táplált előítéletek mérséklése volt.

A *deliberative poll* módszerének kidolgozói aktívan részt vettek a Magyar Agora kérdőívének megalkotásában. Az, hogy több kutatócsoport dolgozik egy kérdőíven, nem új jelenség; már régóta nem tartható az az álláspont, hogy egy ország tudományos életét csupán az ott élő és kutató tudósok alakítják. Nemcsak konferenciákon, folyóiratokból és könyvekből ismerhetik meg a kutatók más ország tudósainak munkáját. A kontaktus számunkra most azért válik érdekessé, mert a kutatók különböző *ismeretekkel* rendelkeznek, és esetenként már-már különböző *világokat* hoznak létre; egy olyan közös kutatásban, mint a Magyar Agora, ezek a tudások kombinálódnak, újraszerveződnek, nemritkán konfliktusba is keverednek.

Az általam vizsgált kutatás kérdőíve a magyar kutatók elképzelései és az amerikai munkatársak már korábban kifejtett módszertani követelményei által meghatározva formálódott. A magyar kutatócsoport vezetője kereste meg néhány évvel a kutatás előtt a *deliberative poll* amerikai kitalálóját azzal az ötlettel, hogy Magyarországon is ki kellene próbálni a módszert. Konkrét témát javasolt, lévén sok éve a romákat kutató kisebbségpszichológus: a magyarországi cigányság helyzetét.

Érdeemes megjegyezni, hogy ez nem tipikus téma a *deliberative poll* számára; a legtöbb téma korábban *policy*-vel foglalkozott: Angliában az egészségügy esetleges privatizálásáról, Bulgáriában a halálbüntetés eltörléséről, Dániában az euró bevezetéséről stb. folyt a vita.

A *deliberative poll* a részvételi vizsgálatok (*participatory inquiry*) családjába tartozik. Reason (1994) a résztvevő kutatásokat áttekintve három, mára már kiforrott válfajukat különbözteti meg²: a kooperatív vizsgálatot (*co-operative inquiry*, ennek kidolgozásában Reason személyesen is érintett), a résztvevő akciókutatást (*participatory action research*), valamint az akciótudományt és akcióvizsgálatot (*action science and action inquiry*). Az a nem titkolt remény élte az akciókutatókat, hogy ezen új vizsgálódási módszerekkel elősegítik az emberek összefogását egymással és környezetükkel.

Nagyon röviden összefoglalva: a *kooperációs vizsgálatoknál* az embereket arra vezetik rá, hogyan szabadulhatnak meg az őket gúzsba kötő kondicionált viselkedésformáktól, korlátozó normáktól. Azok az emberek, akik egy hagyományos kutatási dizájnban mint vizsgált alanyok szerepelnek, itt kutatóként is részt vesznek a vizsgálatban, s közösen határozták meg a kutatás kérdéseit, a témákat a saját mindennapi életükből merítve. Az

² Reason rámutat arra, hogy másfajta résztvevő vizsgálatok is léteznek.

akcióvizsgálatok szervezetek és csoportok tetteinek (ön)vizsgálatából akarnak olyan cselekvésformákat kidolgozni, amelyek hozzájárulnak a csoport hatékony és igazságos működéséhez.

A *deliberative poll* módszere a *résztevő akciókutatás*, a legelterjedtebb résztvevő vizsgálati módszer (illetve módszerek együttesének) egyik fajtája. Ezeknél Reason értelmezésében a cél hármas: elnyomott csoportok emancipálása; csoportos, nem tudományos tudástermelés, az emberek hétköznapi tudásának előtérbe helyezése; kooperáció és közös cselekvés (és más kutatási módszerek, pl. érintettekkel folytatott csoportinterjúk vagy állampolgári tanácsadás, ld. Oblath 2007).

A *deliberative poll* (Fishkin–Luskin–Jowell 2000) elmélete abból a feltételezésből indul ki, hogy a választások nem tükrözik híven a szavazók szakpolitikai preferenciáit.³ Például Rist mutatott rá arra (1994: 545), hogy az állampolgárok, de a politikusok is, egyre kevésbé látják át a komplex szakpolitikai kérdéseket; nehezen tudják azonosítani, hogy cselekvésük hogyan és milyen változásokat idéz elő. Fishkin, Luskin és Jowell hangsúlyozza: nemcsak hogy a népesség egy jelentős része nem vesz részt a választásokon, a résztvevők többsége nem is gondolkozik el szakpolitikai kérdéseken. Kevesen kapcsolódnak be a politikáról, illetve szakpolitikai kérdésekről folyó vitákba, és szinte egyáltalán nem találkoznak az övékétől eltérő társadalmi tapasztalatokkal, nézőponttal rendelkező egyénekkel. Ez aggasztja a *deliberative poll* kitalálót: egyfelől a választók nem tudják, mit is gondoljanak az őket érintő kérdésekről, másfelől a döntéshozók sem tudhatják, mit akarnak a választóik. Az általuk kifejlesztett módszer előnyeit egyrészt a kiscsoportokat jellemző társas szituációkban, a közös gondolkodásban (ahol viszont – sok hasonló akciókutatással ellentétben – nem törekednek konszenzuális állásfoglalásra),⁴ a szakértőkkel és politikusokkal való találkozásokban látják, másrészt a reprezentativitásban, hiszen – szintén sok hasonló akciókutatással ellentétben – a *deliberative poll*ban részt vevők (elméletileg) reprezentálják a vizsgálni kívánt populációt. Meggyőződésük szerint a reprezentativitás garantálja, hogy a vitahétvégén kialakult véleménystruktúra hasonlítson arra, amit az össznépeességben mérhetnének akkor, ha mindenkinek esélye lenne információkhoz jutni, kérdéseket feltenni, vitázni. Ebből úgy tűnik (noha a szerzők ezt nem mondják ki), hogy a viták nyomán ki-

³ Ahol nem hivatkozom más forrásra, a *deliberative poll* módszerét a következő bekezdésben Fishkin–Luskin–Jowell (2000) írása alapján mutatom be.

⁴ A különböző akciókutatásos elrendezésekre jellemző, egymástól sok szempontból eltérő kiscsoportos módszerekről ld. Oblath (2007).

/átalakuló vélemények irányítúként szolgálhatnának a politikusoknak: az országot reprezentáló néhány száz ember végül racionálisan, minden érvet mérlegelve, „objektív” információkra támaszkodva választja ki, milyen szakpolitikai döntéseket preferál. Számtalanszor kifejtették, hogy a *deliberative poll* egyik fő kérdése éppen az, hogy a *tájékoztatottság mennyiben befolyásolja az egyének döntéseit*. Feltételezésük szerint minél több információval rendelkezik valaki, annál jobban el tudja dönteni, milyen politikai döntést tart a leginkább megfelelőnek, melyik szolgálja az ő érdekeit és felel meg az értékeinek; a hétvégi „konferenciák” egyik legfontosabb célja éppen az, hogy az embereket ellássák a szándékaik megvalósítását szolgáló releváns információkkal. Mivel általában szakpolitikai kérdésekről szól a *deliberative poll*, releváns információ például, hogy mi a kérdésben a politikai pártok álláspontja és melyek a politikai döntés lehetséges következményei. A racionális döntélmélet fogalmi keretében mozognak: az ember alapjában véve *racionálisan* akar dönteni; céljai eléréséhez keresi a legmegfelelőbb eszközöket: a releváns *információk szolgáltatják a tudást ezekről az eszközökről*. Fontos, hogy a tájékoztatás „kiegyensúlyozott”⁵ legyen, és egyenlő mértékben mutassa be mindegyik érintett érveit.

A *deliberative poll* néhány eleme a közszociológia Burawoy-féle leírásában is fellelhető. Némedi Dénes (2006: 101) rámutat arra, hogy a közpolitikai kutatások bevonják a korábban befogadóként funkcionáló szereplőket is, és a külső, nem diszciplinárisan létrehozott, hanem a tudományt felhasználóinak igényei is beszivárognak a kutatási téma kiválasztásába. Ezáltal már nem csak a kutatók a tudományos tudás létrehozásának fő szereplői; tehát a tudomány mint autonóm mező ideálja is megváltozik:

„Burawoy cikkeiben és az azokat követő vitában azonban nem esik szó egy olyan változásról, amely maguknak a diszciplínáknak a kereteit érinti. Egyre erősebb a törekvés a transzdiszciplináris, az alkalmazási kontextusra érzékeny, Burawoy terminológiájával élve ’közpolitikai’ (policy) kutatások iránt, amelyek képesek elszakadni a szaktudományos, professzionális jelentőség szempontoktól. Egy befolyásos irányzat szerint a tudomány alakváltozásáról van szó: a 19. századi eredetű, alapvetően diszciplinárisan tagozódó és autonómiáját erre a diszciplinaritásra alapozó egyetemi tudomány helyébe egy felhasználásorientált tudomány lép. Projekt tudományról is lehet beszélni: a terminus azt hivatott kifejezni, hogy míg a klasszikus modern tudományosságban a diszciplinárisan generált problémák vezették a kutatást, addig egyre inkább külső, a felhasználók által generált és nem a diszciplináris szempontokra figyelő programok kerülnek az előtérbe. Együtt jár ez azzal, hogy a felhasználó is egyre inkább belép a folyamatba, vagyis abban, amit még mindig kutatásnak

⁵ A két amerikai kutató, Fishkin és Luskin szóbeli eligazításából idézek, amit a kiscsoportok vitavezetőinek tartottak a hétvégi „konferencia” előtt.

nevezünk, aktív szereplőként megjelennek olyanok is, akik a hagyományos típusú tudományosságban csak az eredmények hálás fogadóiként játszottak szerepet. Másként megfogalmazva: ebben az új típusú tudományosságban a tudomány hagyományosan fontosnak tartott autonómiája kétségesnek és idejétmúltnak tűnik.”

A *deliberativ poll* magyar meghonosítói – Örkény Antal és Székelyi Mária – a magyar előítélet-kutatások prominens alakjai, a kutatás idején egyetemi tanári beosztásban. Fontos intézményi pozíciókkal rendelkeztek és rendelkeznek. Örkény Antal az ELTE-UNESCO Kisebbségsszociológiai tanszék vezetője, s a Kisebbségkutató Intézet igazgatója volt a kutatás idején. Székelyi Mária a Magyar Agora idejében dékánhelyettesi és rektorhelyettesi pozíciókat is birtokolt az ELTE-n, s az SPSS-t oktató haladó kurzusokat rendszeresen ő tartotta a szociológushallgatóknak. Mindkettőjük munkásságában nagy részt tesz ki a cigányellenes előítéletek vizsgálata. Örkény és Székelyi számos – főként kérdőíves – kutatást végeztek közösen a magyarországi és a határon túli előítéletek felmérésére, ezért a Magyar Agora kérdőívének elkészítése mondhatni rutinmunka lett volna számukra, ha nem kell alkalmazkodniuk az amerikai kutatótársak elvárásaihoz és javaslataihoz. Hiszen a magyar *deliberative poll* fontos alapvetéseiben tért el az amerikai modelltől. Míg az amerikai modell fő célját egyik kitalálója így summázza: „A *deliberative poll* célja, hogy adalékokkal szolgáljon az aktuális szakpolitikai megbeszélésekhez [*deliberations*]” (Fishkin–Luskin–Jowell 2000: 665), addig Örkény Antalt elsődlegesen nem az egyének szakpolitikai preferenciáinak és tájékozottságának az összefüggése érdekelte, nem is volt célja, hogy befolyásolja a cigányokat érintő szakpolitikáról szóló vitákat. Ő az előítéleteket szerette volna gyengíteni. Mint általában az előítéletek hazai kutatói, Örkény Antal és Székelyi Mária is közvetlen összefüggést lát az előítéletesség és a hátrányos diszkrimináció között. Meg vannak győződve róla, hogy az általuk feltárt, sokszor nagyarányú magyarországi előítéletesség magyarázza a romákat sújtó diszkriminációt is. Ahogyan korábban Eröss Gáborral kifejtettük (Eröss–Gárdos 2007), a diszkriminációban meghatározó szerepet játszó *intézményi feltételeket* az előítélet-kutatások döntő többsége nem, vagy csak kevésbé veszi figyelembe. A romák marginális helyzetének és az őket sújtó diszkriminációnak az okát elsősorban az előítéletes beállítódásban, és nem az intézményrendszer sajátosságaiban keresik. E ponton válik világossá az egyik alapvető különbség az amerikai és a magyar kutatók között: míg a diszkrimináció csökkentésében az amerikai tudósok az állami intézményekben fogatosított, az intézményrendszert megreformáló szakpolitikai döntéseknek tulajdonítanak nagy szerepet, magyar kollégáik az előítéletek elosztatásának.

IV. Módszerek

Szakedolgozatom szintén módszertani irányultságú volt, a „Túlélőkészlet az SPSS-hez” (Barna-Székelyi 2004) című kötetet elemeztem, amely a kvantitatív módszertani oktatás egyik alapművének számított egyetemista koromban. Disszertációmban – a tudományantropológiai módszerek által ihletetten – egy szociológiai kutatást szerettem volna végigkövetni. A kutatás kiválasztása nagyban függött egyik témavezetőm, Wessely Anna javaslatától, aki a kutatókkal való jó viszony alapján ajánlott be engem; Örkény Antal s Székelyi Mária pedig nagylelkűen igent mondtak arra, hogy napról napra végigkövessem munkájukat.

Kutatásom módszereit legfőképpen a tudományantropológiából kölcsönzöm. Végigkövettem a kutatást az első kérdőívkészítési megbeszélésektől kezdve az amerikai kollégákkal folytatott intenzív e-mailváltáson és konferenciabeszélgetéseken, a próbakérdőívezésen és a végső kérdőív elkészítésén keresztül a háromnapos konferenciáig, és részt vettem az adatokat elemző egyetemi kutatószemináriumon. Lehetetlenség elemeznem minden anyagot, amelyet a kutatásom során begyűjtöttem; disszertációmban vizsgálom az általam begyűjtött kutatási dokumentációt (az elektronikus levelezést, a honlapot, a rögzített telefonbeszélgetéseket, a résztvevők médiaszerepléseit, a kutatókkal folytatott interjúkat), az adatmátrix különböző stádiumait, a számítógépes adatelemzés programozását, a munkaanyagokat és a létrejövő cikkek különböző változatait, valamint az eredményeket bemutató tévéműsort.

A kérdőívkészítési és a cikkírási folyamatot személyesen kísértem végig. Székelyi Mária és Örkény Antal az irodájukban írták a szöveget közösen a számítógépen, s én meghívást kaptam s résztvettem a hónapokon át tartó folyamatban. Alapvetően az ELTE kampuszán folyt a munka, esetenként hétvégén is, egymást ugratva, jó hangulatban.

Az általam elemzett tanulmány írása során a kutatók kiindulópontja mindig egy ábra, egy diagram, ahol etnikai bontásban ható egy változó értékeinek az eloszlása. Miután kielemezték az adott ábrát (a szöveget közösen írták, de az első verziót általában Székelyi diktálta Örkénynek), áttértek a következőre. A tanulmányban szereplő ábrák végső csiszolgatása, formázása is időt vett igénybe. Az összes ábra egy excel-fájlban volt található, ahol általában szerepelt a változók SPSS-fájlban szereplő neve is.

A folyamatot az amerikai kollégákkal történő viták nagyban meghatározták és meg is hosszabbították, ahogyan ez általános a több kutatócsoportot összefogó kutatások esetében; maga a kérdőívírási és -feldolgozási feladat amúgy (a kutatók számára) rutinjellegű volt. A fő

munkát Örkény Antal és Székelyi Mária végezte, és esetenként konzultációra behívták Szalai Júliát, aki a magyarországi és nemzetközi szociálpolitika elismert kutatója. A fájlokat én is megkaptam, az emailek címzettjei között is szerepeltem. A megbeszélések során alapvetően csendben voltam, igyekeztem nem-résztevő megfigyelőként jelen lenni. Jegyzeteket készítettem.

A lekérdezési folyamatot is megfigyeltem, dél-magyarországi terepen kísértem el egy kérdezőbiztost az útján; a tapasztalataim egyes elemeiről később fogok szólni.

A disszertáció magyarázatról szóló fejezete alapvetően szövegelemzésre támaszkodik. A szöveg összes magyarázó elemét kigyűjttem, rendszereztem, kategorizáltam és elemeztem. Az eljárásról bővebben az említett fejezetben írok. A diakramokról, képekről szóló fejezetben néhány, képelemzéssel foglalkozó munkára támaszkodom; ezekről részletesen szintén az adott fejezetben lehet olvasni.

A saját munkám *tágabb kontextusát* a tudományantropológiai, tudománytörténeti és tudományelméleti irodalomban látom. Kevésbé használok olyan szakirodalmat és megközelítéseket, amelyek kizárólag a közvetlen gazdasági, politikai, hatalmi tényezők hatását vizsgálnák a tudomány működésének területén (ez egy externalista megközelítés volna). Disszertációmban a hatalmi aspektusok a magyar és az amerikai kutatócsoport közötti dinamika elemzésében kapnak fontosabb szerepet. Az Actor-network-elmélet (ANT) fogalomrendszere a saját munkám során számos alkalommal vált jól használhatóvá. A kutatók, a válaszadók, a kérdőív, az adatok, a módszerek, a technológiai eszközök, a cikkek stb. mind egy hálózat elemei, amely hálózat létrehozza azt, amit tudományos eredménynek nevezünk. A hatalmi aspektusok is ezen hálózat egyik részeként lépnek működésbe. Dolgozatom egyik fő kiindulási pontja, hogy az empirikus elemzés és a kategorizáció egymással szorosan összefüggő, egymást meghatározó folyamatok.⁶ Az egyik osztályba sem tartozó objektum miatt megváltozik az osztályozás is, hiszen be kell illeszteni a „rakoncátlan” objektumot valamely osztályba. Így az empirikus megfigyelés és az osztályozás egymást határozzák és változtatják meg. A vizsgálatom politikai dimenziója pedig rámutat arra, hogy a tudománycsinálás egy bizonyos módja – még ha áttételesen is – de kifejezett morális és politikai célokból indul ki, a létrejött tudományos artefaktumok és szövegek pedig azokat erősítik meg (Woolgar – Lezaun 2012: 335).

A dolgozatom egyik célja az, hogy rámutassak a sokszor természetesnek vett módszertani előfeltételezésekre, magyarázási stratégiákra és kutatói automatizmusokra, valamint arra,

⁶ Ahogyan azt Mary Hesse network-modellje megfogalmazza.

hogy a normák milyen szerepet játszanak a kutatói gyakorlatok, az adatok létrehozása, az elemzés, az írás stb. során. Ehhez a vizsgált kutatáson kívül – kevésbé részletesen – más kutatások, survey módszerű kutatási beszámolók (tanulmányok, cikkek) elemzéséhez is folyamodom. Továbbá, hogy az elemzett kutatást el tudjam helyezni a társadalmi, tudományos és politikai kontextusában, elmélettörténeti elemzést is folytatok; ide tartoznak a szociológia és a pozitívizmus kapcsolatáról, a magyarországi előítéletkutatások korai szakaszáról, valamint az elkötelezett szociológiáról szóló részek.

Hozzáállásomat alapvetően meghatározza a kultúrakutatás (*cultural studies*). Ien Ang kifejti (1996), hogy a *cultural studies* a kultúrát nem többé-kevésbé statikus, az ideák, a hitvilág és a viselkedés objektiválódott együtteseként definiálja, hanem a kultúra termelésének, körforgásnak és fogyasztásnak ellentmondásos, állandó társadalmi folyamatoként. A *cultural studies* a történeti és a sajátos/egyéni jelentések értelmezésében érdekelt, és nem a viselkedés általános típusainak leírásában, inkább folyamat-orientált, mintsem eredmény-orientált, interpretív, semmint magyarázó. Mint intellektuális gyakorlat a *cultural studies* szándékosan és öntudatosan eklektikus, kritikai és dekonstruktív. A *cultural studies* – írja Ang, Clifford Geertzre hivatkozva – egyszerre kultúrakutatás és kultúrakritika. A *cultural studies* művelésének nem az a feladata, hogy hozzájáruljon a tudományos tudásnak pusztán a tudomány kedvéért történő felhalmozásához, hogy felépítsen egy szilárd, empirikusan igazolt gyakorlati tudáskészletet, hanem az a feladata, hogy részt vegyen egy folyamatos, lezáratlan, politikailag-orientált vitában, amely azt a célt szolgálja, hogy megteremtse a jelenkor kulturális feltételeire vonatkozó kritikát.

Amikor elkezdtem munkámat, úgy beszéltem meg a vizsgált kutatókkal, hogy anonimizálni fogom a szövegemet. Ebbe ők beleegyeztek, bár Székelyi Mária már akkor azt jelezte, hogy ez nem kivitelezhető. Később az eredményeimet bemutató két szöveget is beszerkesztették a Magyar Agora eredményeit bemutató kötetbe, tehát az anonimizálás, úgy tűnik, a számukra nem tűnt akkor a legfontosabb szempontnak. Az olvashatóság, a követhetőség, az ellenőrizhetőség mint tudományos diskurzus szabályainak szempontjai miatt végül én is arra a konklúzióra jutottam, hogy disszertációm nem anonimizálok. Ez gyakorlatilag is kivitelezhetetlen lenne, hiszen számos helyen idézem a kötetük szövegrészeit, amelyeket egyszerű internetes kereséssel mindenki megtalálhat.

V. Tudományelméleti alapok

A társadalomtudományos gyakorlatokkal foglalkozó tudományelméleti elemzések a *Science*, *Technology*, *Society* címszó alá sorolható kutatásoknak csak egy töredékét alkotják. Még mindig a természettudományos módszerek, gyakorlatok, szövegek stb. elemzéséből áll a tudományszociológiai, tudományelméleti, tudományantropológiai vizsgálódások oroszlánrésze.

A nem természettudománnyal kapcsolatos tudományelméleti viták a bölcsészettudományos területek esetében, pl. történettudományokban, általában filozófiai-episztemológiai megközelítésűek. Ugyan többször foglalkoznak konkrét kutatások kritizálásával, de ritkábban veszik górcső alá a tudás létrehozásának minden elemét, mert általában az írásos eredményekből indulnak ki.

Az Ian Hacking, Hans-Jörg Rheinberger és mások által fémjelzett történeti episztemológiai vizsgálódások rámutatnak arra, hogy egy adott történeti korban milyen különböző megismerési stratégiákat vetettek be a tudósok. Ezen történeti és episztemológiai kutatások szólhatnak arról, hogy mit jelent, mit jelentett a bizonyítás, a tudás, a megfigyelés egy adott korban és tudományágban, de lehetnek vizsgálódások tárgyi/gyakorlati/kísérleti berendezésekről is, amelyek létrehozzák a tudományos tudást, pl. egy laboratóriumban. De szólhat arról is, hogy mi a története bizonyos tudományos felfedezésekhez vezető utaknak (pl. Jürgen Renn munkássága).

A társadalomtudománnyal foglalkozó tudományelméleti és tudományszociológiai irodalom nagy része – amelyek közé tudományfilozófiai nagy klasszikusok is tartoznak – elméleti jellegű. A szociológia alapító atyjai: Weber, Durkheim, Simmel vagy Marx fontos művei megkerülhetetlenek a szociológiai tudás létrehozásának kutatása során, annak ellenére, hogy munkásságuk konkrét tudományos gyakorlatok elemzését nem mindig foglalja magában, hanem inkább a tudományos érvelés elméleti elemzése áll a középpontban (Weber 1922 (1988) esetében pl. a történeti gazdaságtané). Ahogy ők reflektálnak a szerintük jó szociológia mibenlétére, a mai napig meghatározó erővel bír a gyakorlati szociológiai munka során.

A társadalomtudományos tudással foglalkozó szakirodalmat több aldiszciplínába lehet sorolni (minderről bővebben magyarul lásd pl. Szabari Vera disszertációját, Szabari 2008). A különböző elméletalkotók közötti vita egyik fő toposza a tudomány működésének külső, belső, ill. ezek valamilyen kombinációjával történő magyarázata. Mivel a disszertációmban

sokféle elméleti megközelítésből fogok válogatni, érdemes most ezeket röviden ebből a szempontból felvázolni.

Noha valószínűleg nem igazán találkozni olyan releváns szakmunkával, amely vegytiszta formájában csak belső vagy külső magyarázattal operál, két okból mégis érdemes bemutatni ezt az ideáltipikus fogalompárt. Egyfelől a tudomány működéséről szóló diskurzusok fontos részeivé váltak, másfelől pedig e fogalompár oppozíciójaként definiálható, a tudománycsinálás performatív, vagy ontológiai vizsgálatára fókuszáló tudományelmélet az, amely e disszertáció alapvető metodológiáját meghatározza.

A külső okokkal történő magyarázat ideáltipikusan a tudományt az őt körülvevő társadalom működésével, hatalmi viszonyaival magyarázza. A belső okokkal történő magyarázat pedig a tudományos munka gyakorlataival magyarázza a tudomány működését. Bloor, az erős program, az 1970-es évek egyik meghatározó tudásszociológia iskolájának egyik megalkotója azt állítja, hogy a társadalmi tényezők azok, amelyek a tudást tudássá teszik. A tudás a társadalom „a Valóságról alkotott kollektív” víziójának számít, tehát nem egy egyéni erőfeszítés eredménye, hanem egy kollektívé:

„A szociológus számára a tudás nem igaz vélekedés – vagy esetleg igazolt, igaz vélekedés – hanem mindaz, amit az emberek tudásnak tekintenek. [...] Tartsuk fenn tehát a »tudás« szót mindarra, amit kollektíve jóváhagyunk, és az egyedít vagy idioszinkratikust tekintsük pusztán vélekedésnek. [...] A Tudást inkább a Kultúrával, mintsem a Tapasztalattal kell azonosítanunk. (Bloor 1976, ld. Forrai és Szegedi 432, 437)”.

Ugyanakkor éppen Bloor az, aki a *Knowledge and Social Imagery* könyvében (1976, magyarul az első fejezet: Forrai és Szegedi 1999: 427-445) azt fájlatja, hogy a „szociológusok nagyon is készségesen korlátozzák a tudománnyal kapcsolatos érdeklődésüket az intézményes szervezetre és a tudomány növekedésének mértékével vagy irányával összefüggő külső tényezőkre.” (Forrai és Szegedi 1999: 427). A külső tényezők itt azokra az aspektusokra vonatkoznak, amelyek a Lakatos-féle tudományelméletben egy tudomány történetének racionális rekonstrukciójába nem illeszthetők: ezek a társadalmi, nem logikus, „irracionális” „maradékok”. Tehát Bloor számára fontos, hogy a szociológusok egy popperi-lakatosi elmélet szavajárásában „racionális”, tehát ezek felfogásában a társadalomtudományok számára nem hozzáférhető elemekkel is foglalkozzanak. Bloor is tehát a külső-belső elmélet szintézisalkotójaként írja le magát (Bloor 1976, in Forrai és Szegedi 432).

A modern szociológia egy nagy klasszikusa, saját tudányszociológiát is kidolgozó, a szociológiai tudástermeléssel, a szociológusok reflexivitásával is részletesen foglalkozó gondolkodó Pierre Bourdieu, aki szintén egyesíteni próbálta a külsőnek és belsőnek kikiáltott

elméleteket. A tudományos mezőről szóló 1975-ös cikke (Bourdieu 1975, angol változatában Bourdieu 1991) felvázolja a tudomány mezőelméleti kutatásának elméleti és fogalmi kereteit. Már bevezető soraiban azt hangsúlyozza (Bourdieu 1991: 4), hogy nem érdemes külön vizsgálni a tudományt mint tiszta aktivitást és azt a társadalmi és gazdasági mezőt, amelyben a tudomány működik.

Szerinte a szociológus saját tevékenységét se állítsa az elemzésen kívülre. A reflexivitás követelménye éppen az, hogy a tudós a saját megfigyelési szempontjait is vizsgálja (Bourdieu 2005: 127):

„Reflexivitáson azt a munkát értem, mely által az önmagát saját tárgyává tevő társadalomtudomány önmagát megértendő és önmagát ellenőrizendő saját fegyvereivel él [...]. A szociológusok úgy tudják az objektiváció más tudományokra alkalmazott technikáit saját gyakorlatukra alkalmazni, hogy a reflexivitást tudományos habitusuk konstitutív diszpozíciójává alakítják, vagyis reflexív reflexivitássá, mely nem *ex post* hat az *opus operatumra*, hanem *a priori* hatással van a *modus operandira* [...].”

A kutatónak tehát Bourdieu szerint saját magát ugyanúgy elemeznie kell, mint ahogy más kutatási tárgyát elemzi; s talán ezen disszertáció ehhez is hozzájárulhat. Szerinte az elemzési szempontokat magukat kell vizsgálni, hisz ha ezt nem tesszük, akkor minden analízisünk meg nem kérdőjelezett, fel nem tárt előfeltevésekkel él. De Bourdieu nem állítja azt, hogy az ő módszerével közelebb jutnánk valamiféle nagybetűs Igazsághoz (Bourdieu 2005: 21):

„Mellesleg most alkalmunk nyílik megfigyelni a reflexivitás működését: amit az imént mondtam [...] óva int engem, [...] nehogy [...] objektívnak érezzem magam pusztán amiatt például, hogy senkinek nem adok igazat.”

Bourdieu éppen azt mondja, hogy minden ilyesfajta illúziókat meg kell kérdőjelezni, azztal, hogy a mezőben elfoglalt saját pozíciókat, az általunk használt fogalmakat vetjük vizsgálat alá. Az objektiválás Bourdieu-nél nem egy meg nem kérdőjelezett, áthagyományozott módszer, amit csupán átvesz, hanem az elméletéből szervesen levezethető következmény. Ahogyan azt Wessely Anna (2005: 24) a *Tudomány tudománya és a reflexivitás* magyar kiadásának kapcsán kifejtette, Bourdieu szerint

[a szociológiának] le kell mondania az előfeltevés- és értékmentes tudomány illúziójának kergetéséről, és saját nézőpontját objektívná, reflektálnia kell.”

A tudós pozíciójának, beleértve a saját tudósi pozícióknak a folyamatos megkérdőjelezése tehát nem vezet valamiféle szélsőséges relativizmushoz, hanem inkább a tudósi szerep egyik alapkövetelménye. A saját tudósi pozíciónk folyamatos megkérdőjelezése

tipikusan *antropológiai* követelés: majd minden „valamirevaló” antropológiai tanulmányt a szerző önértékelése, a közösségben elfoglalt szerepére történő reflexió nyit. A konstruktivista megközelítés tehát Bourdieu saját elméletéből következik; utolsó bizonyítékként a *Homo academicus* német kiadásának Wessely Anna által idézett előszava szerepeljen:

„Nem vonhatjuk ki magunkat a vizsgálati tárgy megkonstruálásának munkája és a vele járó felelősség alól. Minden tárgy előfeltételez valamilyen álláspontot, még az a tárgy is, amelyet kifejezetten az állásponthoz kötöttség, azaz az elfogultság felszámolására alkottunk meg, hogy meghaladhassuk a vizsgált tér egy meghatározott helyéhez kötődő, részleges, nézőpontunkat.”
(Bourdieu 1988: 13, Idézi Wessely 2005: 224)

Bourdieu számára evidens, hogy a szociológia is a tudományos mező része, és a tudományos mező működésének törvényei, meghatározottságai rá is vonatkoznak. Ennek minden szociológus tudatában van, de ez nem húzza ki a talajt a lába alól. *Éppen ez a tudás* teszi a szociológus számára lehetővé azt, hogy győzedelmeskedjen e determinizmusok felett. Tehát a determinizmusok nem tökéletes determinizmusok a szó szoros értelmében, hanem a tudatos társadalomkutató számára az ön-és társadalommegismerés fontos eszközei (Bourdieu 1991: 23-24):

„And far from undermining his or her foundations, this knowledge gives the sociologists the theoretical mastery of the social determinations of knowledge that can be the basis for the practical mastery of these determinations.”

Bruno Latournál sem ritka a laboratóriumon belül észlelhető folyamatok laboratóriumon kívüli tényezőkkel való magyarázata. Latour és Woolgar (1986: 120) leírásából kiderül: az, hogy egy adott időben mi számít tudományos módszernek, egy komplex folyamat eredménye, és olyan nem-tudományos szempontok is alakíthatják, mint például egy tudós bevándorló mivolta és abból eredeztethető állhatatossága és kitartása. Mindez szükséges lehet ahhoz a nehéz és monoton munkához, amely a kutatáshoz elegendő mennyiségű alapanyag legyártásához vezet (Latour és Woolgar 1986: 118). A Latour és Woolgar által vizsgált egyik kutató pályaelhagyásának egyik lehetséges okaként a diszciplína (az endokrinológia) társadalmi helyzetét említi (Latour és Woolgar 1986: 123). A tudományos tekintély nem jár „automatikusan” egy (valamikor) sikeresnek bizonyuló kutatást követően; Latour és Woolgar érzékletesen mutatja be, hogy egy kutatás akár évekig bizonyulhat sikertelennek, és érdemeit (a tudományos tekintélyét) csak később értékeli.

Úgy tűnik, kiegészíti egymást Bourdieu, valamint a *laboratory és science studies*: a tudományos mező épp Bourdieu által említett működés módjának elemzéséhez

elengedhetetlenek Bruno Latour, az aktor-network elmélet (ANT) egyik megalkotója és kollégái, valamint a *science studies* felismerései. Meglátásom szerint Bourdieu tőkefogalma nagy heurisztikai erővel bír; s hasznos a *laboratory studies* követőinek munkáival együtt alkalmazni; hiszen ők éppen arra keresik például a választ, hogy miképp jön létre pontosan, vagy milyen apró folyamatokban akkumulálódik a tudományos tőke.⁷

Az elsősorban természettudományos, s nem más diszciplínájú kutatásokkal foglalkozó *laboratory studies* gondolkodói szerint a laboratóriumban a hatalmi viszonyrendszer is szerepet játszik a tudományos tudás létrehozása során, de ez a viszonyrendszer csak az egyik olyan tényező a sok, *egymással összefüggő* tényező közül, amely hatással van a tudományos munkára. Az aktor-network elmélet (ANT) szerint a kutatásban résztvevő személyek, tárgyak, módszerek nem elkülönült aktorok, hanem egy hálózat elemeiként értelmezhetők, ahol az elemekből összeálló network együttes cselekvését elemzik a tudományantropológusok. A technikai berendezések is lehetnek hálózatok (Callon 1991: 136-137), amelyben objektumok mozognak, szövegek jönnek létre és inskribálódnak a gépekbe, s a gépek is – a saját, specifikus működésük eredményeképpen – megírják, létrehozzák a saját adataikat.

Bruno Latour saját kutatási területét egy tudományok közötti, interdiszciplináris térben helyezi el, s se kizárólag külső, se kizárólag belső magyarázattal nem akar szolgálni. Latour ugyanis olyan jelenségeket vizsgál amelyek – definíciója szerint – hálózatként léteznek és nem besorolhatók egy egyértelmű kategóriába. Latour elhatárolódik azoktól a posztmodern szerzőktől, akik a kutatási objektumokat egyetlen kontextusban vizsgálják.⁸ Latour hibridjei se nem természeti jelenségek, se nem politikaiak és nem is csupán egy diskurzus részei.

A másik fontos iránymutató kutatási diszciplína számomra a feminizmus, amelynek egyik kitüntetett kutatási terepe a tudományos tudás létrehozása. Donna Haraway (1994) úgy fogalmaz, hogy a tudomány vitatható szöveg és hatalmi erőtér. A feminista objektivitás szituációba ágyazott tudást jelent. Célja, hogy elméletet alkosson az objektivitásról. Csakis részleges nézőpontból lehet objektíven szemlélődni. A feminista objektivitás behatárolható

⁷ A bourdieu-i leírásban is világos, hogy valóságos tudományos életben (ami általában – vagy leginkább soha – nem tökéletesen autonóm) nem csak a tudományos érvek tesznek sikeressé egy szereplőt. Például arra a kérdésre, hogy valójában milyen folyamatokon keresztül történik annak a megállapítása, hogy ki/mi is tartozik a tudósközösséghez, hogy kinek az érvelése számít tudományosnak, a határmunkával foglalkozó tudományantropológiai írásokban kifejtett módszerekkel lehet választ adni.

⁸ Latour sokszor nagyon hevesen fellép a posztmodernisták ellen. Ezért furcsa, ha bizonyos szerzők őt épp a posztmodernistákhoz sorolják be. Lásd pl. Rosenau 1992: 111, 113.

helyet és szituációba ágyazott tudást feltételez; a relativizmus valódi alternatívája a részleges, helyhez köthető kritikai tudás. A fő cél Haraway szerint az, hogy tudjuk, honnan beszélünk, de mégis a való világról mondjunk valamit. Szerinte különböző közösségek között kell lefordítani a tudásokat, hogy egy élhető világot kreáljunk.

I. Tudományos praxis és ontológia

Az ún. ontológiai fordulat mellett elkötelezettek az utóbbi néhány évben megpróbálták túlhaladni azt, amit ők az episztemológiai megközelítés korlátainak látnak. Az egyik jeles képviselő pl. Karen Barad feminista tudománytörténész, akinek munkásságában Donna Haraway fontos ihletadó. Az ontológiai fordulat képviselői úgy definiálják a munkásságuk egyik fontos jellemzőjét, hogy ők az entitásokat nem veszi adottnak, hanem a materiális-diskurzív gyakorlatok által meghatározottként definiálják (Mauthner 2015: 324). Barad elhatárolódik a reprezentativista megközelítéstől. Szerinte a reprezentációk elemzésére fókuszáló *science studies* a világot „a szavak és a dolgok ontológiailag diszjunkt világaira osztja“ (Barad 2007: 137). Natasha Mauthner szerint a reprezentacionalizmus alátámasztja mind az empirikus realizmust, mind azokat a konstruktivisták s posztmodern megközelítéseket, amelyek a nyelvre és a diskurzusokra fókuszálnak; ugyanis mind azon a reprezentacionalista elképzelésen alapszik, hogy a tudás a materiális világhoz (a valósághoz) való hozzáférést segíti elő (Mauthner 2015: 324). A különbség csupán az, mondja Barad, amit referensnek jelölnek meg: a realisták a világ dolgait (pl. a természetet), a konstruktivisták azokat az objektumokat, amelyek a társadalmi cselekvés (pl. a kultúra) produktumai.

Amúgy az ontológiai és az episztemológiai kérdések összefüggésének hangsúlyozása a tudományos munka vizsgálatánál természetesen nem újkeletű ötlet. Már Quine (1961) – az empiricizmus általa leírt két dogmáját tagadva – megkérdőjelezi azt a kanti felfogást, hogy létezhetnek akár analitikus, akár szintetikus állítások. Továbbá azt is megkérdőjelezi, hogy minden értelmes állítás olyan logikai konstrukció volna, amely közvetlen tapasztalaton alapul. A két dogma tagadásából következik Quine alapján az, hogy a (természet)tudományos⁹ és az ontológiai kérdések egybeesnek.

Az episztemológia és az ontológia baradi megkülönböztetése többek számára nem teljesen egyértelmű – lásd pl. Woolgar és Lezaun (2013: 322) aggályait arról, hogy mennyire

⁹ Quine – mint ahogyan a tudománnyal foglalkozó nagy többsége – a természettudományokról beszél; de felvetései jól működnek számomra is, aki társadalomtudománnyal foglalkozom.

választható el e kettő egymástól a klasszikus *Science and Technology Studies* (STS) irodalomban olvasható munkák módszertanában. Számos olyan STS elemzést olvashatunk, amelyben nem válnak el az ontológiai és episztemológiai kérdések (Latour munkássága egy példa). Saját munkám számára mégis fontos irányelv az, hogy ne vegyek adottságnak, természetesnek, nem megkérdőjelezhetőnek semmit, ami az elemzésem fontos részévé válik: „Az ontológiai megközelítés normatív szignifikanciája (...) azt kívánja, hogy az entitásokat magukat az ontológiai performativitás (*enactment*) egy formájaként fogjuk fel” (Woolgar – Lezaun 2013: 333). Fontos aláhúznom, hogy megközelítésemből semmiképpen nem következik, hogy a tudományos adatok létrehozásának, az azok alapján születő szövegek, és a társadalomtudományos hagyományok performatív szempontú elemzése arra akarna kilyukadni, hogy a világ esetleges gyakorlatoknak, egymásnak ellentmondó szövegeknek kavalkádja. Woolgar (2013: 333), Garfinkelre mutatva, ezt mondja:

"A társadalomtudományos munka megfelelő célja, hogy a dolgok milyenségére kérdezzünk rá, hogy megértsük, mitől látszódnak az entitások annak, amik, és nem csak az, hogy az entitások percepcióbeli különbségeiről ironizáljunk."

A kutatásom középpontjában a kutatói gyakorlatok elemzése áll. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan dolgoznak a kutatók, empirikusan fel kell derítsük, hogyan történik praktikusán ez a munka. A lynchi ontográfiai megközelítésben (Lynch 2013: 444) a tudomány történeti és etnográfiai kutatása az egyes világcsinálási és világfenntartási gyakorlatok milyenségéről szól. Az ontográfia Lynch szerint nem indul ki egy általános világképből. Ez a fajta kutatás nem választja el élesen egymástól a vizsgált kutatás kapcsán feltett episztemológiai és az ontológiai kutatási kérdéseket, tehát nem az vizsgálja, hogy a különböző kutatók, kutatási irányok, tudományágak, kutatói tradíciók, módszertani döntések mennyiben tudják jól vagy épp rosszul leírni a valóságot. Sokkal inkább azt vizsgálja, hogy a különböző kutatók, kutatási irányok stb. milyen világokat tételeznek fel, és a tudományos módszerek által és a tudományos munka eredményeképpen milyen valóságok jöhetnek létre, illetve milyen jellemzőjű valóság megismerése lehetséges egyáltalán. Azon kategóriák létrejötte, amelyekben a kutatók gondolkodnak, és amelyek ezáltal kutatható jelenségekként definiálódnak, sokszor még a tudományantropológiai vizsgálatokat olvasva is rejtve maradnak. Az, hogy a használt kategóriák mögött milyen értelmezési stratégiák vannak, amelyek a fakticitást menedzselik (Mihic et al 2005: 480), sokszor szintén homályos. Gazdag és fontos módszertani viták zajlanak a társadalomtudományban, a magyarországi szociológia területén is, de ezek a (mind az ún. kvantitatív, mind az ún. kvalitatív módszertanokat érintő) viták, amelyek kétségkívül szükségesek, azt általában nem eredményezik, hogy a

tudósközösség, akár a magyarországi, a figyelmét az adatok létrehozásának módozataira terelje.

II. A szociológiai tudáslétrehozás vizsgálata

A szociológiai tudáslétrehozás gyakorlataival foglalkozó kurrens tudományos munkák biztosítják a saját munkám konkrétabb kontextusát. A statisztikai módszerek használatának gyakorlati, empirikus vizsgálatával nagyon kevesen foglalkoznak,¹⁰ a nemzetközi tudományos térben sem találunk sok ilyesfajta munkát. Néhány kivétel azért akad (Mair et al 2015; Greiffenhagen et al 2012): Mair és szerzőtársai (2015) statisztikusok munkáját elemezték terepmunkájukban; hangsúlyozzák, hogy a kvantitatív-kvalitatív vagy interpretatív-kalkulatív felosztása a tudománynak nem igazán releváns a kutatási gyakorlatok leírásánál, hanem az adott kutatás specifikus működésének megértése a fontos (Mair 2015: 4). Rámutatnak arra, hogy a földrajzilag eltérő, vagy más-és-más korszakokban felvett statisztikai adatok elemzésénél a változókba belekódolják a kutatók az adatok kulturális jelentéskontextusát, tehát hogy az interpretáció és a kvantifikáció kéz a kézben jár (pl. hogy mit jelentett egy adott korban egy bizonyos iskolai végzettség, az átlagosnak vagy annál alacsonyabbnak, ill. magasabbnak számított-e, Mair 2015: 13).¹¹ Itt is fontos hangsúlyozni: a statisztikai módszereket használó társadalomtudományok kritikai elemzése nem arra irányul, hogy alapjaiban megkérdőjelezze az ilyesfajta tudomány létjogosultságát vagy eredményeit; ahogyan Deirdre McCloskey (1998: 168, idézi Breiger 2002: 93) is rámutat: ha a kvantitatív elemzések retorikáját felderítjük, az nem egy negatív vagy leleplező hadjárat.

Leahey (2008) széles körűen tipizálja és elemzi a szociológiai tudástermeléssel kapcsolatos irodalmat. Úgy látja, hogy a társadalomtudományos gyakorlatokkal foglalkozó *science studies* még számos alapvető kérdéssel nem igazán foglalkozott. A kutatási gyakorlatokról szóló irodalmat (ideértve a kutatás minden lépcsőfokát érintő vizsgálódásokat) úgy osztályozza, hogy megkülönbözteti azokat a kutatásokat, ahol a kutatási gyakorlat mint magyarázó változó jelenik meg, ill. ahol a kutatási gyakorlatot érdek-, ill. érdeklődésvezéreltnek tételezik (Leahey 2008: 36). Gender és együttműködési mintázatok,

¹⁰ Az etnográfiai munkákban megfigyelhető oksági érvelésről született már egy folyóiratcikk, amelyben folyóiratcikkeket elemeznek a szerzők: Abend et al 2013.

¹¹ Mair és szerzőtársai elkülönítik a számok és az értelmezés világát, ezért olybá tűnik, hogy hisznek az értelmezésmentes kvantifikáció lehetőségében.

konfliktusok is befolyásolják a társadalomtudományos tudástermelést (Grant et al. 1987, Moody 2004, Hargens 2000). Leahey az alábbi, kutatási gyakorlatokat, módszereket befolyásoló társadalmi tényezőket sorolja fel: személyközi interakciók (kérdő és válaszadó közötti interakció), affiliáció (intézményi, módszertani és diszciplináris kötődések), szakmai hálózatok, demográfiai tulajdonságok (kor, gender, etnikum, pszichés faktorok), társadalmi elvárások és egyéni feltételezések ezekről az elvárásokról¹², térbeli és időbeli pozíció¹³, külső feltételek (technológiai fejlődés, finanszírozó szervezetek), valamint a domináns módszerekkel való egyet nem értés.

Ezen írások számos fontos támpontot adnak, hogy hogyan érvelnek a mai szociológiai szövegekben, vagy, hogy mik az elméleti előfeltevések az okságról és az empirikus bizonyítékokról (ehhez kiváló elméleti áttekintést ad Németh 2015); viszont a megfigyelhető érvelési gyakorlatok, kutatási stílusok háttéréről, történetiségéről kevesebb szó esik. Disszertációm célja az is, hogy a magyar szociológiai előítéletkutatások érvelése mögött meghúzódó, és a társadalomtudományos gyakorlatokat meghatározó tudományos tradíciókat és normatív motivációkat felmutassam, és leírjam, hogy ez utóbbiak pontosan milyen kölcsönös viszonyban állnak a kutatási gyakorlattal és a tudományos tények létrehozásával.

Breiger a statisztikai módszerekkel dolgozó társadalomtudományos munka retorikai analíziséhez ad alapvető támpontokat. Rámutat arra (Breiger 2002: 100-101), hogy számos kvantitatív kutató a locke-i realista felfogás alapján alakítja ki a módszertanát, de a valós munka során az interpretációnak van fontos szerepe; amikor modellek tesztelése folyik egy adatbázison, és a kutatók rájönnek, hogy több modell is illeszkedik az adatokhoz, akkor az adatok elemzése a Derrida-féle szövegelemzéshez válik hasonlatossá, ahol a szöveg a be nem fejezett értelmek komplex hálózatává válik (erről ld. bővebben Birch 1989: 9). Erre a felismerésre nem csak az ún. interpretatív megközelítésű társadalomtudósok jutnak, hanem helyel-közzel, a társadalomtudományos mainstream gyakorlatokat nem igazán befolyásolva, kvantitatív módszerekkel dolgozó neves kutatók is. Pl. Hauser (1981: 576, ld. Breiger 2002: 102-103) azt mondja, hogy nem feltétlenül baj, hogy nem lehet az adatok alapján kiválasztani a megfelelő kauzális modellt (tehát hogy az adatok alapján nem lehet hipotézisek közül a

¹² Például egy kutatás kimutatta, hogy a munkahelyi beosztás kódolását befolyásolták a kódolók nemi sztereotípiái (Conk 1981), vagy a publikációs lehetőségek is hatnak a kutatási beszámolók milyenségére, ill. arra, hogy egyáltalán lehetségesnek gondolnak-e a kutatók publikálni egy írást.

¹³ Sana-Weinreb (2008) kísérlete rámutat arra, hogy mennyire máshogy viszonyulnak a hiányzó adatokhoz egy kutatásban részt nem vevők és a résztvevők.

megfelelőt kiválasztani); szerinte egy modell heurisztikai ereje túlmutat a modellben szereplő változókon, mert egy modell az adatok, elméletek, számítások, stb. konzisztens és átfogó értelmezéséhez járul hozzá.

Az etnostatisztika egy másik olyan kutatási irányzat, amely a statisztikai kutatásokkal foglalkozik; de ezt ethnometodológiai módszerekkel teszi. Gephart és szerzőtársa (2009) az etnostatisztika három szintjét különbözteti meg. Az első a statisztika létrehozására és használatára, a különböző felhasznált tudásformákra és érvelésmódokra fókuszál, etnográfiai módszereket használva. A második szint számítógépes statisztikai szimulációkat, kvantitatív módszereket használ, hogy tesztelje azokat a technikai és praktikus feltételezéseket, amelyek szükségesek a statisztikák létrehozásához és interpretálásához. Pl. Gephart (1983) különböző típusú skálák viselkedését vetette össze, és azt tanulmányozta, hogy a különböző fajta mérési skálák (amelyek háttérben más-és-más feltételezések állnak) mennyire eltérő eredményekhez vezetnek. A Gephart-féle harmadik szint pedig a statisztikai érvelés retorikai aspektusait elemzi. Itt tipikusan a tudományos közlemények retorikai elemzését végzik a kutatók; azt kutatják, hogy a kutatók hogyan próbálják a szövegükkel meggyőzni az olvasóikat igazságukról (2009: 95).

Ezen dolgozatom szemléletmódjában nem két elkülönült szféraként határozom meg a mérést, valamint az adatok prezentálását, hanem inkább meg fogom próbálni azt elemezni, hogy e két terület gyakorlatai hogyan függenek össze, és mely közös kulturális mintázatok határozzák meg őket. A laboratórium mint kizárólagos elemzési terep, és az általam antropológiai módszerekkel megfigyelt kutatás viszont a saját kutatási kérdéseim megválaszolására túl szűknek bizonyult. Egyfelől igényem volt arra, hogy kontextusba helyezzem az általam közlő megfigyelt és elemzett kutatást, és a terepmunkám eredményének legalább néhány aspektusát más kutatások elemzésével kiegészítsem. Reményeim szerint ezáltal a terepmunkám eredményeinek érvényessége is megnő, hiszen egy fontos kutatási irányzat néhány központi és közös sajátosságára sikerül rámutatnom. A terepemként szolgáló kutatás vezetőinek más műveit is elemzem. Ők maguk ezekre a munkákra a kutatás során viszonylag ritkán hivatkoznak expliciten; az egyik kivétel a sikeres romákról szóló kutatásuk volt, a másik pedig a kérdőívük összeállítása, ahol több, korábban már feltett kérdést használtak fel újra. Az általam részletesen elemzett munkájukkal sok hasonlóság mutatható fel több más publikációjukban, kutatásukban. A korábbi és későbbi kutatásaiknak és cikkeiknek elemzéséből egy homogén kutatói attitűd- és gyakorlatbeli mintázat rajzolódik ki. De hogy az elemezett kutatók munkásságán túlmutasson a munkám, az előítéletkutatások történetét, normatív szempontjait is be kell mutatni. Ezáltal reményeim

szerint annak a megismerési kultúrának (Knorr-Cetina 1999) felvázolása lesz munkám egyik eredménye, amelyben a magyar előítéletkutatások a 2000-es években mozognak.

VI. Az első előítéletkutatások Magyarországon

Ebben a részben röviden bemutatom az első magyarországi előítéletkutatásokat. Reményeim szerint ezáltal kibontakozik az általam elemzett kutatás történeti kontextusa.

Az egyik legkorábbi szociológiai kutatás a Világosság hasábjain, valamint kötetben jelent meg, s az 1960-as évek végén végezték (Halász – Sipos 1969 és 1970). Ebben a kutatók általános iskolások faji előítéleteit kutatták, a terep a színház volt, s épp arra voltak kíváncsiak a kutatók, a Magyar Agora-hoz hasonlóan, hogy megváltoztathatók-e a romákkal kapcsolatos előítéletek (a kutatók egy színdarabot nézettek meg diákokkal). A bemutatott színdarab egy vidéki roma lány budapesti iskolai beilleszkedési nehézségeiről szól. A kutatók három fázisban, összesen három hónap leforgása alatt vizsgálták meg a diákokat, volt kontrollcsoport is, akik nem látták a darabot. Bogardus-skálával dolgoztak a társadalmi távolság mérésének céljából, ahogyan a Magyar Agora kutatói is. Az ilyen kérdések során azt tudakolják, hogy a megkérdezett elfogadná-e családtagként egy bizonyos etnikai csoport tagját. Ha a válasz nemleges, akkor egyenként megkérdezik tőle, hogy elfogadná-e barátként, szomszédként, egy településen együtt élne-e vele, az ország állampolgáraként, az országba látogató turistaként elfogadná-e. A kérdezés ott marad abba, ahol először ad igenlő választ: az első „igen” alapján határozzák meg azt az értéket, amelyet a kérdezett esetében a „társadalmi távolság” változója kap. Ha tehát családtagként elfogadná, akkor ez az érték 0, ha csak barátként, akkor 1, ha az országba látogató turistának sem fogadná el, akkor 6. E kb. 35 évvel a Magyar Agora előtt végzett kutatás során is a két csoport („magyar és „roma”) összehasonlítása, továbbá az előítéletcsökkenés tartósságának vizsgálata volt a célja a Halász – Sipos szerzőpárosnak, akik ugyanúgy kifejezték morális elköteleződésüket (jelesül azt, hogy csökkenteni szeretnék az előítéleteket), mint a Magyar Agora kutatói:

„Mégis aggodalommal vártuk a közel három hónap múlva végzett harmadik vizsgálat eredményeit, melyek – várakozásunkat meghaladó – tartós hatásról tanúskodnak.” (Halász – Sipos 1970: 59)

Halász – Sipos, a Magyar Agora kutatóival ellentétben, expliciten rámutatnak a vélemények és a cselekvések közti különbségre:

„Bármennyire megnyilatkozik is a véleményben az előítéletes attitűd (...), mégsem lehet állítani, hogy ha valaki másként ítéli meg a cigányokhoz, mint iskolatársakhoz vagy barátokhoz való viszonyt, mint korábban, úgy ennek arányában *másként is fog velük viselkedni* (...) (kiemelés eredetiben).” (Halász – Sipos 1970: 59)

Ezek a kutatók módszertani kérdésekben alapvetően az angolszász szociálpszichológiai munkákra támaszkodtak már akkor is, ahogyan azt egy másik, a mentális betegségekkel kapcsolatos attitűdöket vizsgáló magyarországi kutatási beszámoló (Tahin et al 1972) ugyanebből az időszakból is bizonyítja. Ebben a kutatásban Likert-skálát használtak a kutatók, amivel a Magyar Agora kutatói is dolgoztak. A felvilágosodásra, a racionalitásra való normatív hivatkozás is megjelenik szövegükben, az előítéletek csökkentése mint norma szerepel.¹⁴

A Várnagy Elemér „Előítéletek s cigányság” című 1972-es cikkében leírt kutatás szintén az egyik első „empirikus” kutatás ebben a témában. A szerző Heller Ágnes meghatározó munkájára (ld. kicsit lejjebb) is hivatkozik, amikor megállapítja, hogy a faj fogalma ugyan nem létezik az emberiségben belül, de mint tudományos előítélet leszivárgott a köznyelvbe, s csoportokkal szembeni előítéletként jelenik meg (Várnagy 1972: 102). A szerző fotókat, ill. egy filmet mutatott gyerekeknek, és Bogardus-skálával mérte az „előítélet-rendszereket”. A 10-11 éves korosztályban nem mutatott ki előítéleteket a vizsgálata, ezt az eredményt így közvetíti: „Egészséges, előítéletmentes szemléletmódot tükröz szinte valamennyi válasz” (Várnagy 1972: 103). Érdekes, hogy az előítéletes mivoltot így kommentálja a szerző: „Nem faji előítéletek ezek, hanem alapvetően társadalmiak, melyek idősebb generációk örökségeként tapadnak rá ifjúságunkra is”. (Várnagy 1972: 108). Úgy véli, hogy a társadalom nem ismeri a „másik féle” (sic) cigányokat, akik „rendesen” élnek s dolgoznak. A szegénytelepi cigányokból általánosító attitűdöt kell Várnagy szerint megismerés által „korrigálni” – ahogyan azt Heller Ágnes (1966) is javasolja:

Az egyik legjelentősebb hazai, korai társadalomfilozófiai munka az előítéletekről Heller Ágnes 1966-os munkája. Heller az ökonomikus gondolkodás, a sztereotipizálás mindennapi életbeli szükségszerűségére fűzi fel az előítéletről szóló elmélkedését. Az általánosítást természetesnek gondolja Heller, de megkülönbözteti a hamis és az igaz ítéleteket (Heller 1966: 88-89). A hamis általánosításokat szerinte a megismerés korrigálhatja kizárólag, viszont úgy látja, hogy vannak olyan ítéletek, amelyek „ellenállnak” a megismerésnek; ezeket előítéleteknek nevezi, s két kritériumát említi meg definícióképpen: másodlagos, lényegtelen vonások általánosítása, valamint az igazsággal szembeni makacs ellenállás. Az előítéletek forrása szerinte egyéni érdekek és a társadalom előítéletességével konform attitűd kényelmes volta, s elsősorban az egyéni partikuláris érdekek (félelem,

¹⁴ Erről ld. később bővebben, a normativitásról szóló fejezetet.

féltékenység, életforma védelem) táplálják. Ha az emberek valóban, a „*pszichéig* hatolóan” (Heller 1966: 100) felül tudnak emelkedni saját partikularitásukon, akkor meg tudnak szünni Heller szerint az előítéletek. Tehát az előítéletek megváltoztatása nem az „igazsággal” való szembesítés által valósulhat meg, hanem ha az egyén eltávolodik saját partikularitásától. Heller, Lukácsra és Spinozára támaszkodva, azt mondja, hogy a vallás és az előítélet gyökerei azonosak. A vallás, Heller szerint, a mítoszok kialakulásának egyik alapja is. A mítoszokat Heller előítéletrendszereknek látja, de csak a 20. században, amikor is már kialakult a tudományos igazság, a tudományos feltárás lehetősége. Bizonyos világnézetek megvédene az előítéletestől, érvel Heller, s ilyen a kommunizmus.¹⁵ Heller ellenzi azt, hogy az előítéletet az egyének örök pszichés tulajdonságaira vezessük vissza. Ugyanúgy ellenzi azt, hogy az előítéleteket a csoportkohézióval, a heteroszterotípiákkal magyarázzuk; szerinte a csoport fogalma értelmetlenül tág. Heller (1966: 138) az osztálystruktúrával magyarázza a modern kori előítéletest: „a polgári osztály minden eddigi uralkodó osztályt felülmúlóan előítélet terem”, mert az az érdeke, hogy a saját ítéletrendszerét, ideológiáját társadalmilag általánosítsa. Léteznek olyan általános ítéletek, amelyek *nem* előítéletek. Ha az ítélet analitikus, akkor nem az (erre Heller érdekes módon olyan példákat hoz fel, ahol egy népcsoportról vagy egy rétegről azt állapítjuk meg, hogy még a fejlődés egy – hozzánk képest – korábbi szakaszában van, ld. Heller 1966: 145-146). Ha az ítélet viszont normatív, akkor az már előítélet szerinte.

Heller a faji sztereotípiákra, előítéletekre külön kitér. Heller szerint léteznek bizonyos nemzeti karaktervonások, tehát lehet, hogy bizonyos népeknek egy „adott időben valóban több negatív karaktermegjelölés »jár«” (Heller 1966: 155); Heller itt arra utal, hogy retrográd vagy haladó szellemiségű-e a kérdéses nép. De ezek a sztereotípiák nem feltétlenül utalnak előítéletekre. A különbség Heller szerint az, hogy igaz-e az az ítélet, vagy sem. Ha nem, ha „mögüle kivész az igazságtartalom, ha a sztereotip nem felel meg annak az objektív szerepnek, melyet az adott nép a történelem folyamán – az adott kor történelmében – játszott” (Heller 1966: 156), akkor az egy előítélet. Továbbá akkor is előítélet az ítélet, ha ellenáll a „felvilágosításnak, az igazságnak és a valóságnak” (Heller 1966: 157), valamint ha egy konkrét történelmi szituációban tanúsítottakból annak a népnek általános jellemzőire következtet.

¹⁵ Azzal most nem foglalkozom, hogy megítéljem a tudománytörténeti kontextusnak egy ilyen érvelésre tett hatását.

Heller problematikusnak látja, ha egy nemzeti, vallási faji sztereotípiát egy konkrét emberre alkalmazzuk. Egy egyén akkor válik előítéletessé, hogy egy másik emberben rögtön azokat a tulajdonságokat keresi, amelyek a csoportjának a tulajdonságai, s Heller szerint rendkívül ritka, hogy egy ember magatartásának lényege megegyezzen a csoportja tipikus magatartásának lényegével (Heller 1966: 159). Az előítéletes ember autonómiája szűkül, ő maga nem változik meg a világ megváltozásával, tehát megmerevedik.

Heller írásával csaknem egyidejűleg a szociológiai kutatások praktizálói is elkezdtek érdeklődni az előítéletek iránt. A magyarországi előítéletkutatások hajnalán, az 1970-es években egyértelműen megjelent a felvilágosodásra, a racionalitásra, és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra utaló beszéd az előítéletekkel kapcsolatos kutatási beszámolókból:

„Az újkori kultúra egyik legnagyobb eredménye, hogy leküzdötte az emberrel kapcsolatos misztikus elképzeléseket, és életrehívta az ember racionális és normatív szemléletét. A felvilágosodás embere az „ész birodalmából” száműzte a miszticizmust: a megszállottakból betegek lettek, akiket gyógyítani kell és visszaadni emberi méltóságukat. Ugyanakkor azzal, hogy az ésszerűséget, az önkontrollra való képességet az ember lényegi tulajdonságaivá avatta, elutasított, antihumánusnak és antiszociálisnak bélyegzett mindent, amely ezeket az elveket sértette. Így bár szekularizált módon, de továbbítte a viselkedészavarok demonologikus modelljéhez kapcsolódó negatív implikációkat. Az elmebeteg betegként, de továbbra is társadalmi értelemben bűnösnek és veszélyesnek kezelte, amely védekezést, morális és jogi szankciót igényel (Tahin et al 1972: 390)

Kevésbé a marxista irányultság jellemző ezekre a kutatásokra, s arra, ahogyan az eredményeikről beszámolnak a kutatók, viszont a helleri szöveggel közös az emberi haladásra, a felvilágosodásra való hivatkozás; az előítélet egy elmaradott kor csökevényeként tematizálódik, amelyet le kell küzdeni, s a társadalomtudományos kutatás egyik célja az, hogy az előítélet csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük:

„A pozitív mentálhigiénés eszmékör egyik megalapozó premisszája, hogy az elmebetegség egy a betegségek közül. Ezzel a kiindulással újjáéleszti azt a meggyőződést, amely a felvilágosodás racionalizmusának hatására keletkezett. De nem marad meg pusztán szemléleti síkon, hanem aktivitást sürget. Az elmebeteg ember körül olyan viszonyokat kíván teremteni, amelyek valóban méltóak az emberhez. (...) Meg akarja változtatni az elmebeteg körülvevő tévhiedelmeket, megbélyegezettséget, az elkülönítés-elkülönülési és lefokozó tendenciákat. (...) Feladatául tűzi ki a negatív attitűdök átalakítását (...). Az utóbbi feladatok megvalósításának lényeges feltétele, hogy megbízható ismereteket szerezzünk erről a területről. Vizsgálatunk is elsőrendűen ezt célozta.” (Tahin et al 1972: 403)

Az 1980-as évek egy legfontosabb, a cigányok helyzetét és a nem cigány-cigány viszonyokat taglaló mű Csalog Zsolt munkája (Csalog 1980). Csalog alapvetően szociográfiai, antropológiai módszerekkel kutatta a magyarországi romákat, az egyik legismertebb magyar romakutató. Csalog a romák alapvető helyzetét stigmatizálnak látta, s – az 1980-ig tartó időszakot jellemezve – arra jutott, hogy maga a cigány identitás egy negatív identitás, ami az előítéletre adott válaszként született (Csalog 1980: 2):

„Ha cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az már eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Stigmatizáció ez – „hátunkon a C betű”, ahogy a folklorisztikus cigány megfogalmazás mondja, s ez a C betű úgyszólván leradírozhatatlan. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a cigányokról szerzett valós tapasztalatokat, és az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, úgyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikációt, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégia lehetőségeitől.”

Az előítéletek egyik következményeként írja le Csalog azt a folyamatot, hogy a cigánytelepek felszámolása csak lassan, vagy egyáltalán nem haladt: „(...) jelentősen fékezik a telepek feloldódásának folyamatát a cigánysággal kapcsolatos előítéletek, diszkriminatív modellek is.” (Csalog 1980: 5). Az iskola is az előítéletek megjelenésének egy fontos terepe Csalog szerint:

„cigányok élményvilágában a frusztráció már az iskolával kezdődik: az esélytelen konfrontáció a nem cigány tanulókkal, az előítéletekkel való első találkozások taszító környezetté teszik számukra az iskolát, ahol kultúrájuktól, mindennapi életüktől távoli, idegen tananyagot kellene elsajátítaniuk – ez is oka a nagyarányú lemorzsolódásnak.” (Csalog 1980: 11)

Csalog úgy látja, hogy noha több korabeli társadalomkutató optimistán állt az előítéletek jövőbeli csökkentéséhez, a valóság ezzel szemben az, hogy az előítéletek egyre nőnek:

„A cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadálya a többségi társadalom részéről tapasztalható diszkrimináció s az ennek háttérében kitapintható előítélet-rendszer. Ha közéletünkben és hivatalos fórumokon a cigánysággal kapcsolatos előítéletek kerülnek szóba, a szokványos fogalmazás „a múlt maradványaként” „még meglévő” előítéleteket emleget. A tényleges helyzet ezzel szemben az, hogy az előítéletek társadalmi tudatunk számos szektorában ma is erősödnek, aktivizálódnak, újraképződnek,⁹ s a valóban történeti eredetű előítéletek újakkal egészülnek ki.” (Csalog 1980: 17)

Csalog Kemény István (akinek ő tanítványa volt) és Bibó Istvánt említi mint szellemi forrást. Bibó *A zsidókérdés Magyarországon* c. tanulmánya Csalog számára utat mutat arra,

hogy „miképpen lehet és kell egy kisebbség sorsa körül kialakult társadalmi problematikát tiszta moralitással, gyakorlati politikummal és következetes demokratizmussal megközelíteni” (Csalog 1980: 20).

VII. A helyi tudás és a kutatás

A fejezet tárgya a *Magyar Agora* és a kutatók által feltárni kívánt „világ” közti kapcsolatok, amelyekhez kétfelől közelíttek: a kutatás szubjektuma (a *kutatók*) és tételezett objektuma (a „világ”) felől. Bemutatom, milyen világbeli *entitásokat* tételez és hoz létre ez a speciális módszerű társadalomtudományos kutatási gyakorlat. A legrészletesebben feldolgozott empirikus terepem a Magyar Agora kutatás, ám összehasonlítóképpen több más, hasonló témájú és módszerű (például egy hagyományos szociológiai kérdőíves attitűdmérés) kutatás beszámolóját is bevonom az elemzésbe; megállapításaim tehát nem csak a Magyar Agorára érvényesek.¹⁶

Az adatelőállítás folyamatait elsődlegesen a kutatók előzetes tudása határozza meg, tehát ezt a tudást és forrásait fel kell térképezni. Az adatelemzés során megvalósuló értelemtulajdonítási folyamatot visszacsatolós rendszerként képzelem el, amely sikeres és sikertelen értelmezési kísérletekből áll. Az oktulajdonítás logikája is ezen visszacsatolós értelmezési folyamatba illeszkedik. Az elemzett kutatás ebből a szempontból is nagyon érdekes, hiszen két nemzeti és két diszciplináris hagyomány összecsapásának, következésképpen két különböző típusú értelemtulajdonítási folyamatnak lehetünk tanúi.

Mind az adatlétrehozás, mind az adatelemzés során entitások jönnek létre: viszonyok, szubjektumok, csoportok, attitűdök stb.: „előítéletek”, „szegregáló magyarok” és „jófej magyarok”, „elnyomott cigányok” és „öntudatos cigányok”, „konfliktusos helyzetek” stb. A kutatók, a résztvevők, a szakértők mind-mind létrehozzák a saját, egymáséitól eltérő entitásukat. A létrehozásuk belső logikáját, az *inszkripciókat* elemzem, a kutatási folyamat egymásra rakódó eredményeinek tárgyiasult formáit, például a kérdőív vagy később egy tanulmány létrejöttének soklépcsős folyamatát.

Az entitások reprezentációi (köztük az imént említett inszkripciók) is figyelemreméltók. A „szegény cigány” képi megjelenítései vagy az „attitűdöknek”, az „okozati viszonyoknak” a táblázatos összefoglalásai megint csak olyan új (gyakran régi sémákat mozgósító) entitások, amelyek különböző értelmezések tárgyává, érvelési stratégiák részévé válnak, önálló életre kelnek.

¹⁶ A szöveg egyes részeinek egy előző változata: Gárdos 2007.

Elemezni fogom, hogy mi a kölcsönös kapcsolat az „empirikusnak” tételezett entitások és a társadalomtudományos tudás létrejötte és milyensége között. Az „empirikus” entitásokat két csoportra bontom. Egyrészt vannak azok a „nyers” adatok, amelyeket a specifikusan társadalomtudományos gyakorlat hoz létre. Az adatokat a kérdőíves vizsgálatból és a háromnapos konferencia alatt összegyűjtött videóanyagból (a plenáris és kiscsoportos ülésekről) szintetizálták a kutatók. A Magyar Agora kutatói által e módon operacionalizált „külvilág” meglátásom szerint *nem korlátlanul képlékeny* (noha, ugye, a kutatók is tevékenyen hozzájárultak a létrejöttéhez), bizonyos értelmezéseket felkínál (többek közt a kutatók nemzeti és diszciplináris hagyományainak, meglévő kutatási tapasztalatainak, világértelmezési szokásainak közvetítésével), bizonyos értelmezéseknek ellent is áll. A kérdőíves szociológiai kutatás is a világ rendezésének kísérlete. Az adatelemzés az értelmetlen világot értelemmel ruházza fel, de az értelmezés nem *ad libitum* választható, mert az „adatok” korlátokat szabnak. Elemezni fogom tehát a kérdőívszerkesztés és az adatelemzés során fellépő értelemtulajdonítási folyamatokat és korlátaikat.

Az általam megfigyelt kutatás egyik legérdekesebb aspektusa a kutató és tárgya közötti *reflektált interakció*, melyben egy új objektum jön létre. Az objektumok tudományos kategorizációja után a *Magyar Agora* módszeréből adódóan az objektumnak (a „Társadalomnak”) a szeptemberi hétvégén résztvevő 180 ember személyében hivatalosan is esélye adatik „visszabeszélni”. Az objektum ebben a kutatásban szubjektumként is működik – hisz a *deliberative poll* módszere lehetőséget ad a résztvevők önkifejezésére, véleményük kinyilvánítására. A *Magyar Agora* módszerének integráns része az objektum megváltoztatása, ahogyan erről később részletesebben is beszélni fogok. De nemcsak a módosító szándék miatt érdekes a kutató és az objektum viszonya; hanem azért is, mert a résztvevők a hangsúlyosan közvetített kategóriák és normák tükrében értelmezték újra, határozták meg saját magukat, attitűdjeiket.

A *Magyar Agora* kutatásban nemcsak az egyes magyarországi kutatók képviselte különböző kutatási hagyományok, módszertanok, értékrendszerek ütköztek. A *deliberative poll* amerikai kidolgozó szintén aktívan részt vettek a Magyar Agora kérdőívének megalkotásában. Három lépésén keresztül, a kérdőív, a változók létrehozásának, valamint az adatok bemutatására szolgáló diagramok létrejöttének és szerepének bemutatásával fogom most elemezni, hogy milyen konfliktusok és kompromisszumok alakították ezeket a folyamatokat.

Természetesen nem feltételezem, hogy a különböző „nemzeti” tudományos tradíciók és világszemléletek valamiféle nemzeti karakterben gyökereznek. Célom, hogy néhány olyan

esetet mutassak be, ahol a helyi tudás, amely kutatási technikákban, megközelítésmódokban, előfeltevésekben, kategorizációkban és magától értetődőségekben mutatkozik meg, nagy szerepet kap a kérdőív, a változók és a diagramok létrejöttében. És mivel a Magyar Agora esetében két kutatócsoport működött együtt, kétféle tudás találkozását figyelhetjük meg; a fejezet végén arra is rámutatok, hogy két különböző világot tételeznek a két kutatócsoport tagjai. Fontos hangsúlyozni, hogy én nem szeretném a priori lefektetni, hogy mi számít helyi tudásnak. A diskurzusok elemzéséből, a kérdőív megfogalmazásaiból lehet levonni következtetéseket arról, hogy *maguk a kutatók* mit gondolnak helyi tudásnak. Tehát nem fogom előzetesen összeállítani a helyi tudásformáknak bármiféle katalógusát: a diskurzusok megfigyeléséből, a viták alakulásából, a kompromisszumokhoz vezető utak elemzéséből szeretném felvázolni a helyi tudásformák azon elemeit, amelyek szerepet kaptak a kérdőív végső megformálásában. Bizonyos tudáselemek tehát a *két csoport dinamikája eredményeként* definiálódnak helyi tudásként. Annak ellenére, hogy a magyar kutatócsoporton belül is volt – nem is kevés – nézeteltérés, meglepő volt látni, hogy az amerikai kollégákkal szemben, a velük folytatott viták, alkuk, egyeztetések és egyezségek során mégis mennyire egységesnek tűnt a magyar csoport. Mindkét csoport el tudta magát határolni a másiktól eltérő tudáskészletük alapján. Ezt a tudáskészletet nevezem helyi tudásnak.

Az, hogy egy kutatásban több ország hagyománya ötvöződik, a természettudományokban kevésbé meglepő; a társadalomtudományokban viszont korántsem annyira természetes. A szociológiai kutatásokat egy adott országban az esetek többségében (persze számos kivétel is akad) az adott ország kutatói végzik. Számos nemzetközi kutatással találkozhatunk, mégis általában a helyi társadalomkutatók végzik a kutatás helyi adatgyűjtését. Az országhatárok jelentős szerepében természetesen az is közrejátszik, hogy a nyelvi határok – főleg egy kis nyelv esetében – erősen beszűkítik a külföldiek által végzett társadalomkutatás lehetőségét.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, amelyekkel mind a szociológia, mind a politológia területén találkozhatunk, bizonyos értelemben rácáfolnak erre. Ugyan itt is egy ország határai a meghatározóak, már ami a kutatók személyét illeti, de a kutatás menetét vagy közösen, nemzetközileg határozzák meg, vagy az is előfordulhat, hogy egyes csoportok készen kapják meg a kutatási módszertant, amin már nem igazán lehet változtatni.¹⁷ Az olyan nemzetközi összehasonlító vizsgálatok esetében, ahol a kutatásban résztvevő összes ország közös kérdőívvel dolgozik, sok esetben azzal a jelenséggel találkozhatunk, hogy a

¹⁷ A gyarmatosításról ld. pl. Csepeli et al 1996.

kompromisszumos kérdőív csak korlátozottan tudja feltérképezni a részt vevő országok egyedi helyzetét, és nehezen tud választ adni egy-egy ország specifikus kérdésfelvetéseire.

A társadalmi valóság változókkal történő leírása, ami az általam vizsgált kutatásra is jellemző, a kérdőívekre alapozó szociológia alapvető, megkerülhetetlenné és megkérdőjelezhetetlenné vált jellemzője. A számítógépes adatfeldolgozás során a kérdőív egyes kérdéseit változóknak feleltetik meg a kutatók, vagy több kérdésből hoznak létre változókat. Abbott (1988) a változókra alapozó kvantitatív szociológiai módszerek filozófiai előfeltevéseit foglalja össze. Ennek bizonyos részei a Magyar Agora kutatásra is illenek: a változók bizonyos társadalmi jelenségeket reprezentálnak (Abbott 1988: 170). Ez a reprezentációs gyakorlat abból indul ki, hogy a valóság meghatározott entitásokból áll, amelyek az elemzés egységei, és bizonyos tulajdonságaik vannak, amelyeket a változók reprezentálnak. Ezeknek a tulajdonságoknak következményeik vannak, melyek meghatározott entitások tulajdonságaiként szintén mérhetők. A változók tulajdonságai egy adott tanulmányban egyetlen minta alapján fejtik ki oksági hatásukat, s egy tulajdonság oksági hatása nem függ az entitásnak a tulajdonságok terében elfoglalt helyétől (a kontextusától). Abbott rámutat arra, hogy ez a felfogás ellentmond mind Weber, mind Marx okságról és a társadalmi entitásokról alkotott felfogásának, ahol a történeti kontextus határozza meg egy tulajdonság oksági hatását.

A vitákból kibontakozó, különböző helyi tudáselemek hogyan határozzák meg azt, ahogyan a világot kategorizálják a kutatók? A különböző megközelítések, a kutatócsoport magyar és amerikai tagjai, a kérdőívkészítés során felmerülő nézetkülönbségek mennyiben jelzik, hogy különbözőek azok a világok, amelyeket a kutatók meg tudnak vizsgálni? A tudományantropológiában is – sok más tudományággal egyetemben – már jó ideje közhely, hogy a szövegeknek számos lehetséges olvasata van (Latour 1979: 35), és minden olvasatot újra és újra meg lehet cáfolni. Elemzésemben is szövegek (a különböző készségi fokú kérdőívek) olvasataival találkozunk.¹⁸ Ezeket az olvasatokat több tényező befolyásolja: diszciplináris hagyományok, előzetes kutatási tapasztalatok stb.

A két kutatócsoport olvasatai mennyiben gyökereznek a helyinek tételezett tudásformákban, és mikor hivatkoznak rájuk? A társadalomtudományos mérésre használt skálák sem függetlenek a kutatói hagyományoktól, és mivel a Magyar Agora esetében a magyar és az amerikai kutatócsoport között nézeteltérések alakultak ki, kézzelfoghatóvá

¹⁸ A végleges kérdőív a disszertáció függelékében olvasható.

válnak ezek a különbségek. Mair és szerzőtársai (2016: 64) egy konkrét statisztikai kutatás empirikus elemzése során például rámutattak, hogy a kutatók abból indultak ki, hogy ugyanaz a skála mindegyik populációban értelmes összehasonlítást tesz lehetővé. Azt gondolták például, hogy a '10'-nek ugyanaz a jelentése mindenütt; a Magyar Agora során többek között pl. éppen ennek a magától értetődőségnek a megkérdőjelezés is szükségszerűvé vált.

A Magyar Agora kérdőívének kialakítása a már korábban mások által meghatározott módszertani követelmények, a specifikus terep, valamint a kutatók elképzelései közötti térben helyezhető el. Ahogyan a két amerikai kutató számtalan helyen kifejtette, érdeklődésük középpontjában az áll, hogy az *tájékozottság mennyiben befolyásolja az egyének döntéshozatalát*. Az elgondolás a következő: minél több információval rendelkezik egy személy, annál inkább el tudja dönteni, hogy mely politikai döntés felel meg leginkább a meggyőződésének és szolgálja leginkább az ő érdekeit. Abból indul ki, hogy az egyéneknek vannak céljaik, és minél több releváns információval rendelkeznek, annál inkább el tudják érni céljaikat; a hétvégi konferenciák egyik legfontosabb célja épp az, hogy az embereket ellássák a releváns információval. Mivel általában szakpolitikai kérdésekről szólnak a *deliberative poll*ok, releváns információ pl. a politikai pártok álláspontja és a lehetséges politikai döntések következményei. Láthatjuk, hogy a racionális döntésmélet fogalmi keretei között mozog ez a teória: az ember alapjában véve *racionálisan* akar dönteni (tehát el akarja érni céljait), és a releváns, s pártatlan *információk* segítik hozzá e cél eléréséhez.

Mindehhez képest a magyar *deliberative poll* fontos alapvetéseiben eltért az amerikai modelltől. A magyar kutatásvezetőnek, Örkény Antalnak, aki számos kutatást vezetett a kisebbségek és a róluik megfogalmazott előítéletekről, az előkészületek egy korai fázisában elhangzott szavait idézem: „az előítélet irracionális, ha többet tudunk, csökken”. Tehát számára elsődlegesen nem az egyének szakpolitikai preferenciái és informáltságuk viszonya az érdekes, hanem az előítélet csökkentésének módjai. Az előítéleteket kétféleképpen gondolja csökkenteni: egyrészt előítéletmentes információk átadásával, másrészt a romák és a nem romák személyes találkozásával a hétvégi konferencián. A racionalitás nála is fontos szerepet kap, hiszen szerinte racionálisan gondolkodó embereknek nincsenek előítéletei. A kutatás vezetőjének három, a plenáris és a kiscsoportos megbeszélésekre szánt témafelvetéséből is érdekes következtetéseket lehet ebből a szempontból levonni. A szóba jövő témák ebben a korai fázisban (fél évvel a vizsgálat előtt) a következők voltak: szegénység és szociális támogatások, az emberi méltóság megsértése, valamint iskola vagy lakás/település. E témákból legalább egy nem illik bele abba a sémába, amely az amerikai *deliberative poll* mintájából következik: az emberi méltóság mint téma nem igazán vethető alá

olyasféle racionális érvelésnek, amelyet a *deliberative poll* igényel. Hiszen nem igazán lehet elképzelni olyan diskurzust, amely az emberi méltóság pozitív és negatív oldalait taglalná – a méltóság fogalma eleve és kizárólag pozitív konnotációjú, etikai kategória. Ez a feszültség az amerikaiak és a magyarok megközelítése között a kérdőívkészítési folyamat meghatározó jellemzőjévé vált.

A későmodern korról szóló kutatásoknak egyik sokat hangoztatott követelménye, hogy a lokális, a helyhez kötött tudásformák a figyelem központjába kell, hogy kerüljenek. Ha a centrum–periféria modellt már nem a „régit”, modernista értelemben fogjuk fel, akkor a periféria és a centrum tudásformái között nem kizárólag hierarchikus viszonyt feltételezünk, hanem az együttműködések, konfliktusok, hatalmi harcok és viták egyvelegével, az új és új egyensúlyok, s talán váltakozó nyertesek és vesztesek dinamikájával is számolunk. Nem feltételezem, hogy az amerikai *know-how*-létrehozók és a magyar alkalmazók viszonyának összes aspektusát a gyarmatosítás fogalmával tudjuk adekvátan leírni. Ebben a fejezetben a *deliberative poll* tengerentúli kitalálói és hazai alkalmazói közötti azon hatalmi harcok, érvelési stratégiák, fogalmi és módszertani viták állnak a középpontban, amelyek a kérdőív kialakítása körül folytak.

Az egyik legfontosabb konfliktusforrás az volt, hogy a magyar kutatócsoport kiindulási alapja az általuk megszokott előítéletesség-kutatás volt. Már a kérdőív legelső változatát is úgy állította össze Örkény Antal. és a kérdőívkészítés módszertani részével és az adatfeldolgozással foglalkozó munkatársa, Székelyi Mária, hogy a korábban használt kérdőívekből „különösebb gondolkodás nélkül”¹⁹ válogatták össze a kérdéseket. Nagyon sok kérdéscsoportra vonatkozóan már előzetesen volt elképzelésük arról, milyen látens dimenziók húzódnak majd meg az új kérdőívre érkező válaszok mögött.²⁰ Látens dimenziók például azok az indítékok, elképzelések, előítéletek, attitűdök, amelyek alapján a kérdőív egy konkrét kérdésre egy bizonyos választ ad a megkérdezett. A kutatók normái szerint (erről később több szó lesz) például társadalmi okokra kell visszavezetni a cigányok hátrányos helyzetét, ezért azzal az állítással, hogy a cigányok tehetik a legtöbbet a helyzetük jobbításáért, a kutatók *nem* értenek egyet. A látens dimenzió ebben az esetben a külső ok-tulajdonítás; ez határozza meg a „a cigányok tehetik a legtöbbet a helyzetük jobbításáért?” kérdésre adott választ.

¹⁹ Legelső, egy 2005. tavaszi interjúnk során írta le így az első kérdőívet Örkény.

²⁰ Korábbi kutatási eredményeik döntő szerepet játszottak a látens dimenziók feltételezésében.

Témánk szempontjából itt az az érdekes, hogy az amerikai kutatók a magyarokkal ellentétben bizonyos előzetes tudáselemekkel, többek között például bizonyos látens dimenziókról szóló tudással nem rendelkeztek. Az eltérő diszciplináris szokások is fontos szerepet játszottak. Tehát mind a kutatók korábbi munkái, mind a diszciplinájukból adódó módszerek, témafelvetések és hipotézisek, mind a helyi tudásformákként definiált tudástartalmak erősen meghatározzák egy kérdőív kialakítását.

Két részre bonthatjuk a kérdőív kialakításának és a lokális tudásnak a viszonyát. Az egyik a nem tudatos kötődés a helyi tudásformákhoz, a nem tudatos tudás. A másik pedig a helyi tudás tudatos felhasználása az érvelés során, annak a tudásnak tehát, amivel az amerikai, ill. magyar kollégák (a másik nemzetiségű csoport szerint) nem rendelkeznek, és ami miatt (szintén a másik nemzetiségű csoport szerint) nem is ismerik fel bizonyos kérdések értelmét, illetve jelentőségét. Én legfőképpen az vizsgálom, hogy a két kutatócsoport közötti dinamikából milyen következtetéseket lehet levonni a lokális tudáselemek és a kérdőív kialakításának viszonyáról. A fejezet végén ki fog derülni, hogy a helyi tudáselemek két, egymástól eltérő kategorizációs rendre vetnek fényt. Ezért állíthatjuk majd azt, hogy az amerikai és a magyar kutatócsoport két eltérő világot vizsgál.

A helyi tudásokhoz való nem tudatos kötődésre lehet példa az a mód, ahogyan a kérdőívben a cigányokról szóló kérdéseket felteszik. Egy kérdőív egy bizonyos beszédmódot is megtestesít a kérdőívben szereplő csoportokról. Ehelyütt érdemes röviden összevetni a cigányokról szóló magyar *deliberative poll*t az ausztrál bennszülöttekről szóló *deliberative poll*-lal. Azért is érdekes ez az összehasonlítás, mert a magyar szervezők maguk vettek át bizonyos elemeket az ausztrál kérdőívből (erre az amerikai kollégák is bízatták őket, hisz szerintük ez a kutatás hasonlít legjobban a magyar felméréshez). Az egyik legszembetűnőbb különbség a két kérdőív között, hogy az ausztrálban a bennszülöttek és a többség viszonyáról általában faggatják a megkérdezetteket, a magyarban viszont már eleve feltételezik a konfliktusos helyzetet. Egy példa: a magyar kérdőív egy korai változatában, amit az amerikaiak nem véleményeztek, két kérdés is foglalkozott azzal, hogy a megkérdezettek milyen súlyosnak ítélik meg a magyarok és a cigányok közötti konfliktusokat. Így hangoztak: „Ön szerint vannak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között Magyarországon?“, ill. „És a lakóhelyén (Budapesten a kerületében) voltak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között az elmúlt egy-két évben?“ A válaszlehetőségek a „nincsenek“ és a „nagyon súlyos konfliktusok“ között mozogtak mindkét kérdés esetében. A válaszalternatívák mutatják meg azt az értelmezési teret, amelyben a kutatók a cigányok és a magyarok viszonyát elképzelik: az öt választható válasz között egy van, amely szerint nincs konfliktus, a többi

négy már csak a konfliktus mértékében különbözik. Más kutatásaik elemzésekor is megtalálhatjuk azt a tendenciát, hogy a kutatók konfliktusos helyzetet tételeznek. Ez az előfeltevés már a néhány évvel ezelőtti publikációikban is egyenesen elvezet ahhoz a konklúzióhoz, hogy mennyire fontos lenne a demokratikus nyilvánosság és a sokoldalú kommunikáció az ilyen konfliktusos helyzetek orvoslásának érdekében. Úgy tűnik, hogy a Magyar Agorában találták meg azt a formát, ahol ezt a demokratikus kommunikációt egy hétvége erejéig meg tudták valósítani.

A cigányok hátrányos helyzete is egy olyan toposz, amire nem is kérdeznek rá a kérdőívben, hanem eleve megállapítják.²¹ A legszembetűnőbb példa az, hogy míg a nem cigányok esetében a szegénység okaira kérdeznek rá, a cigányok esetében hátrányos helyzetük okaira. A válaszlehetőségek nagy része mindeközben megegyezik. Ez az eltérő megfogalmazás nem véletlen: a szociológiai hagyomány, és ezen belül a szociológiai cigánykutatói hagyomány szerves része, hogy nem csupán a szegénység miatt vannak a cigányok rossz helyzetben, hanem a társadalmi kirekesztettség, az előítéletesség az, ami legalább annyira szerepet játszik peremhelyzetük kialakulásában és fennmaradásában. Nem meglepő, hogy előítéletességgel foglalkozó szociológusok tudatosan-tudattalanul magukévá tették ezt az elméleti megközelítést. Oblath Márton (2006:52) hívta fel ismét a figyelmünket arra, hogy a szociológiai cigányfogalom (amely a cigányokat mint kirekesztett, előítéletekkel sújtott csoportot tételezi) csak egy a sok tudományos cigánykép közül:

„A szociológiai cigánykutatókban a heterogenitás problémáját jelentősen redukálja a cigányok etnikai vonásainak zárójelbe tétele. A társadalmi pozícióján keresztül meghatározott, kirekesztett és/vagy szegény [...] szociológiai kategóriáját a nem szegény vagy a nem vándorló cigányok »kezdik ki«. A reflexió kísérletek a marginalitásban újratermelődő csoport konstitutív elemeként azt tüntetik fel, hogy őket a változó intenzitású, ám minőségét tekintve ahistorikus rasszizmus, s az ebből fakadó »diszkriminációs többlet« sújtja.”

Ennek a hermeneutikai értelemben vett „előítéletnek”²² egy másik árulkodó jele egy olyan kérdés, ami végül a lekérdezett kérdőívből kimaradt. A kérdést egy az egyben az ausztrál kérdőívől vették át; gesztusként a sok kritikával élő amerikai kollégák felé. A kérdés a cigányok és a nem cigányok helyzetének összehasonlítására kérdezett rá az élet különböző

²¹ Természetesen ezt a megállapításukat számos tudományos tény alátámasztja, s én sem gondolom másképp.

²² Gadamer (1984) olyan tudásként határozza meg az előítéletet, amely minden megértés és értelmezés feltétele, s itt az ő definícióját kölcsönzöm.

területein.²³ A válaszlehetőségek a következők voltak: „sokkal rosszabb”, „rosszabb”, „ugyanolyan”, „jobb”. Az ausztrál válaszlehetőségekkel ellentétben itt egyenlőtlenül oszlanak el a kategóriák: a „sokkal rosszabb”-nak a pozitív oldalon nincsen megfelelője. Maguk a válaszlehetőségek vetnek fényt arra, hogy milyen előzetes tudással és elvárásokkal rendelkeznek a kérdőív megszerkesztői.

Az is sokat árul el a két csoport különböző értelmezéseiről, hogy az amerikai munkatársak a kérdőívnek mely részeibe javítottak bele. Az egyik amerikai kutató az egyik kérdésből, amely arra kérdezett rá, hogy a cigányok lakókörülményein hogyan kellene javítani, ki akarta húzni azt a két válaszlehetőséget, amely egyrészt új, külterületen felépítendő, kifejezetten a cigányoknak szánt lakótelepeket ajánlotta, másrészt elnéptelenedő településekre költöztette volna a romákat. Arra a megfogalmazásra egyszerűsítette a válaszkategóriákat, hogy építsenek-e nekik új lakásokat vagy költöztessék-e őket régi lakásokba. Hiányzott érveléséből például az a tudáselem, amit – ahogy az a kérdőív készítésének folyamata során kiderült – a magyar kutatók nagyon jelentősnek gondoltak: hogy a külterületre való költöztetés szociálpolitikai szempontból többek között a cigányok területileg is szegregált helyzetének reprodukciójával járna; természetesen azt sem vette figyelembe az amerikai kolléga, hogy milyen negatív előítéletek élhetnek a cigányokról mint szomszédokról. Egyszóval (a magyar kollégák szerint) az amerikai kutató nem volt tudatában azoknak a diszkurzív mezőknek, amelyekben a lehetséges válaszok (őszertünk) elhelyeződnek és jelentést kapnak.

Az amerikaiakkal történő egyeztetések során sok kritika érte a magyarok által kidolgozott kérdőívet. Az is felmerült, hogy el kellene magyarázni a kérdőívet az amerikaiaknak, mert számos, a kérdőívben szereplő témához egyszerűen nem értenek, Amerikában ezek közül több ilyen formában nem létezik. Itt a lokális tudással történő explicit érvelésnek vagyunk tanúi, amikor is a helyi tudásra való hivatkozás az egyéni elképzelések megvalósításának eszközévé válik. Az amerikaiak a sokéves módszertani tapasztalataikra hivatkoztak, arra, hogy ők találták ki ezt a módszert, valamint arra, hogy már szinte minden kontinensen kipróbálták az általuk kifejlesztett *deliberative pollt*, a magyarok viszont arra,

²³ A kérdés így hangzott: „Gondoljunk most az emberek egészségi állapotára. Ön szerint a cigányoknak ugyanolyan, jobb vagy rosszabb az egészségi állapota, mint a többieké? És ha az iskolázottságra gondolunk?” A többi, hasonló kérdés a következőkre kérdezett rá: iskolázottság, jövedelmi helyzet, a munkanélküliség mértéke, az életben való előrejutás, lakáshelyzet.

hogy a felmérés nem Amerikában, hanem Magyarországon zajlik, és arról nekik több tapasztalatuk van.

Az egyik legélénkebb vita a skálák fokai körül zajlott. Számos olyan kérdés szerepel a kérdőívben, amelyben egy bizonyos állítással való egyet (nem) értés mértékére, vagy egy intézkedés fontosságának megítélésére kíváncsiak a kutatók. A vita az amerikai és a magyar kutatók között a körül bontakozott ki, hogy hány válaszlehetőség közül lehessen válogatni. Tulajdonképp az amerikaiak vétója előtt fel sem merült az a kérdés, hogy hány fokú legyen a skála. Egyértelműnek tűnt, hogy ötfokú legyen, a „teljesen egyetért”-től az „egyáltalán nem ért egyet”-ig, vagy a „feltétlenül szükséges”-től az „egyáltalán nem szükséges”-ig. Az amerikaiak viszont ragaszkodtak a 11 fokú skálához (0-10-ig), az érvük az volt, hogy így jobban eloszlanak az emberek, mint egy fele ekkora skálán. A magyar kutatók az ötfokú skála mellett tették le a voksukat. Azzal érveltek, hogy Magyarországon ezt a skálázást szokták meg az emberek, többek között az iskolai osztályzás miatt is. A magyar kutatók azzal próbálták meggyőzni az amerikaiakat, hogy nem lehetne értelmezni a válaszokat egy 11-fokú skálán, míg egy ötfokú esetében mindenki számára evidens, mit jelent a 4-es, vagy mi a különbség a 2-es és a 3-as között. Az amerikaiak nem tartották meggyőzőnek a helyi tudások különbözőségére irányuló ilyesfajta hivatkozást. A végeredmény – mert kompromisszumnak nem lehet nevezni – végül az lett, hogy a legtöbb kérdésre egy tizenegyfokú skálán lehet választ adni, de vannak olyan kérdések is, amelyekbe a magyar kutatók az utolsó pillanatban visszacsempészték az ötfokú skálát.

Ebből a vitából világossá válik, hogy még egyszerű számoknak is milyen sokféle értelmezése lehet. Statisztikai-módszertani fogalmakat használva azt mondhatjuk, hogy amerikai kollégák a nullától tízig terjedő számsort aránymérő skálaként értelmezték, ahol is a 0 egy abszolút kezdetet jelent és az egyes számok közötti intervallumok egymással megegyeznek. A magyar csapat ezzel szemben helyi tudáselemeket is behozott az érvelésbe. A magyar kutatók úgy érveltek, hogy az ötfokú skála a magyar kérdőívkitöltők számára értelmes, de egy tizenegy fokú skála nem. A magyar iskolai osztályozási rend és osztályozási szokások jelentik a Magyar Agora kérdőívének magyarországi összeállítói szerint azt az értelmezési keretet, amelyben az egytől ötig terjedő számsor értelmeződik. Mivel a 11 fokú számsor nem használatos itthon, az egyes számok nem jelentenek semmit a válaszadók számára, és ezért válaszaikat az adatfeldolgozás során majd értelmezni sem lehet – mondták ők. Később, a számítógépes adatfeldolgozás során, az ötfokú skála már mint arányskála működött (tehát az elemzők abból indultak ki, hogy a skála mindegyik értéke között ugyanakkora a távolság).

A helyi tudással való érvelésnek e formája testesíti meg a másik érvelési stratégiát: a kutatók gyakran éppenséggel bizonyos kérdések standard és nemzetközi voltával operálnak. Ki fog azonban derülni, hogy az a kategorizáció, amelyet a magyar kutatásvezető standardnak gondolt, az amerikai kollégák számára nem hordozott jelentést.

Az egyik ilyen kategória a szegénység mögötti okokkal kapcsolatos feltételezés (ezt a kutatók „oktételezésnek” nevezik). A magyarok, ill. a romák szegénységének okaira irányuló kérdést az amerikai kutatótársak ki akarták húzatni – Örkény Antal e kísérlet ellen azzal érvelt, hogy ez egy standard elméleti háttérrel rendelkező kérdéscsoport, amit többek között sok amerikai survey-ben is használtak. Itt arra a magyar szociológiában gyakran kutatott témára gondolt, hogy az emberek belső vagy külső okoknak tulajdonítják-e a szegénységet. De az amerikai kolléga, Luskin, aki kritikai megjegyzéseivel látta el a kérdőív egy előzetes változatát, azzal érvelt, amikor néhány válaszkategóriát kihúzott, hogy összecsúsznak a válaszlehetőségek, egymást nem zárják ki.²⁴ A magyaroknak ez nem tűnt fel: számukra egyértelmű, hogy mit jelentenek az egyes tételek, ugyanis a válaszok a külső és a belső oktulajdonítás kategóriájának megkülönböztetése mentén húzódnak. Politológusok számára (ne felejtjük: az amerikai kutatótársak politológusok, nem szociológusok) ez a kérdés nem tűnik annyira centrálisnak, de hogy a magyar szociológusok számára ez mennyire fontos, az is mutatja, hogy a kutatás végén megszületett, a két lekérdezés különbségeiről szóló alig egy oldalas beszámolóban is megemlíti ez a kérdés:

„Emellett a szegénység oktételezésében is történt némi elmozdulás: bár a sorsukért magukat a szegényeket okoló nézetek továbbra is népszerűek, valamelyest uralkodóbbá vált a külső, a társadalmi körülményeket és igazságtalanságokat hangsúlyozó szemlélet, ami a változás valószínűsíthető irányaként egy erősödő társadalmi szolidaritás attitűdje felé mutat.”²⁵

²⁴ A kérdés így hangzott: „Különböző véleményeket gyűjtöttünk össze a szegénység okaival kapcsolatban. Mennyire ért egyet a következőkkel? (Hasonlóan ahhoz, ahogy az iskolában szokás, arra kérném, hogy egytől ötig osztályozza az állításokat, 5-öst adjon, ha teljesen egyetért és 1-est, ha egyáltalán nem ért egyet egy-egy állítással.)” Az osztályozandó állítások: azok szegények, akiknek nincs megfelelő szakképzettségük; akik nem szeretnek dolgozni; akik elmaradott településeken élnek; azok szegények, akiknek nincs munkalehetőségük; akik nem tudnak vigyázni a pénzükre; akik testi vagy szellemi fogyatékosok; akik nem tesznek magukért és mindent a társadalomtól várnak; azok szegények, akiknek sok gyereke van; akik felelőtlenül élnek; akik szegény családban születtek.

²⁵ A kutatás honlapján található szövegből idézek. Örkény Antal személyes közlése az az információ, hogy ő maga fogalmazta meg a rövid kutatási beszámolót.

A modern szociológiai tradícióban mélyen gyökerező²⁶ oktétélezési preferenciáknak és társadalomjobbító törekvéseknek vagyunk megint tanúi: a szegények állapotáért a társadalmat szokás indokolni, valamint a társadalmi szolidaritás mint érték jelenik meg. Az egy másik, a kutatási beszámolókból nem megválaszolt kérdés, hogy a külső oktétélezés meglétéből miként lehetne bármiféle erősödő társadalmi szolidaritásra következtetni.

A kérdőívben találhatunk más példát is a két kutatócsoport eltérő koncepcióira. A most következő elemzés az információs és az attitűdkérdésekről rámutat arra, hogy több esetben alapvetően más entitásokat mérnek ugyanazok a kérdések az amerikai és a magyar kutatók elképzelése szerint.

Nézzük meg először a „nem tudom” válasz felkínálásának problematikáját: a *deliberative poll* kitalálói nagyon büszkék arra, hogy a vitabeszélgetések és a kiosztott információs anyag hatására az emberek többet tudnak, mint az első lekérdezés idején. Ennek mérésére minden *deliberative poll* kérdőívbe több ún. információs kérdést is beillesztenek. Hogy minél hatékonyabban tudják mérni a tájékozottabbá válást, nagyon fontos számukra (és ezt több emailjünkben ki is fejtették), hogy egyértelműen fel legyen kínálva a megkérdezetteknek a „nem tudom” válasz. A szociológiai gyakorlat általában viszont arra törekszik, hogy minimalizálja a „nem tudom”, vagy „nem nyilatkozom” válaszok számát. Nagyon ritkán fordulnak elő előítéletességet vizsgáló szociológiai felmérésekben információs kérdések, és a többi kérdés esetében a „nem tudom” olyan válasz, ami miatt sok statisztikai eljárás nehezen alkalmazhatóvá válik, hiszen gyakorlatilag kisebb lesz a minta. Tehát a szociológusok arra törekednek, hogy mindenki válaszoljon minden kérdésre. A „nem tudom” válaszalternatíva általában ugyan szerepel a kérdőívben, de csak „vonal alatt”, fel sem olvassák a kérdezőbiztosok; tehát csak akkor karikázhatja be a biztos, ha maga a megkérdezett mondja, hogy valamilyen okból nem szeretne nyilatkozni. A magyar *deliberative poll* kérdőívének előzetes változataiban is csak néha-néha szerepelt a „nem tudom” opció, mígnem az amerikai munkatársak beszúrták minden hiányzó helyre ezt a válaszlehetőséget is. A régebbi *deliberative poll*ok általuk elküldött kérdőív mintáiban látszik is, hogy a kérdezőbiztosoknak kimondottan biztatniuk kell a megkérdezettet, hogy ha nem tudja a választ, vallja be nyugodtan. A magyar változatban ilyen felszólítás nincsen. Az ok egyértelmű: míg a „nem tudom” válaszalternatíva az amerikaiak számára az *informáltságot* méri, a magyar kutatók szerint *egyáltalán nem mér semmit*, és ezért mindent el kell követni annak érdekében, hogy ne ezt jelöljék be a válaszadók.

²⁶ Erről bővebben ld. az „Elkötelezett társadalomtudomány” c. fejezetet.

Az információs és a többi kérdés viszonya egy nagyon fontos konceptuális ellentétre hívja fel a figyelmet, és egyúttal a *deliberative poll* egy lényegi elemének, az informáltság mérésének a korlátait is szemlélteti.

Most a kérdőívkészítés több fázisából származó néhány kérdés körüli vitákat fogom elemezni. A kérdéseket azért fogom viszonylag részletesen analizálni, mert így talán egyértelművé válik, hogy az attitűdökre, előítéletekre vonatkozó kérdéseket nem mindig lehet elválasztani az információs kérdésektől. Ahogy a „nem tudom” válaszok is különböző entitásokat mérnek a két kutatócsoport szerint, ebben az esetben is fogalmazhatunk úgy, hogy ugyanazt a kérdést a világ más-más dolgának, ebben az esetben semleges tudástartalmaknak, ill. előítéleteknek vagy attitűdöknek a mérésére lehet használni, és használják is a magyar, ill. amerikai kutatók. Kezdjük a következő kérdéssel:

„*Véleménye szerint ma Magyarország lakosságának hány százaléka cigány?*”, és „*Mit gondol, húsz év múlva Magyarország lakosságának hány százaléka lesz cigány?*” A válaszokat százalékban kellett megadni.

Itt az első pillantásra talán nem annyira szembeütő ez a kettősség. A kérdőív magyar szerkesztői ezt a két kérdést *előítéletesség-mérő kérdésnek* szánták. A gondolat egyszerű: a cigányok szaporasága közkeletű előítélet, és ezt ezzel a két kérdéssel jól lehet mérni. A *deliberative poll* amerikai kitalálója viszont úgy értelmezte egy emailjében, hogy a jelen helyzetre vonatkozó kérdés *információs kérdés*. De később már azt gondolta, hogy itt valami másról van szó – *empirical premise*-ről. A *deliberative poll*okban ezek az empirikus előfeltevések ugyan az információhoz hasonló státusban vannak, de míg az információk megfellebbezhetetlen igazságokként jelennek meg, addig az empirikus előfeltevéseken lehet vitatkozni. Az amerikai Luskin szerint a *deliberative poll* során empirikus premisszák általában politikai döntésalternatívákban és a kimenetükben találhatóak, a deduktív-nomologikus sémát alapul véve: ha X helyzet áll fenn és a kormány az Y intézkedést vezet be, akkor annak Z következménye lesz.²⁷ Esetünkben például így lehet fogalmazni: ha most X % cigány van Magyarországon, és a kormány egy új segélyprogramot vezet be, akkor húsz év múlva a cigányok többen/kevesebben lesznek, mint ma. Amit tehát az amerikaiak vagy mint információs kérdést, vagy mint bizonyos ok-okozati viszonyra rákérdező kérdést értelmeztek, azt a magyar kutatók egy előítéletet mérő kérdésnek szánták. Az amerikaiak szerint a cigányok száma *információs kérdés*, arra kérdez rá, hogy mennyit tudnak a megkérdezettek a

²⁷ Luskin egy 2005. június eleji emailjében fejté ezt ki.

cigányokról. A magyarok szerint a cigányok számára vonatkozó kérdés a megkérdézettek *előítéletességére* kérdez rá. Ez az eltérés a magyar kutatók egyikének is feltűnt; Székelyi Mária úgy fogalmazott, hogy nincsenek semleges ténykérdések – ezt az amerikai kollégái biztosan vitatnák. Példának Székelyi azt hozta fel, hogy ha valaki a cigányok körében az átlagnál gyakrabban vél felfedezni munkanélkülieket, akkor lehet, hogy ezt azért gondolja, mert a cigányok lusták; tehát nem tudjuk, hogy azért mondja-e, mert (ahogy egy jó szociológus) tudja, hogy a cigányok tényleg gyakrabban munkanélküliek, vagy mert negatív sztereotípiák élnek benne. Ami e fejezet témája szempontjából fontos, az egyrészt az, hogy ugyanaz a kérdés a két kutatócsoport szerint két különböző entitásra vonatkozik: előítéletekre, illetve objektívnek mondott információkra, semleges tudáselemekre. De ami még érdekesebb: úgy tűnik, hogy a világ azon szelete, amelyet a magyar, illetve amerikai kutatók vizsgálhatónak gondolnak, különbözik. Az amerikaiak szerint lehet semleges tudattartalmakat vizsgálni; amikor valaki azt mondja, hogy a cigányok gyakrabban munkanélküliek, mint a többi ember, az véleményük szerint egy tényállítás, amely lehet igaz vagy hamis. A magyar kutatók legalább egyike azt vallja, hogy ilyen semleges tudáselemek *nem léteznek*, hisz a cigányokkal kapcsolatos állítások és előítéletek szétbogozhatatlanul összefüggnek.

A következő két kérdés esetében egyértelműbb a tényre és az attitűdre való rákérdezés összemosódása:

„Ön szerint jogos-e, ha a rendőrség szigorúbban lép fel a cigányokkal szemben?” A lehetséges válaszok: *„igen”, „nem”*.

„Vannak olyan szórakozóhelyek, ahol ki is írják, cigányokat nem szolgálnak ki, másutt nem engedik be a cigány külsejű vendégeket a szórakozóhelyre. Önnek mi a véleménye erről?” A válaszkategóriák: *„a szórakozóhely tulajdonosának jogában áll megszabni, hogy kit enged be és kit nem”; „a tulajdonos eljárása nem jogszerű, de érthető, mert a többi vendégek [sic!] kívánságának tesz eleget”; „a tulajdonos eljárása elfogadhatatlan, és erről fel kell világosítani őt”; „a tulajdonos eljárása elfogadhatatlan, és az ilyen tulajdonost meg kell büntetni”*.

A jogos szó többértelmű lehet: vonatkozhat konkrét jogi szabályozásra (és így ténykérdésként is felfogható), és vonatkozhat a megkérdézettek személyes normáira (ami már nem ténykérdés, hanem attitűdökre vonatkozik).

A következő kérdés körüli viták különösen érdekesnek bizonyulnak:

„Ha az ország pénztárcája megengedné, az itt felsorolt csoportok közül Ön kiknek a helyzetén javítana legelőször? Kérem, tegye sorrendbe aszerint, hogy kinek a helyzetén javítana először.” A válaszlehetőségek a következők voltak: „nyugdíjasok, sokgyermekesek, munkanélküliek, cigányok, menekültek, fogyatékkal élők, határon túlról áttelepülők”.

Amikor a magyar csapat tagjai, Örkény Antal, Székelyi Mária és Szalai Júlia egy kutatási megbeszélésen hármásban tanakodtak ezen a kérdésen, azt akkor is előítéletességmérő kérdésként definiálták. Azon vitatkoztak, hogy mi következik abból, hogy ezek a válaszkategóriák átfedik egymást. Ha a válaszadó mondjuk a munkanélkülieknek és a sokgyermekeseknek adna, abból még nem lehet tudni, hogy a cigányoknak adna-e, hiszen nem tudjuk, milyennek képzeletben a cigányokat. Tehát arról folyt a beszélgetés, hogy milyen következtetéseket lehet levonni e kérdés segítségével a megkérdezettek cigányképéről és a cigányokhoz kapcsolódó (ellen)érzéseikről.

A magyar kutatók tulajdonképpen azon vitatkoztak, hogy az általuk megfogalmazott kérdések és a válaszalternatívák milyen tényekre vonatkoznak. Ez az *operacionalizálási folyamat megfordítása*, amikor is nem a tényekhez vezető utat állapítják meg,²⁸ hanem azon vitatkoznak, hogy a megfogalmazott állítások mely tényekre vonatkoznak. Tényeken ehelyütt a kutatók által tételezett külvilágbeli, a méréstől független létező dolgokat értek. Az operacionalizálási folyamatnak épp e „fordított” volta már most rávilágít arra, hogy a kérdőív kérdéseire adott válaszokat milyen sokféle dologra lehet majd vonatkoztatni. A külvilágbeli dolog, amelyhez közelíteni próbálnak az imént idézett kérdéssel, ebben az esetben kettős: egyrészt az emberek azon véleménye, hogy kell-e az állami kasszából a cigányokat is támogatni, másrészt a megkérdezettek cigányképének (nem) előítéletes volta is lehet az, amire a kutatók a kérdésre adott válaszokból következtetni próbálnak.

A cigányok, a munkanélküliek, a sokgyermekesek stb. mint rászoruló, akik között el kell osztani a segélyeket, egy olyan kategorizálás, amely bizonyos történeti adottságok, valamint társadalompolitikai, szociológiai és más diskurzusok eredményeként jött létre. Foucault (2000: 13-14) szerint egyáltalán nem evidens az, hogy egy társadalom hogyan osztályozza a dolgokat:

„Milyen »asztalon«, milyen azonosságok, hasonlóságok és analógiák terében szoktunk felosztani megannyi különböző és hasonló dolgot? Milyen az a koherencia, amelyen mindjárt

²⁸ Egy a magyarországi szociológiaoktatásban elterjedt módszertani kézikönyv (Babbie 1999: 130) így határozza meg az operacionalizálást: „Az **operacionalizálás** [...] azon konkrét lépések, illetve műveletek meghatározását jelenti, melyeket egy bizonyos fogalom mérésére használni fogunk”.

látni, hogy nem határozza meg *a priori* és szükségszerű láncolat, és nem is közvetlenül érzékelhető tartalmak hozzák létre? [...] Semmi sem bizonytalanabb, semmi sem empirikusabb (legalábbis látszólag), mint egyfajta rend megállapítása a dolgok között, semmi sem igényel élesebb szemet, pontosabb és kifinomultabb nyelvhasználatot. [...] valójában még a legnaivabb tapasztalás számára sincs semmiféle olyan hasonlóság, semminemű különbségtétel, amely nem egy előzetes kritérium alkalmazásának pontos műveletéből adódna.”

A két kutatócsoport konfliktusából egyértelművé válik, hogy teljesen más az azonosságok és hasonlóságok azon tere, amelyben a rászorultak definiálódnak, és alcsoportjaik meghatározódnak. A rászorultak mint specifikusan magyarországi kategória egy többéves szociálpolitikai diskurzus része, a szűkös állami források megszerzéséért a nyilvánosságban is folyó küzdelem eredménye, tehát olyan helyi tudást képvisel, amellyel az amerikai kutatótársak nem rendelkeztek. Ezt a magyar kutatók meg is tapasztalták, amikor az amerikaiak is bekapcsolódtak a kérdőívről folyó vitába. Ők ugyanis mindenekelőtt a válaszlehetőségek átfedését kritizálták; azzal érveltek, hogy a cigányok lehetnek fogyatékosok és/vagy munkanélküliek is, a sokgyermekesek egyúttal lehetnek határon túlról áttelepülők stb. A magyar kutatók számára ez a probléma nem merült fel. Számukra a rászorultak ilyenén kategorizációja egyrészt szinte evidens módon tartalmazza az ebben a kérdőívben megtalálható csoportokat, másrészt egyáltalán nem merül föl az átfedés problémája. Úgy tűnik, hogy a rászorult helyzethez kötődő lokális tudás evidens módon megkülönbözteti a kategóriákat és nem problematizálja az átfedésnek a tisztán logikus gondolkodás szempontjából felmerülő kérdését.

Ugyanilyen, szinte magától értetődőnek látszó kategorizáció esete a fent említett oktételezési módozatok látens dimenziója. A külső, illetve belső oktulajdonítás kategóriája a Magyar Agora kutatóinak más előítéletességkutatásaiból már jól ismert (vö. Csepeli – Örkény – Székelyi 2002), a szociálpszichológiai irodalomban is gyakran taglalják ezt a témát. Több felől is része tehát a magyar kutatók tudásának ez a fajta kategorizáció. Az amerikai kollégák gondolkodásában viszont úgy tűnik, fel sem merül ez az osztályozási elv. Ezért is kritizálhatták ők egymást átfedő voltuk miatt azokat az állításokat, amelyek mögött magyar kollégáik szerint a külső és belső oktulajdonítás látens dimenziója húzódik.

A helyi tudások konfliktusának egy másik esetével találkozhatunk az ún. információs kérdések esetében. A végső kérdőívbe – az amerikaiak kérésére – több ilyen is bekerült. Az információs kérdések, ahogy Luskin egy emailjében kifejtette, két okból kellenek; egyrészt akik többet tudnak a vitahétvége után, megváltoztathatják a véleményüket; másrészt az informáltság magát a *deliberative poll* módszerét is legitimálja, mert az emberek a vitahétvége

eredményeképp tájékozottabbá válnak, tehát a konferencia során kialakult véleményüket a tények is jobban alátámasztják:

“Information questions also has [sic] the merit that it adds to the legitimacy of the process by allowing us to claim that the post deliberation opinions are also more informed opinions.”²⁹

A magyar kutatók vehemensen győzködték amerikai kollégáikat, hogy nem mindig lehet egyetlen „igaz” választ adni bizonyos, az amerikaiak által információs kérdésnek nevezett kérdésekre. Ugyanis amit ők kétséget kizáróan eldönthető kérdésnek gondolnak, az Magyarországon korántsem feltétlenül számít annak. Ez a probléma elvezet egy másik vitaponthoz, amely a két kutatócsoport között kialakult; a magyar kutatók megpróbálták meggyőzni az amerikaiakat, hogy a módszerük, amelynek fontos része az informáltság növelése, a magyarországi kontextusban nem működik úgy, ahogyan ők máshol tapasztalták. Az egyik legradikálisabb példa az, amikor egy konferencia-telefonbeszélgetés során megkérdezte Fishkin, hogy az egyik általa információs kérdésnek gondolt kérdésre mi a válasz. A kérdés így hangzott: „Ön szerint az elmúlt 15 évben a baloldal (MSZP, SZDSZ), vagy a jobboldal (FIDESZ-MPP, MDF) tett-e többet azért, hogy kevesebb ember legyen szegény? És azért, hogy a cigányok helyzete javuljon?”³⁰ Örkény Antal azt mondta, hogy nem tudja, mi a helyes válasz, ugyanis a „pártok is mozognak, tanulnak, nincs fix pozíciójuk”. Szalai Júlia megpróbálta hosszabban kifejteni, hogy mennyiben különbözik az amerikai és a magyar pártrendszer és pártpolitika, és hogy miért nem lehet sok, az amerikaiak által megszokott kérdést nálunk feltenni – megint egy hivatkozás a helyi tudásra. Szerinte azok a policy-témák, amelyek Amerikában és Nyugaton már régóta közszájon forognak, Magyarországon egy újfajta gondolkodást képviselnek, amelyhez még nem szoktak hozzá az emberek. Nem létezik tehát az a nyelv, amit az amerikai kollégák feltételeznek, hisz ez „egy új demokrácia, maga a politikai döntésekről (*policy options*) szóló diskurzus itthon újnak számít”. A különböző politikai alternatívák (például az integratív/univerzalista és a cigányokat megkülönböztetetten kezelő politika), amelyekről Amerikában már évtizedek óta vitatkoznak, nem annyira jól megfogalmazottak Magyarországon. Ezért óvatosnak kell lenni, hiszen a megkérdezettek bizonyos megfogalmazásokat különböző módon értelmeznek.

²⁹ Fishkin 2005. június eleji emailjéből.

³⁰ A többi kérdés: „a szegények száma csökkenjen; a cigányok helyzete javuljon; a cigányokkal szembeni diszkrimináció csökkenjen; a cigányok és a többi magyarok közötti konfliktus csökkenjen”.

A szociálpolitikai nézetekről szóló, imént felvázolt vitát úgy is le lehet írni, mint „világok összeütközését”. Ehhez érdemes felhívni a figyelmet egy alapvető különbségre: az eltérő helyi tudásformák alatt nem csupán azt értjük, hogy bizonyos entitásokat jelölő fogalmaknak eltérő jelentést adnak a magyar, illetve az amerikai kutatócsoport tagjai. Nem csak abban különbözik a két csapat, hogy máshogyan, más fogalmakkal és más módszerekkel közelítik meg a valóságot. A különbség alapvetőbb; maga a külvilágbeli entitások halmaza különbözik a két csoport szerint.

Ian Hacking (2003: 28-28) felhívja a figyelmünket arra, hogy különbséget kell tennünk a (társadalmi) konstrukció sokféle lehetséges típusa között. Nem mindegy, hogy azt állítjuk-e, hogy egy objektumot konstruál a társadalom, vagy hogy objektumok egy kategóriáját, esetleg objektumok egy tulajdonságát, vagy mindezeknek valamilyen kombinációját:

„One of the reasons that social construction theses are so hard to nail down is that, in the phrase »the social construction of X« the X may implicitly refer to entities of different types, and the social construction may in part involve interaction between entities of different types. [...] So you see that »the social construction of what?« need not have a single answer. [...] It is plain in the case of gender. What is constructed? The idea of gendered human beings (an idea), and gendered human beings themselves (people); language; institutions; bodies. Above all, »the experiences of being female«”

Hacking imént idézett művét idézi Steinmetz (2005b), amikor arra mutat rá, hogy a társadalmi dolgokat az különbözteti meg a természetiektől, hogy az utóbbiak nem interaktívak, nem tudják magukról, hogy az emberek hogyan kategorizálják őket, s ez a kategorizáció nem is befolyásolja őket abban, hogy milyenek. A concept dependency (talán fogalom-függőségnek fordíthatnánk) azt jelenti, hogy a társadalmi gyakorlatok és struktúrák kibogozhatatlanul összefüggnek az emberek a világról és a saját gyakorlataikról alkotott interpretációjával. Ha nem rekonstruáljuk a társadalmi gyakorlatok előzetesen interpretált voltát, mondja Steinmetz, nem tudjuk meghatározni, hogy ezek milyen gyakorlatok, nem tudjuk társadalmilag megmagyarázni, vagy összehasonlítani. Maguknak a kategóriáknak a társadalmilag független volta sem magától értetődő. A különböző társadalmakban nem feltétlenül működnek ugyanazok az oksági vagy egyéb mechanizmusok, figyelmeztetnek a kritikai realisták, és az egyik társadalomban releváns társadalmi kategóriák nem feltétlenül relevánsak más társadalmakban. A koncepciók összehasonlításával fel lehet fejteni, hogy melyek azok a fogalmak, amelyek az általam elemzett kutatás menetét, módszertanát befolyásolták.

A szociálpolitikai nézetek kutatható, külvilágbeli entitásként a Magyar Agorában résztvevő magyar tudósok szerint nem léteznek, mert a szocializmus nyilvános politikai kultúrájában szociálpolitikáról nem folyt diskurzus. Hackinggel szólva: az, amit ma szociálpolitikának nevezünk, nyilván létezett a szocializmusban is, de a Magyar Agora magyar kutatói a szociálpolitikáról folyó beszéd kategóriáit, amelyek a szélesebb társadalom számára is léteznek; magát a szociálpolitikát mint nyilvános vita tárgyát, a piacgazdasághoz kötik. A texasi kollégák számára viszont evidens, hogy léteznek szociálpolitikai nézetek mint objektumok, és ezek kutathatók is. Hosszadalmas beszélgetések, viták után jött létre a kompromisszumos kérdőív: bekerültek ugyan az amerikai kutatók által elvárt, a pártok és a szakpolitikai döntések viszonyának percepcióját firtató kérdések, de a magyar fél nagy ellenállása miatt csak egyszerűsített formában.

Összefoglalva: jelentős konfliktusok és ellentmondások jöhetnek létre, amikor egymástól eltérő hallgatólágos és nem hallgatólágos tudáselemek ütköznek a kérdések és a válaszkategóriák értelmezésénél. A két csoport egymástól eltérő módon kategorizálja a világot, és ezért a kérdőív elemeit egymástól gyakran radikálisan eltérően értelmezi: gyakorlatilag a két kutatócsoport két különböző világot tételez a kutatás lehetséges tárgyaként. Amik az egyik csoport számára kutatandó entitásokként definiálódnak, a másik szerint esetleg nem is léteznek. Amely kérdés fontos entitás mérésére szolgál az egyik csoport számára, az esetenként értelmezhetetlennek, feleslegesnek tűnik a másik szemében. A helyi tudásra hivatkozás érvként is szolgálhat arra, hogy az előítéletekkel és szociálpolitikával foglalkozó magyar szociológusok keresztülvihessék akarataikat az amerikai politológusokkal szemben, akik nemcsak kulturális kontextusuk, hanem diszciplínájuk miatt is más kérdésfeltevések iránt érdeklődnek és más hipotézisekkel, más fogalmi keretben más tudáselemeket mozgósítva értelmezik ugyanazt a kérdőívet. A „fordított” operacionalizálási folyamatok (amikor arról folyt a vita, hogy a megfogalmazott állítások milyen tényekre vonatkoznak) leírásából kiderült, hogy a kérdőív kérdéseire adott válaszokat milyen sokféle entitásra lehet majd az elemzés során vonatkoztatni.

VIII. Adatelemzés és a magyar–roma viszony konstrukciója

Most a magyarországi előítéletkutatásoknak, ezen belül többek között a cigányokkal szembeni előítéletek kutatásának egy általános problémáját veszem szemügyre: az előítélet, a diszkrimináció, a társadalmi távolság és a cigányellenesség fogalmainak összemosódását és az ebből következő mérési hibákat.³¹ Ehhez többek között néhány magyarországi előítéletkutatásról szóló beszámoló szövegét elemzem, összehasonlítva a hazai gyakorlatot néhány nemzetközileg elmélettel. Ezután a levont tanulságokat fogom a *Magyar Agora* elemzésénél hasznosítani. Ehhez a részhez felhasználok a kérdőívkészítés megfigyelése során tapasztaltakat, a kutatás két vezetője által írott tanulmányt az első lekérdezésről, valamint magának a tanulmányírási folyamatnak a megfigyelését. Elméleti háttérként néhány gondolat erejéig megjelenik az aktor-hálózat modell, amelyet Latour, Callon és John Law dolgozott ki.³²

Ha végiglapozunk néhány, a témával foglalkozó művet, szemünkbe ötlük az a fogalmi bizonytalanság, amelynek megragadása jelen írás középpontjában áll: több kutatásban nem válik külön az előítéletesség, a diszkrimináció, a társadalmi távolság, az idegen- vagy cigányellenesség fogalma. Fábián Zoltán (Fábián 1999: 82) írásában például ezt olvashatjuk:

„[...] az egyén sajátcsoportja és a különféle külső csoportok közötti társadalmi távolság a csoportok tagjai közötti interakciók alapján meghatározható, és így következtethetünk a külső csoportokkal szembeni előítéletek és a diszkriminatív beállítottságok mértékére. [...] Az előítéletességnek azt a típusát, amely minden külső csoporttal szemben egyöntetűen elutasító, a társadalmi távolság e dimenziójában idegenellenességnek, xenofóbiának nevezzük.”

A társadalmi távolságot a kutatók rendszerint az ún. Bogardus-skálával mérik: megkérdezik, hogy elfogadná-e az egyén egy bizonyos kisebbségi csoport tagját családtagnak, barátnek, szomszédnak, munkatársnak, az országba látogató turistának.³³ Úgy

³¹ Ezen rész Eröss Gáborral közösen írt cikkünk egyik felének átdolgozott változata (Eröss – Gárdos 2008).

³² Magyarul erről összefoglalást ld. pl. Király 2005: 25-26.

³³ Ahogyan azt feljebb kifejtettem, már az 1960-as években is végeztek ezzel a skálával szociálpszichológiai méréseket, ld. Halász – Sipos 1969 és 1970.

tűnik, hogy a négy fogalom (előítéletesség, diszkrimináció, társadalmi távolság, cigány/idegen-ellenesség) ebben és sok más szövegben egymást határozzák meg, egymásból következnek, szétbogozhatatlanok. Mégis érdemes analitikusan megkülönböztetni őket, hiszen az előítéletes attitűdből nem lehet a tényleges diszkrimináció mértékére, illetve a potenciális diszkrimináció esélyére következtetni.

Gordon W. Allport (1999: 83-84) klasszikus művében a más csoportokkal szembeni elutasító viselkedés öt fokozatát különbözteti meg: szóbeli előítéletesség, elkerülés, hátrányos megkülönböztetés, testi erőszak, kiirtás. Ezt az öt fokozatot egyszerűsíti le háromra: szóban történő elutasítás (szóbeli előítéletesség), hátrányos megkülönböztetés (elkülönítés, diszkrimináció), testi erőszak (valamennyi változatával együtt).

A legtöbb hazai előítélet-vizsgálat nem különbözteti meg az Allport által világosan meghatározott öt (három) fokozatot; ennek az a következménye, hogy az előítéletek meglétéből következtetnek diszkriminatív hajlandóságra, sőt akár erőszakos tendenciákra is, noha már Allport rámutatott arra, hogy akár erős előítéletekből sem következik feltétlenül a diszkrimináció igénye. Stoufferre hivatkozva Allport (1999:84) azt mondja, hogy a nagyobb fokú elutasító viselkedésformák előfeltételezik az alacsonyabb fokúak meglétét, de hangsúlyozza (Allport 1999: 92), hogy:

„[...] az emberek ugatása (szóbeli előítéletesség) sokkal élesebb, mint harapásuk (tényleges diszkrimináció). [...] De ha valamilyen szükségszerűség folytán, talán törvényes kötelezettség miatt (a méltányos munkaadás gyakorlatát szabályozó törvény értelmében) mégis felvesznek egy négert vagy más kisebbségi személyt, az ellenállást mintha elfűjták volna. [...] Valójában a szóbeli ellenállás sokkal nagyobb mérvű, mint a tényleges megkülönböztetés iránti igény.”³⁴

Figyelemre méltó, hogy ötven évvel Allport alapművének megjelenése után számos kutató (az általában kérdőívvel felmért) szóbeli előítéletekből következtet diszkriminációs hajlandóságra. Épp Allport ismertet olyan, többek között LaPiere által vezetett kutatásokat, ahol az emberek által hangoztatott előítéletek sokszor homlokegyenest különböznek cselekvésüktől. Kínai és fekete vendégeket szinte kivétel nélkül szívesen láttak a harmincas évek Amerikájának szállodáiban, vendéglőiben és szórakozóhelyein, noha a kérdőíves vizsgálatokban ugyanezen hotel- és vendéglőtulajdonosok szinte kivétel nélkül „megtagadták” a kisebbséghez tartozó vendégek kiszolgálását. Allport (1999: 93-94) azt a következtetést vonja le, hogy:

³⁴ Ellenpéldával is szolgál Allport, amikor a náci Németország rémtetteit megelőző sok évtizedes „gondolathadjáratot” említi.

„Megkockáztathatjuk a következő általános tételt: a hátrányos megkülönböztetést jórészt burkolt és közvetett formákban gyakorolják [...] a hátrányos megkülönböztetést nem gyakorolják szemtől szembeni szituációkban, mely csak zavarba hozná a diszkrimináló személyeket.”

Az előítéletes megnyilvánulásokról tehát nem mindig következtethetünk diszkriminatív viselkedési hajlandóságra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem találkoznánk Magyarországon lépten-nyomon diszkriminatív viselkedésformákkal, romákkal szemben különösképpen, amik akár rasszista gyilkosságokhoz is elvezettek a közelmúltban. De a szavak és a tettek közötti különbségről beszél Horváth Aladár is, aki az akkori Magyarországra vonatkoztatva így fogalmaz (Dus–Legát 2004: 74):

„De nem tudom elhinni azt, hogy ugyanolyan mértékben nem akar segíteni, vagy nem látja el a feladatát egy védőnő vagy egy orvos, mint amilyen mértékben előítéletes érzülete vagy viszonyulása van. Mert a kettő nem hiszem, hogy teljes egészében fedné egymást.”

Mindez természetesen elvileg „köztudott”, hiszen például a hazai szociálpszichológia-oktatás egyik alapkönyvének számító Csepeli-kötetben (Csepeli György egyébként a *Magyar Agora* kutatóinak egyik tanácsadója volt) is szerepel.³⁵ A manapság használatos előítélet-kutatási módszerekkel soha nem ismerhetjük meg a mindennapi kommunikációban megnyilvánuló diszkriminatív aktusokat sem: amikor a buszon megfogják a nők a táskájukat, ha egy romának tűnő személy melléjük kerül, amikor felállnak, ha melléjük ül, amikor a szórakozóhelyre mondvacsinált okok miatt nem engednek be „cigányokat” stb.

Most néhány kutatási beszámolón fogom megmutatni, hogy az előítéletesség-kutatók gyakran következtetnek közvetlenül az előítélet-kutatások eredményeiből a magyar társadalom diszkriminációs hajlandóságára, sőt a kérdőívben „kinyilvánított” tényítéletekkel és előítéletekkel magyarázzák a romákkal szembeni diszkriminációt. Az összes elemzett kutatás, ahogy manapság az előítéletkutatások döntő többsége is, reprezentatív mintán végzett

³⁵ „Az attitűdök mentális összetevői és viselkedésbeli következményei között fennálló kapcsolat heves tudományos viták tárgyát képezi. Mivel az attitűdvizsgálatok többnyire kérdőíves úton, pusztán a mentális elemek felmérése révén történnek, a viselkedés előrejelzése korántsem mindig sikeres. Számos közvélemény-kutatás esetében tapasztalták, hogy a kérdőíveken kinyilvánított attitűdök nem vágtak egybe a tényleges viselkedéssel [...]. Csak az erősen polarizált, perzisztens, releváns tárgyakra vonatkozó attitűdök esetében várhatjuk a megfelelő viselkedés bekövetkezését. [...] LaPierre híres és klasszikus vizsgálata jól szemlélteti a közvélemény-kutatási eszközökkel nyert attitűdök és a tényleges viselkedés közötti szakadékot.” Csepeli 1997: 226.

kérdőíves módszerrel dolgozik, tehát *egyéni véleményeket és ítéleteket* próbál mérni adott állításokkal való egyet (nem) értés alapján.

A *Társadalmi riport* 2004-es, előítéletekkel foglalkozó összefoglalója (Enyedi – Fábíán – Sik 2004) az egyik vizsgált szöveg. E viszonylag rövid beszámolóban főleg adatokkal, táblázatokkal találkozhatunk, de a rövid elemzések is rávilágítanak arra, hogy a szerzők – a magyarországi előítéletekutatások prominens művelői – megkülönböztetés nélkül foglalkoznak előítélettel és diszkriminációval.³⁶ Ebben a szövegben nem esik sok szó a diszkrimináció és az előítéletek kapcsolatáról, holott a szerzők által létrehozott négy *előítéletek* egyikeként éppen az ún. „diszkriminatív antiszemitizmus” nevet adták. Ahol érintőlegesen mégis szó van *nem* verbális előítéletről, például a cigányellenesség kapcsán, ott a szöveg azt sugallja, közvetlenül és *gond nélkül egymásba is fordítható* a cigányellenesség általam analitikusan megkülönböztetett két – *verbális (előítéletek) és cselekvésbeli (diszkrimináció)* – formája (Enyedi – Fábíán – Sik 2004: 384):

„A nyíltan diszkriminatív cigányellenes előítéletek csökkenésének háttérében feltételezésünk szerint az áll, hogy a nyilvános kommunikációban a tolerancia fokozottabban érvényesül a romákkal szemben is. Míg korábban széleskörűen elfogadott volt a romákkal kapcsolatos elutasítás nyílt megfogalmazása, ma már a cigányellenesség burkoltabb, kódolt formában jelentkezik nyilvános vagy korlátozott nyilvánosságú kommunikációs helyzetekben. *Mindez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy szociális, lakóhelyi vagy egyéb konfliktushelyzetekben a cigányellenesség leplezetlenül is felszínre törhet.* [kiemelés tőlem, G. J.]”

Ami a zsidókkal kapcsolatos előítéleteket illeti, a szerzők háromfajta antiszemitizmust különböztetnek meg: politikai, diszkriminatív és vallási antiszemitizmust.³⁷ Mindegyik típust több állítással való egyet (nem) értéssel mérik. Nem az elvégzett, sikertelen faktorelemzés, hanem *előzetes tudásuk* alapján döntenek e három előítéletfajta elkülönítéséről; ők is aláhúzzák, hogy a vallási és a diszkriminatív antiszemitizmus a statisztikai elemzések során nem volt elkülöníthető (Enyedi – Fábíán – Sik 2004: 377), de „az 1994-es adatokkal való összehasonlítás kedvéért [ahol e három antiszemitizmus-típus statisztikai módszerekkel is

³⁶ Eredményeik validitását ugyanakkor megkérdőjelezi, hogy a hiányzó adatokat az átlaggal helyettesítették be. Ld. erről az elemzett tanulmány 377. oldalát.

³⁷ A vallási antiszemitizmus az, amit Bibó „középkori zsidóellenes előítélet”-nek, míg mások antijudaizmusnak neveznek. Vö.: Bibó 1986: 715.

elkülöníthető volt], valamint tartalmi megfontolásokból” e kettőt mégis külön kezelik.³⁸ Vizsgáljuk most meg, hogy hogyan operacionalizálják a diszkriminatív antiszemitizmust. Két állítással való egyet (nem) értés mértékével próbálják mérni: „A zsidók és nem zsidók közötti házasság egyik félnek sem tesz jót” és „Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát”. Csakhogy a két állítás közül csupán az egyik fogalmazza meg egy konkrét diszkriminatív lépés kívánalmát, a másik (a házassággal kapcsolatos) nem fejez ki diszkriminatív cselekvési szándékot, de még csak diszkriminatív beszédaktust sem. Fontos ugyanakkor, hogy a diszkriminatív antiszemitizmus megkülönböztetésének háttérében nemcsak az 1994-es vizsgálat, hanem történelmi tapasztalatok is állnak (a foglalkozásokkal kapcsolatos kérdés egyértelműen, bár burkoltan utal is az 1938-as első zsidótörvényre, míg a házassággal kapcsolatos az 1941-es harmadik zsidótörvényre).

Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária *Nemzetek egymás tükrében* című könyvében, a Kárpát-medencei interetnikus viszonyokat elemezve, hosszasan foglalkozik a kérdőíves kutatással szerezhető információk érvényességével (Csepeli-Örkény-Székely 2002: 151):

„Csak azokat az adatokat tudjuk felhasználni, amelyekhez a kérdőív kérdéseire adott válaszok alapján jutottunk. [...] A kérdőívet azonban úgy alakítottuk ki, hogy az egyes kérdésekre válaszolva a válaszadók *nolens volens* a kérdezési helyzetben a helyzeten kívül lévő világra vonatkozó tudásuk tartalmait mozgósítsák. Fel kell tételeznünk, hogy a megkérdezettek válaszai és a való életben adott reakcióik hasonlóságot mutatnak.”

Azt állítják, hogy az egyének kérdőív-válaszaiból lehet arra következtetni, hogy miképpen cselekednek. Feltételezik, hogy a kérdőívvel feltárt *attitűdöknek*, előítéleteknek, esetleg múltbeli cselekvésekről szóló beszámolóknak a segítségével meg lehet becsülni az egyének valós *cselekvéseit*. Hogy minek alapján feltételezni ezt az összefüggést, arra a szerzők nem adnak választ. „Fel kell tételeznünk” – írják, de hogy miért, az titokban marad. A „*diszkrimináció*” mérését tehát ők is döntően az *előítéletek* mérésével helyettesítik.

³⁸ Ugyanakkor már a változók kiválasztása is problematikus lehet, hiszen számos kutatásban általánosan történelmi tényként elfogadott állításokkal való egyetértésnek tulajdonítanak előítéletes attitűdre utaló tartalmat. Pl.: „A zsidókkal való általános rokonszenvet mérő kérdéssel is korreláltak skáláink. Ez az információ a politikai antiszemitizmus skála esetében különösen fontos, hiszen azon olyan állítások is szerepelnek (pl. a zsidók befolyása baloldali mozgalmakra), melyek önmagukban nem feltétlenül fejeznek ki zsidóellenességet.”, Enyedi – Fábán – Sik 2004: 377.

Könyvük végén a kisebbségi helyzetben élő magyarok és a (román, szlovák stb.) többségi nemzet közötti konfliktusokat vizsgálják, egy aggregált konfliktus-mutatóval. Eredményeik alapján a régióban a jövőben várható konfliktusokra vonatkozó *prognózisokat* állítanak fel (Csepeli-Örkény-Székelyi 2002: 153):

„Minél magasabb a mutató értéke pozitív irányban, annál inkább jelen van a többség és kisebbség között a konfliktus, és minél magasabb az érték negatív irányban, annál kevésbé beszélhetünk konfliktusról. A konfliktus hiánya azonban még nem harmónia, legfeljebb annak *ígérete*.”

Ezt a konfliktus-mutatót négy változó összevonásával operacionalizálják: észlelt etnikai diszkrimináció, konfliktustudat, etnikai veszélyeztetettség és nemzeti elfogultság. Az első két változó (az, hogy a megkérdezett szerint mennyire fontos a nemzetiségi hovatartozás egy állás betöltéséhez, illetve hogy mennyire erős a nemzetiségek közötti konfliktus) nem saját élményekkel vagy attitűdökkel kapcsolatos, hanem általános, az *egész társadalomra* vonatkozó pusztán *véleményekre* vonatkozik. Itt tehát nemcsak előítéletekből következtetnek a szerzők diszkriminációra, hanem tényítéletekből is. A másik két változó arra vonatkozik, hogy az egyes megkérdezettek tartanak-e attól, hogy náluk is kitör a jugoszláviaihoz hasonló háború, illetve egyetértenek-e azzal az állítással, hogy „jobb lenne a világ, ha a többi ország lakosai is olyanok lennének, mint MI”. Abból, ha valaki úgy véli, hogy nagy feszültségek vannak két csoport között vagy hogy nagy a diszkrimináció a munkaerőpiacon, a szerzők (többek közt) arra következtetnek, hogy ő maga is hajlamos konfliktusok generálására. Tényítéletek, előítéletek keverednek prognózisokkal. „Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a konfliktus észlelésétől hosszú út vezet a tényleges konfliktusig, azért beszélünk konfliktus-potenciálról” (Csepeli-Örkény-Székelyi 2002: 152) – írják. De az vajon miért konfliktuskeresés, ha valaki fél egy esetleges polgárháborútól? Feltételezik, hogy ha valaki szerint jelenleg konfliktusterhes a helyzet, akkor hajlamos a konfliktus élezésére. A „konfliktusos”, a „konfliktus irányába taszító hatás” vagy a „többségi nemzet tagjaiban élő konfliktuspotenciál” kifejezéseket szinonimákként használják (Csepeli-Örkény-Székelyi 2002: 155). Az észlelt etnikai diszkrimináció kapcsán pl. azt mondják, hogy (Csepeli-Örkény-Székelyi 2002: 153):

„A kisebbség tagjai esetében ez a társadalmilag előnyös pozíciókból való kiszorulás élményét erősítheti meg, a többség tagjaiban pedig a kisebbség gazdasági-kulturális-politikai térfoglalásának vízióját idézheti fel. Mindkét esetben kollektív fenyegetettség, frusztráció a következmény, amelyről tudjuk, hogy növeli a tényleges konfliktus esélyét az egyes csoportok között.”

Örkény Antal egy másik írásában fel is hívja a figyelmet az *attitűd* és *cselekvés* közötti nagy különbségre. A migrációs potenciált vizsgálva egy kutatásában rámutatott, hogy a határon túli magyarok nagy számban vállalnának legálisan munkát Magyarországon. A migrációs mutatók mégis azt támasztják alá, hogy nagyon kevesen éltek a státustörvény bevezetése után ezzel a lehetőséggel. Örkény (2003: 9) hangsúlyozza, hogy óriási eltérés van az „attitűdkutatások és az ún. »struktúrakutatások«” eredményei között. Mindezek ellenére – érvekkel igazából nem szolgálva – úgy gondolja (Örkény 2003: 10), hogy eredményeikből következtetni lehet a várható migráció szociológiai hátterére.

Adódik egy lehetséges módszertani megoldás az ismeretelméleti problémára: ha magukat az előítéletek potenciális áldozatait kérdezik, hogy milyen mértékben érzékelnek negatív attitűdöt a „többség” részéről velük, mint kisebbségekkel szemben.³⁹ Az egészségügyben folytatott egyik vizsgálat (Babusik é. n.) arról szólt, hogy a megkérdezett romák az orvosok, nővérek részéről mekkora *érzelmi távolságtartást tapasztaltak*. Ám a választott mérési módszer olyan előfeltevéseken alapult,⁴⁰ és véleményem szerint olyan értelmezési nehézségekbe ütközik (miből tudható, hogy az érzékelt távolság a romának, s nem a páciensnek szól?), hogy a vizsgálat eredményeit csak igen óvatosan kezelhetjük. Ráadásul a szerző a „diszkriminancia” (sic) és a távolságtartás eredményeit külön-külön nem ismerteti (Babusik é. n. 81-87, különösen: 82-83), a kettőt együtt faktorelemzésnek veti alá (eredmény: a cigányellenes és erős cigányellenes kategóriák együtt épp 25%-ot tesznek ki; eszerint a semleges, sőt rokonszenvező többségek vannak nagy többségben).

Azt a jelenséget, hogy az előítéletesség bizonyos kutatási módszerekkel vizsgálva csökkenni látszik, az új előítéletesség (Brown 1998), vagy más néven a „modern rasszizmus”, „averzív (idegenkedő) rasszizmus”, „finom (vagy puha) előítélet” stb. számlájára szokták

³⁹ Az is elgondolkodtató egyébként, hogy milyen ritkán kíváncsiak a kvantitatív előítélet-kutatások az előítéletek sújtotta kisebbség saját benyomásaira – ennek persze elsősorban a mintavétel nehézségeiben kereshetjük az okát (vö.: „Ki a cigány?”-vita).

⁴⁰ A többségek távolságtartó attitűdjére Babusik szerint nem lehet rákérdezni, mert nem születtek volna „őszinte” válaszok – lévén az orvosok „tekintélyt jelentő státusszemélyek” –, hanem csak közvetve lehet következtetni, éspedig abból, hogy ők, a romák, milyen távolságot tartanak az orvosoktól.

írni.⁴¹ Ha a kérdőívekre a megkérdezettek óvatosan reagálnak, nem az merül fel a kutatókban, hogy csökkent az előítéletesség, hanem hogy nőtt a látencia, erősödött az előítéletesség lappangó jellege. Feltételezik, hogy az előítélet nem vész el, csak átalakul. Ennek a lappangóvá váló előítéletnek a legfőbb jellemzője éppen az, hogy a hagyományos módszerekkel nem, vagy alig mérhető, hiszen a más csoportok iránti ellenszenv szimbolikus vagy közvetett módon (félelem, kellemetlen érzés) jut kifejezésre; vagy még úgy sem: a rasszista diskurzus (a kérdőívvel felmért verbális előítéletesség) végképp elveszti maradék „legitimitását” (kimondhatóságát), s az averzió csak adott szituációkban aktiválódik, a kisebbségtől való félelmen, a kisebbségiek jelenlétében érzett kellemetlen érzésen alapuló, a mindennapok, az életvilág közegében tapasztalható *elkerülés* formájában; tehát paradox módon a „puszta” előítéletnél súlyosabb alakban (ha tartjuk magunkat az allporti „fokozatokhoz”).

A nagy előítélet-rendszerek ezen feltételezett átalakulása három problémát vet fel. Először is azt, hogy egyáltalán verifikálható-e egy ilyen hipotézis, hiszen miközben „amerikai és nyugat-európai előítélet-kutatók megfigyelései szerint a nagy, »klasszikus« előítéletek, illetve az előítéletek bázisául szolgáló kemény sztereotípiák kimennek a divatból, s helyükre a »puhább«, »rejtettebb« előítéletek lépnek”, aközben „ezeket sokkal nehezebb »tetten érni«, mivel a hagyományos kérdőívek és egyéb attitűd-vizsgáló eljárások nem tudják őket kimutatni” (Erős 1998: 244). Tehát maguk az előítélet-kutatók is szembesülnek azzal, hogy kutatásuk tárgya „elvész”, nem mérhető többé – legalábbis nem mint attitűd.

Felmerül az is, hogy ha konstansnak, egyfajta antropológiai állandónak tételezzük az előítéletek (magas) szintjét, akkor érdemes-e egyáltalán próbálkozni azzal, hogy mérjük őket?⁴² Ezt veti fel Erős Ferenc (Erős 2005: 359) is:

„a szociálpszichológiai előítélet-kutatás mai, igen magas fokon professzionizált és rendkívül szofisztikált kísérleti technikát alkalmazó trendjei ugyanakkor kételyeket ébresztenek a

⁴¹ Neves angolszász pszichológusok akár neuropszichológiai módszereket is bevetnek, hogy az előítéletek legrejtettebb (averzív) formáit is feltárják: „We can also study prejudice using the neurone approach, which looks at activity in people’s brains when they display prejudice. A number of recent studies have reported findings linking prejudice and activity in the amygdala, a brain structure which has a clear role in response to stimuli that signal danger or threat.” Miles Hewstone: “From neighbourhoods to neurons”, <http://www.the-ba.net/the-ba/currentissues/ReportsandPublications/ScienceAndPublicAffairs/SPADec05/ProblemofPrejudice.htm>

⁴² A kérdőívekben nem megmutatkozó, de laboratóriumi kísérletekben kimutatható rejtőzködő attitűdökről és sztereotípiákról ld. pl. Banaji 2003. A látens előítélet fogalmának kritikai tárgyalásához vö. Turai-Tóth 2003: 119-120 és 128.

tekintetben, hogy van-e értelme egyáltalán az előítéletek leküzdéséről beszélni, ha azok, illetve az alapjukat képező pszichológiai, sőt (neurobiológiai vagy genetikai) mechanizmusok az »emberi természet« megszüntethetetlen részét alkotják.”⁴³

A harmadik kérdés, hogy vajon mi a helyzet hazánkban, feltételezve (de meg nem engedve), hogy az előítélet valóban nem vész el, csak átalakul – és pedig, Brownék nyomán: pozitív előítéletté és elkerülő viselkedéssé. Vajon ez a tendencia megfigyelhető-e nálunk is? Erre több, mint egy évtizeddel ezelőtt, Erős Ferenc (Erős 2005: 359) válasza az volt, hogy „Magyarországon még igen távol állunk attól, hogy a politikai korrektség jegyében tabusodjanak az előítéletek. A tabusodás jelensége inkább az antiszemitizmussal kapcsolatban figyelhető meg.”

Michael Billig, a pszichológia diszkurzív fordulatának egyik kulcsszemélyisége is az ellen érvelt, hogy az attitűdöket individuális véleménynyilvánítások segítségével mérjük. Arra mutatott rá, hogy az attitűdöket legjobban egy érvelési kontextusban érthetjük meg. Billig (1985) szerint az előítéletesnek kikiáltott személyek is gazdag differenciáló (*particularization*) stratégiakészlettel rendelkeznek, hogy előítéletes osztályozó (*categorization*) gyakorlatukat igazolni tudják, hiszen mindig racionalizálniuk kell előítéleteiket, mivel az ingroup és az outgroup sok szempontból hasonló egymáshoz. A kérdőíves előítélet-kutatási módszereket kritizálva rámutat arra, hogy a *szituációtól függően* mutatkoznak előítéletesnek vagy toleránsnak az emberek. A beszélgetőpartnertől, a beszélgetés fonalától, az érvelés menetétől függően egy-egy beszélgetésen *belül* is változhat, hogy egy beszélő milyen pozíciót foglal el.⁴⁴ Noha általában a romákról és a romaellenes attitűdökről inkább médiaelemzéseket olvashatunk a diszkurzív szociálpszichológia jegyében, készült néhány interjúkra alapozó vizsgálat is (Tileagă 2005: 37):

„A diszkurzív megközelítés segíthet abban, hogy feltárjuk az »előítélet« mint mindennapi jelenség keletkezését, ahogyan azt az interakciók során a beszélgető (talk-in-interaction) felek létrehozzák (Edwards, Rapley). A résztvevők beszédének vizsgálata szintén lehetőséget nyújt arra, hogy részletesen tanulmányozzuk a »megélt ideológiát«, az érvelés helyi kódjait, a kulturális és ideológiai eszközöket [...]”

⁴³ E „szofisztikált, neurobiológiai” trend képviselőjeként említi például Susan T. Fiske-t.

⁴⁴ Ironikus megfogalmazásban (Kaposi 2005: 29): „[...] a diszkurzív pszichológus – tudván a posztmodern leckét – mindazt az »eredeti« anyagot, melyet a pszichológus kísérletileg, de legalábbis kvantitativ kivarázsol az emberi fejből (avagy: bevarázsol a fejbe), egy esetleges, speciális praxis termékének és helyhez kötött értelmezésnek lát.”

Tehát a magyar előítélet-kutatásokat egyrészt az jellemzi, hogy összemossák az előítéletes attitűdöt a diszkriminatív viselkedéssel, másrészt sem az új előítéletesség elméletét, sem a diszkurzív és szituatív elemzés módszerét nem igazán építik be kutatásaik módszertani repertoárjába.

Az imént röviden elemeztem a *Nemzetek egymás tükrében* c. kötet egyes gondolatmeneteit. Ez az írás azért különösen érdekes a számunkra, mert a szerzői a *Magyar Agora* kutatói. Számos párhuzam fedezhető fel a két kutatás eredményeiről szóló beszámolók között. Számos ténykérdést úgy értelmeznek, mintha azok az előítéleteket mérnék: hogy mekkora a cigányok aránya a magyar társadalomban, hogy bünteti-e a törvény a romák munkahelyi diszkriminációját, vagy hogy szabad-e a rendőröknek diszkriminálni a cigányokat, mind-mind olyan kérdésként értelmeződött, mint ami nem ítéleteket, hanem *előítéleteket* mér. Most, erre a felismerésre és az első részben felvázolt néhány más magyar előítélet-kutatás analízisére alapozva, azt fogom röviden bemutatni, hogy az így megkonstruált előítéletekből (valójában: ítéletekből) hogyan következhetnek a Magyar Agora kutatói *cselekvésekre*.

Ehhez térjünk egy pillanatra vissza a belső és a külső oktulajdonításhoz. A kutatók számára ezek egyértelmű konnotációval rendelkeznek a kutatásaikban. A belső oktulajdonítás előítéletes személyre vall, tehát negatív konnotációjú, mert a cigányok bizonyos jellemzőihez kapcsolja társadalmi helyzetüket. A külső oktulajdonítás pedig pozitív konnotációjú, mert a többségi társadalmat hibáztatja a romák helyzetéért. A külső oktulajdonítás meglehetősen heterogén állításokkal való egyetértést foglal magába, pl.: „nincs megfelelő szakképzettségük”, „a társadalom előítélete sújtja őket” vagy „elmaradott településeken élnek”. A belső pedig ilyesféle elemekből áll össze: „felelőtlenül élnek”, „semmit nem tesznek magukért”, „nem tudnak vigyázni a pénzükre”. A külső oktulajdonítás mint új, aggregált változó egyaránt tartalmaz szociálpolitikáról, társadalomföldrajzról és a többségi társadalom attitűdjéről alkotott véleményeket. A többségi társadalom diszkriminációs hajlandóságáról és előítéleteiről szóló feltételezések összemosódnak, a változó eredeti tartalma feledésbe merül az elemzés során, és egy diffúz, jó–rossz, előítéletes–nem előítéletes dichotómiává egyszerűsödik: ez „felejtés” – de nevezhetjük rejtett translációnak is.

A kutatók által írt tanulmány szövegéből kiderül, hogy az etnicitás az adatbázisnak az a változója, amelyet szinte kizárólagosan használnak a kutatók az eloszlások és keresztátlák

megalkotásánál.⁴⁵ A teljes mintát szinte mindig roma és nem roma almintákra⁴⁶ bontják, külön elemzik, majd összehasonlítják a két csoportot. Volt arra példa, hogy véletlenül nem bontották szét egy változó eloszlását, és az SPSS-fájlban sem találták a változót. Ezért nem is elemezték az ábrát, mondván, hogy a legközelebbi alkalomra megkeresik és végrehajtják a roma–nem roma bontást. A már említett látens előítéletek kimutatására irányuló próbálkozás – amit a Magyar Agoránál szintén megtapasztalhatunk – szintén ahhoz az érvelési kiindulóponthoz illeszkedik, hogy a magyar társadalom eredendően erősen előítéletes, még akkor is, ha tagjai a kérdőívben nem adnak „egyértelműen” előítéletes válaszokat: azokat például, akik a rendőrök cigányokkal szembeni szigorúbb fellépésének óhaját a rendőri munka hatékonyságának növelésével indokolták, Örkény Antal a látens előítéletesek csoportjába sorolta.⁴⁷

Mint a legtöbb survey-alapú és számítógépes adatelemzési programokat felhasználó kutatásban, a Magyar Agora esetében is a változókból több új változót hoztak létre. Ahogy az előbb említettem, az új változók eredete nagyon hamar feledésbe merül. Ezek az új változók aztán érvelések fontos szereplőivé válnak, de úgy, hogy – legalábbis a tanulmány megírásának idején – jelentésük már nem kapcsolódik azon eredeti változók jelentéséhez, amelyekből létrehozták őket. A „konfliktusveszély” nevű változó több helyen szerepelt a szöveg egy 2005. április közepi verziójában, de a szerzők nem fejtették ki, hogy mely változókból hozták létre. Amikor rákérdeztem, egyikük sem tudta pontosan megmondani, még hosszas közös tanakodás után sem. Természetesen utána tudnak nézni, hogy hogyan hozták létre ezt a változót,⁴⁸ de a felejtés meglátásom szerint rávilágít arra, hogy mennyire önálló életet élnek az aggregált, új változók, és hogy esetenként milyen laza az a translációs lánc, amelynek tagjai és amely visszavezetné őket a korábbi változókhoz, a „nyers” adatokhoz vagy akár a megkérdezettek válaszaihoz. Hisz az elemzés, a szövegírás során a Magyar Agora kutatói már az új változóval dolgoznak, az azt létrehozó változók jelentését figyelembe nem véve. Az új változónak más-más jelentést tulajdonítanak és ezáltal más-más dologra is mozgósítják akkor, amikor létrehozzák, illetve akkor, amikor helyet kap az elemzésben, az érvelésben. Ha a különböző, egymás után létrejövő, folyamatosan módosuló hálózatokban egy-egy változónak megváltozik a helye, ezáltal megváltozik jelentése is. Vegyük tehát ezért

⁴⁵ A „na és mit mondanak a genya gádzsók?” csak egy a számos, a megbeszélések során hallható kérdés közül, ha a magyar megkérdezettek válaszainak eloszlására kerül a sor.

⁴⁶ Magyaroknak számít minden nem-roma, de más etnikai kisebbséghez tartozó személy is.

⁴⁷ Erről ld. később bővebben a magyarázati sémákról szóló fejezetet.

⁴⁸ Ezt én megtettem helyettük, alább ismertetem is a változó eredetét.

most szemügyre, hogy mit is jelent a „konfliktuspotenciál” fogalma létrejöttkor és mit az elemzés során.

Láttuk, hogy a *Nemzetek egymás tükrében* c. könyvükben a szerzők a konfliktusos szituáció egyéni percepcióját (egy *tényítéletet*) összemosták annak előrejelzésével, hogy milyen valószínű egy tényleges etnikai konfliktus kirobbanása a társadalomban (tehát összemosták *cselekvésekkel*). Ahogyan ott szinonimaként használják a „konfliktusészlelés” és a „konfliktuspotenciál” szavakat, ugyanúgy teszik ezt a Magyar Agora első lekérdezését elemző írásuk egyik első verziójában is (Örkény-Székelyi 2007: 4):

„Mindkét csoport abban az esetben látja konfliktusokkal terhelve az együttélést, ha cigány többségű településen élnek. Ez meglepő módon a roma kérdezettekre is igaz, sőt körükben valamivel erősebb a *konfliktuspotenciál*. [kiemelések tőlem, G. J.]”

Annak ellenére használja szinonimaként Székelyi és Örkény a „konfliktusokkal terheltséget” és a „konfliktuspotenciált”, hogy a két jelenséget két különböző változó reprezentálja az adatbázisban. Az elemzés során ez mégis „elfelejtődik”; valójában egyetlen kérdés sem méri azt, hogy vett-e részt a megkérdezett konfliktusos, esetleg tettelegességig fajuló helyzetekben – noha elképzelhetők lennének ilyen kérdések.

A kérdőív azon kérdése, amellyel mérni kívánták a konfliktusos viszony mértékét, így hangzott: „A lakóhelyén (Budapesten a kerületében) voltak-e konfliktusok a cigányok és nem cigányok között az elmúlt egy-két évben?” Ez a kérdés voltaképpen az egyének percepcióját kívánja mérni, tehát egy *tényítéletet* vár el. Mérőeszköz nem áll rendelkezésünkre arról, hogy egy településen mennyi ilyen konfliktus volt, tehát semmiképpen sem lehet következtetéseket levonni a válaszból arra, hogy más mérésekkel milyen eredményre jutottak volna a kutatók. A konfliktus mértékének egyéni percepciójából arra sem lehet következtetni, hogy a konfliktus éleződni fog-e a jövőben, vagy sem. Összecsúszik a jelen idejű *egyéni percepció* szintje és a *jövőbeni kollektív cselekedetek* szintje. Még egyértelműbb az egyéni percepcióból történő következtetés a jövőbeli konfliktusok valószínűségére abban a műveletben, amellyel a „konfliktusveszély” változót hozták létre. Ebbe a változóba integrálták az azokra a kérdésekre adott választ, hogy mennyire tart valószínűnek a megkérdezett egy magyarországi roma éhséglázadást, valamint hogy „el tudja-e képzelni, hogy a magyarországi cigányok egyszer csak mozgolódní, szervezkedni kezdenek hátrányos megkülönböztetések miatt”.

Abból, hogy a szerzők meglepőnek gondolják azt, hogy a romák konfliktusosnak érzik bizonyos ún. interetnikus helyzeteket, ha a településen ők vannak vélt többségben (ld. előző idézet), arra is következtethetünk, hogy a konfliktusészlelés/ konfliktuspotenciál nemcsak a jövőbeli konfliktus valószínűségével függ össze. Kérdésekre Örkény és Székelyi

kifejtette, hogy a *Nemzetek egymás tükrében* c. kötetet eredményező kutatásuk során azt mutatták ki – és ez egybe is cseng a Magyar Agora eredményeivel –, hogy akkor van több konfliktus kisebbség (magyarok) és többség (szlovákok és románok) között, ha a kisebbség többségben van a településen.⁴⁹ Mégis meghökkentek: a „konfliktusveszélynek” elméletileg ugyanis akkor kellene éleződnie Örkény szerint, ha nincs meg az a többség, amelyhez a roma kisebbség integrálódni tudna. Ez az elvárás tulajdonképpen azt feltételezi, hogy a romák olyan, a többségtől (és más kisebbségektől) eltérő jellemzőkkel rendelkeznek, amelyek csak akkor nem válnak konfliktusforrássá, ha van egy többségi közeg, amelybe integrálódni lehet.⁵⁰ Azt, hogy a Magyar Agora eredményei a saját régebbi eredményeiknek ellentmondanak, a szerzők úgy értelmezik (Örkény-Székelyi 2007: 4), hogy

„a roma többségű települések közismerten leszakadóban lévő települések, ahol a szűkös erőforrásokért erős verseny folyik a roma és nem roma lakosok között, és ez a versengés lehet az alapja a hétköznapokban is megnyilvánuló konfliktusoknak.”

Összefoglalva tehát: egyfelől a vélemények és a cselekvés, másfelől jelen és jövő összemosása jellemzi a többséggel szemben előítéletes előítélet-kutatókat. Az integráció lehetetlensége, a konfliktusok kirobbanásának víziója, az elnyomott, előítéletekkel sújtott és ezért nap mint nap diszkriminált romák képe az az értelmezési horizont, amelyen a Magyar Agora kutatói az adatokat értelmezik. Így lesz értelmezhetővé a kutatók számára egy *jövőbeni cselekvés valószínűségét jelentő* (a „konfliktuspotenciál”) nevű változó is, amely viszont még teljesen mást jelentett az adatelemzés kezdeti fázisában.

Az imént felvázolt néhány példa megmutatta, hogy ugyanaz a változó, amely valamikor tényítéleteket és attitűdöket mért, egy másik érvelési hálózatban diszkriminációs mérőszámmá változik. Ahogyan több más magyarországi előítéletkutatás példáján is láthattuk, a *transzlációs lánc elvezet a tényítéletektől az attitűdökön át a cselekvésekig*. És tovább: a *jövőbe*. Ez a transzlációs lánc a Magyar Agora adatait bemutató tanulmány szövegében rejtve marad; a változók létrejöttét ugyan lábjegyzetekben általában

⁴⁹ Természetesen fontos eltérések, hogy egyrészt a Magyar Agora kérdőíve alapján nem tudhatjuk, hogy a megkérdezett településén valójában kik vannak többségben (csak a vélt viszonyt ismerjük, és ennek az eltérésnek a kutatók tudatában is vannak), másrészt a Magyar Agora esetében a romákat nem lehet indoklás és magyarázat nélkül nemzeti kisebbségként definálni.

⁵⁰ Érdekes feltevés ez, és ellentmondani látszik annak a kutatói felfogásnak, amely oly sokszor mutatkozik meg a tanulmányírás során, és előítéletesnek bélyegez minden válaszadót, aki bármilyen különbséget vél felfedezni a romák és a nem romák tulajdonságai között.

dokumentálják, de a szöveg egésze nem veszi ezt figyelembe. Úgy jön létre egy koherensnek és meggyőzőnek tűnő érvelés, hogy a változók értelme a szöveg létrejöttével egyidejűleg *újra* konstruálódik.

IX. Az adatok képei és a világ

Miután a kérdőív segítségével létrejöttek a nyers adatok, és az adatelemzés során több új változó, számos kép, diagram is készült a kutatás eredményeiről. Ezekről lesz most szó.⁵¹

A képeknek a természettudományos érvelésben elfoglalt helyéről sokan írtak már, de a társadalomtudományos érvelésben használt képek szerepéről annál kevesebben. Ez a hiányosság jellemző a tudománnyal foglalkozó tudományokra általában: az érdeklődés középpontjában a természettudományok állnak, a *science studies* a társadalomtudományokkal nagyon ritkán foglalkoznak.

A társadalomtudományos közlemények fontos részévé váltak manapság a diagramok, grafikonok, ábrák. Elsősorban a kvantitatív módszerek hívei használják őket előszeretettel, amikor kutatásaik eredményéről számolnak be. A diagramok többféle funkciót töltenek be a tudományos szövegekben: a szövegben megfogalmazott állításokhoz szolgáltatnak bizonyítékot; pusztán meglétük „komollyá” tesz egy tudományos közleményt. Számos olyan elemzés született, amely erős összefüggést vél felfedezni egy tudományág közleményeiben található ábrák száma és a tudományág keménysége, a tudományágak közötti hierarchiában elfoglalt helye között (pl. Smith et al. 2000).⁵²

A nem csupán természettudományos képhasználattal foglalkozó kevés cikk egyike épp Smith és szerzőtársainak írása (Smith et al. 2000), amely kitér az eltérő természettudományos és társadalomtudományos képhasználat egyes kérdéseire is. Itt különbséget kell tennünk táblázatok és grafikonok („tables”, ill. „graphs”) között. Smith és szerzőtársai megállapítják, hogy például egy gyakran relatíve „puhának” számító tudomány képviselői, a pszichológusok sokszor használnak ugyan képi elemeket tudományos közleményeikben, de ezek általában táblázatok, számadatok (Smith et al. 2000: 84). A természettudósok nem szeretnek táblázatokot használni, ugyanis ezekben nem látszik egyértelmű a kapcsolat az elmélet és az azt alátámasztó adatok között. Úgy tűnik, hogy a grafikonok inkább betöltik azt a funkciót, ami egy kemény tudományos cikk érvelési technikájától elvárható; Françoise Bastide-ra hivatkoznak (Bastide 1990), amikor azt mondják: „a természettudós nem szívesen használ

⁵¹ A szöveg egyes részeinek egy előző változata: Gárdos 2006.

⁵² A tudományágak puhaságát, ill. keménységét általában úgy szokták meghatározni, hogy különböző, szakértőknek tekintett egyéneket felkérnek, hogy e szempontból rangsorolják őket.

táblázatokat, mert nem segítik elő az észlelést, retorikailag nem meggyőzőek és gyakran »teljességgel megfejthetetlenek« (Smith et al. 2000: 85).

Úgy tűnik, hogy Smith és szerzőtársai a táblázatok és a grafikonok között lényegi különbséget látnak, méghozzá azt, hogy a táblázatok retorikailag nem annyira sikeresek, mint a grafikonok. Érdeemes megjegyezni, hogy a szerzők nem térnek ki Bastide egy fontos megkülönböztetésére. Françoise Bastide a táblázatokat és a grafikonokat éppen a fényképekhez képest látja egymáshoz hasonlóknak: míg a fényképek hitelesítenek, addig a táblázatokat és a grafikonokat a tudósok konstruálják (Bastide 1990: 205–206). A számítógépek és az automata berendezések épp azért válnak jelentőssé, mert a tudós nem tudja őket befolyásolni. És mivel a gépek állítólag nem hibáznak, pontosabbá válik a mérés.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a gépek segítségével automatikusan „jobban” megismernénk az „objektív” valóságot; már csak azért sem, mert az adatok és a tudományos érvelés során felhasznált bizonyítékok sok esetben nem vágnak egybe. Adatokból ugyanis csak egy szelekciós és transzformációs folyamat során válik bizonyíték (Amann–Knorr Cetina 1990a: 88).

A grafikonok a táblázatok megjelenítései új formában; *előnyük* Bastide szerint az, hogy egy pillantással értelmezhetők (Bastide 2000: 213–214), míg a táblázatok adatait először össze kell hasonlítani, esetleg matematikai műveleteket is kell végezni velük. A másik nagy különbség az, hogy a grafikonokon az idődimenziót, azaz a folyamatokat is szemléletesebben meg lehet jeleníteni. A szociológiai diagramhasználatról szólva nem táblákról beszélünk, hanem – Bastide terminusával – grafikonokról. A diagramok (oszlopdigramok, kördiagramok) segítségével egy pillanat alatt fel lehet mérni egy bizonyos változó eloszlását. Az idődimenzió is könnyen és szemléletesen megjeleníthető, főleg két egymás mellett látható oszlop segítségével.

De nem csak ez a két tényező magyarázza, miért olyan elterjedt a képek használata a tudományos érvelésben. Bruno Latour sokat hivatkozott tanulmányában (Latour 1990) az ábrák öt jellemzőjét különíti el, ezzel a mi elemzésünk számára is fontos támpontokat adva:

1. Időt és teret áthidalva láthatatlan jelenségekből könnyen érthető ikonokat készítenek.
2. Könnyen kezelhetők, összevethetők, és ezáltal látszólag egymással össze nem függő jelenségek között új kapcsolatok tárulnak fel, többek között időben távol eső események vagy az elméleti és empirikus adatok között.
3. Könnyen mozgathatók, a laboratóriumból más laboratóriumokba, konferenciákra stb. lehet őket vinni.

4. Változtathatatlanok két értelemben is: egyrészt kimerevítik a jelenségek folyamatos változását, másrészt a különböző kontextusok között mozgatva stabilak maradnak.

5. A változtathatatlan mobil ábrákkal („immutable mobiles”) győzik meg a kutatók egymást bizonyítékaik érvényességéről.

Ha a képi oldalról közelítjük meg a diagramok és ábrák kérdéskörét, akkor Vilém Flusser fotográfiaelmélete (Flusser 1990) jelenthet fogódzkodót. Flusser a képeket konnotatív szimbólumkomplexumokként kezeli, megkülönböztetve őket a denotatív szimbólumkomplexumoktól. Az utóbbiakra példa a *szám*, amely szerinte nem enged teret az értelmezéseknek. Az itt elemzendő diagramok ebből a szempontból inkább a képekhez hasonlíthatnak, nem a számokhoz (noha számok az egyik legfontosabb alkotóelemük), hiszen sokféle értelmezést tesznek lehetővé. Nemsokára látni fogjuk, hogy a vita szereplői milyen egymástól radikálisan eltérő módokon értelmezik és kontextualizálják azt, amit az ábrákon látnak.

A társadalomtudományos ábrákat az teszi különösen érdekessé, hogy általában keveredik bennük a szöveges és a képi elem:

„A szövegek ugyan azért magyarázzák a képeket, hogy kiiktassák őket, de a képek is illusztrálják a szöveget, hogy elképzelhetővé tegyék őket” (Flusser 1990).⁵³

Számunkra különösen érdekes az, amit Flusser a technikai képekről mond. Ő ezen ugyan fényképeket ért, de amit róluk ír, sokszor érvényes a diagramokra is. Flusser szerint technikai kép az, „amit apparátusok állítanak elő”. Hozzáteszi, hogy mivel „maguk az apparátusok alkalmazott tudományos szövegek termékei, a technikai képet tudományos szövegek közvetett termékének nevezhetjük”. Egyértelmű, hogy a tudományos szövegek miképp hozzák létre a diagramokat: ahhoz, hogy egy adatfeldolgozó programmal diagramokat lehessen előállítani, egy erre kifejlesztett szoftver (egy szöveg) szükséges. A kérdőíves felmérés adatai alapján hozza aztán létre a konkrét képeket a számítógép; tehát alapjában véve szövegek, a kutatók által megírt kérdőív, az arra adott válaszok, az ezekből létrejövő adatbázis, az ezt feldolgozó számítógépes programok és az azokból létrejövő számok eredménye a kép.

A diagram és a fénykép egyértelműsége egyaránt látszólagos. Flusser (1990) szerint

⁵³ Ez a szöveg az interneten is hozzáférhető: <http://www.artpool.hu/Flusser/Fotografia/01.html>.

„a technikai képet nehéz megfejteni, egy különleges okból. Minden látszat arra mutat ugyanis, hogy egyáltalán nem kell megfejteni, mert a jelentése látszólag automatikusan megjelenik a felületén. [...] a technikai kép »objektivitása« illúzió. Mert – mint minden kép – a technikai kép sem csak szimbolikus, hanem még sokkal elvontabb szimbólumkomplexumokat jelenít meg, mint a hagyományos képek. Szövegek metakódja, amely [...] nem a külső világot jelöli, hanem a szövegeket”.⁵⁴

Látni fogjuk, mennyire illik Flusser képelmélete a diagramokra is: szereplőink között folyamatos vita tárgya lesz, hogy pontosan mit is jelöl a kép; a diagramok valójában mindegyikük számára a saját narratívájuk illusztrációiként szolgálnak.

Mindezekkel összefügg az a kérdés, hogyan jön létre az az ábra, amely aztán olyan sokféle diskurzus alapját képezi. Flusser azt mondja, hogy:

„[b]ár egy tényező itt is a kép és a jelentése közé tolakszik, mégpedig egy kamera [valójában fényképezőgép, G.J.] és az azt kezelő ember [...], de nem úgy tűnik, hogy ez az »apparátus/kezelő« komplexum megszakítaná a kép és a jelentés közötti láncot. Éppen ellenkezőleg: úgy tűnik, hogy a jelentés a komplexum egyik oldalán (input) betáplálódik, és a másik oldalon (output) kijön, és eközben maga a folyamat, a komplexumon belüli történés rejtve marad: tehát egy »black box«”.⁵⁵

A képnek nincs egyetlen *helyes* jelentése, amit csupán fel kellene fedeztetni a befogadókkal. Inkább arról van szó, hogy a számítógéppel előállított diagramok egy olyan folyamat végtermékei, amelyet legfeljebb a kutatás vezetői látnak át – és ez természetesen nem azt jelenti, hogy ők birtokában lennének valamiféle, az egyetlen helyes jelentéshez nyíló ajtó kulcsának. Tehát a diagram olvasóinak döntő többsége – ha ugyan nem mindenki – számára tényleg egy *black box*-ból bukkan elő; többek között ez teszi lehetővé, hogy viták alakuljanak ki arról, valójában mit is ábrázol.

Milyen különböző értelmezési módjai lehetnek azoknak a diagramoknak, amelyeket a Magyar Agora kutatás eredményeit bemutató televíziós műsorban megvitattak?⁵⁶ Szögezzük le: nem keverendő össze az a fajta prezentációs mód, amit a televízióban elvárnak, azzal, ami egy tudományos szaklap jellemzője. Egy televíziós műsor során általában kevés az idő, s egy

⁵⁴ <http://www.artpool.hu/Flusser/Fotografia/02.html>

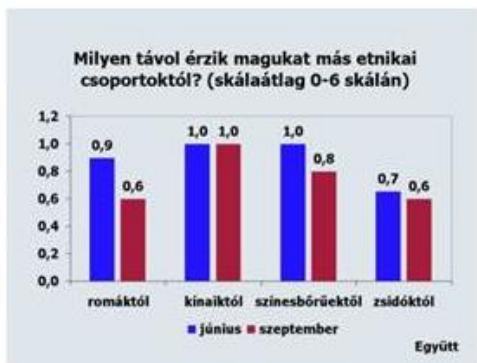
⁵⁵ <http://www.artpool.hu/Flusser/Fotografia/02.html>

⁵⁶ A műsort 2005 őszén adták le a Magyar Televízióban.

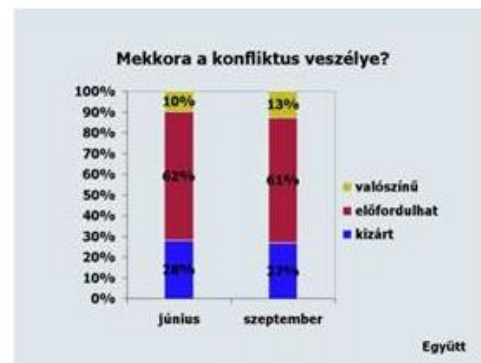
riporter kérdéseire felelve kell az eseményeket közérthetően bemutatni – ez volt jellemző erre a kutatási beszámolóra is.⁵⁷

A kérdőív nyár eleji lekérdezéséből nyert adatokat már nyáron rögzítették egy adatfeldolgozó programmal. Az őszi lekérdezés adatait *néhány órán* belül kellett rögzíteni, hisz már aznapra műsorra tűzték az eredmények bemutatását a Magyar Televízió különkiadásában. Miután az asszisztensek rögzítették az adatokat, a magyar kutatók az előre megírt számítógépes programot futtatták le az új adatbázison. Ezzel a programmal súlyozták is az adatokat (ugyanis a második lekérdezés kis mintája nem felelt meg az össznépszerűségnek lakóhely, nem, kor és etnicitás szempontjából), és létre is hozták azokat az ábrákat, amelyeket összevetettek a nyári adatokból hasonló módon előállított ábrákkal.

Példaképp idemácsolok négy diagramot:⁵⁸

1. ábra

3. ábra

2. ábra

4. ábra

⁵⁷ A televízió és a gyors érvelés kapcsolatáról lásd: Bourdieu (2001: 30-32).

⁵⁸ Az ábrák a kutatás eredményeit bemutató honlapon találhatóak.

A televíziós vitán a műsorvezető és a két kutatásvezető, Örkény Antal és Székelyi Mária mellett több meghívott vitapartner is részt vett: Egy szociológus, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda egy munkatársa, és egy dandártábornok, az ORFK egyik akkori főigazgatója. Bemutatom, hogy melyik résztvevő mit látott az ábrákban; az eltérő értelmezések vizsgálatával reményeim szerint a szociológiában használt ábrák néhány általánosabb jellegzetességére is fényt tudok deríteni.

Ha az itt látható ábrákat egy pillanatra szemügyre vesszük, azt gondolhatnánk, hogy többé-kevésbé egyértelműek, legalábbis akkor, ha a néző rendelkezik bizonyos ismeretekkel arról, miféle információt közölhetnek az ilyen képek. Feltételezhetnénk, hogy akik tudják, mit jelent egy reprezentatív szociológiai felmérés, és ismerik a százalékszámítást, azok körülbelül ugyanúgy olvassák az ilyen ábrákat. Már emiatt is kézenfekvő feltenni, hogy a második lekérdezés utáni tévés beszélgetés résztvevői, akik kétségkívül találkoztak már ilyen ábrákkal, nagyjából ugyanazt látják ezeken az ábrákon.

Ez nincs így. Noha efféle ábrák számtalanszor szerepelnek különböző kiadványokban, tudományos értekezésekben mint a tudományos érvelés szerves részei, mégsem bírnak egyértelmű jelentéssel; a tudományban létrehozott és használt ábrák ugyanúgy sokjelentésűek, mint minden kép; az ábrák mindenkori jelentése ugyanis nem egyértelmű, hanem egy sok tényező által meghatározott folyamat eredménye:

„A bemutatott adatok mögött rejlő elemzés nincs a kép arcára írva. Képelemzési technikák segítségével tűnik elő, amelyek a megmutatott vonások felszíne *mögé* néznek.” (Knorr-Cetina–Amann: 1990b: 262).

A Magyar Agora diagramjainak képi elemei szemléltetik, könnyen és gyorsan befogadhatóvá teszik a textuális elemeket, miközben a vita a számokról szól. A specifikus befogadási helyzetből adódóan (hisz a televíziós vita résztvevői maguk is képernyőkön látták a diagramokat) a diagramok kép mivoltának fontos szerep jutott. Az oszlopdigramok többszínűek voltak, és a sötétkék oszlopokban lévő számokat alig lehetett kisilabizálni. Az érvelés tehát sokszor arra hagyatkozott, hogy melyik színű szakasz körülbelül milyen magas; az egyes szakaszok pontos méretét nem lehetett leolvasni, csak a színek alapján lehetett körülbelül megítélni.

Az oszlopok egymáshoz viszonyított magassága sem mindig rendelkezik evidens jelentéssel. Van, amikor a szemléletesség végett a szövegszerű elemeket változtatják meg;

ilyen a 4-es ábra.⁵⁹ Ha csak az oszlopok egymáshoz viszonyított magasságát vesszük, akkor úgy tűnik, mintha több mint a felére csökkent volna a vélt különbség a romák és a nem romák között. De ha megnézzük a kép szöveges elemeit, látjuk, hogy a különbség kevesebb, mint 2%. A vizuális és a textuális elemek itt tehát radikálisan ellentmondanak egymásnak. Az egyik kutató egy személyes közléséből kiderült, hogy noha szerinte „tudományos szempontból” ez az ábra nem védhető, hiszen torzít, a kutatás más szempontjai legitimálják. Többek között például épp a szemléletesség érvét említette, hisz a televízió nézői számára egyértelművé kellett tenni, hogy történt „javulás” a vitahétvége után, hogy tehát csökkentek a résztvevők előítéletei. A tudományosság szempontja ebben a narratívában szemben áll azzal a céllal, hogy a kutatók be szeretnék volna bizonyítani, hogy az előítéleteket csökkenteni tudták, tehát hogy munkájuk sikeres volt; arra is rávilágít ez az érvelés, hogy mit jelent e kutató számára a tudományosság: nagyon röviden talán úgy foglalkozhatnánk össze, hogy az objektivitás és az igazság ismérveit. Ez a felfogás párhuzamba hozható azzal, amit a meghívott szociológus résztvevő a televíziós beszélgetés elején hangoztatott: szerinte az, amit Örkény Antal és Székelyi Mária csinált, nem szociológiai kutatás, hanem kommunikációs akció, előítéleteket csökkentő és ismereteket gyarapító módszerrel.

Térjünk át arra a kérdésre, hogy a diagramok valójában mit is jelölnek. Az a folyamat, amelynek végén egy diagram áll, számos lépésből tevődik össze. Míg megszületik egy kérdőív, míg létrejönnek a változók és azokból új, összevont változók, míg ezek közül a kutatók néhányat kiválasztanak, és diagramok formájában megjelenítik őket, számos transzformációnak és átültetésnek (transzláció) lehetünk tanúi. Tézisem az, hogy az egyes transzformációk és fordítások nyomán előálló reprezentációk referensei nem ugyanazok.

Milyen különböző fordítási mechanizmusok figyelhetők meg a kérdőív készítői, a kérdőívre válaszolók, valamint a kérdőívre adott válaszokból született diagramokat a tévés vitában értelmezők körében?

Nézzük meg az *1. ábrát*. A kérdőívben szereplő kérdés mögött egy Bogardus-skála húzódik meg, amely, ahogy azt már említettem, a társadalmi távolságot hivatott mérni. A kutatók a kérdéssel azt próbálták felderíteni, mennyire akarnak elkülönülni a magyarok más etnikai csoportoktól.

Úgy tűnik, a megkérdezettek nem úgy válaszoltak, hogy abból egyértelműen kiderülne: ők arra a kérdésre feleltek, ami a kutatókat érdekli. Előfordult, hogy egy

⁵⁹ Ezt az ábrát a televíziós vitaműsorban nem elemezték, de a kutatás eredményeit bemutató honlapon megtalálható.

próbakérdésén azzal indokolta meg egy válaszadó, miért fogadna el egy cigány szomszédot, hogy vannak csendesen viselkedő cigányok is; ez a válaszadó úgy fogta fel a kérdést, hogy csendes vagy hangos szomszédokat akar-e inkább. Tehát azt, hogy *mire vonatkozik a kérdés*, ebben az esetben különbözőképp fogta fel a kutató és a megkérdezett: a kutató két etnikum közötti társadalmi távolságot mér, a megkérdezett pedig (esetleg) bizonyos sztereotípiákra vagy tapasztalatokra gondol (arra, milyenek is lehetnek cigányok szomszédként vagy neki mik az ezirányú tapasztalatai).

Az is kiderült, hogy az emberek nem mindig gondolkodnak olyan „konzisztensen”, ahogyan a kutatók feltételezik. Előfordul, hogy esetleg barátként elfogadna cigányt, de szomszédként nem. Ez abból vált világossá, hogy a 30 fős próbakérdés során volt példa arra, hogy a kérdezőbiztosok nem álltak meg az első „igen” válasznál, mint ahogyan az ennél a fajta kérdéstípusnál elvárt. Amikor ez kiderült, a kutatók úgy döntöttek, hogy az 1000 fős lekérdezés előtt a kérdezőbiztosoknak elmagyarázzák, hogy hogyan tegyék fel ezt a kérdést. Számunkra ez azért érdekes, mert rámutat arra, hogy miként ragadják meg a kutatók ezzel a módszerrel azt, amit ők társadalmi távolságnak definiálnak. Míg a kutatók azt gondolják, hogy ennek a kérdéscsoportnak a referense a társadalmi távolság érzése két csoport között, addig a megkérdezettek a kérdéseket egyenként gondolják végig, és nem mindig produkálnak olyan válaszstruktúrát, amelyet különben a lekérdezés „helyes” menete (tehát az, hogy csak az első „igen”-ig kérdez a biztos) automatikusan kiad. Az egyik próbakérdésén valaki azzal indokolta, hogy egy romát barátként elfogadna, de lakószomszédként nem, hogy a szomszédokat az ember nem tudja megválogatni, de van normális cigány is, akinek szívesen lenne a barátja, hisz a barátokat meg tudja válogatni az ember. Ennél a megkérdezettnél tehát fel sem merült, hogy általában a cigányokról adna választ, hanem konkrét helyzeteket konkrét emberekkel képzel el, és azt, hogy azokban hogyan döntene. Így tehát az, hogy ezeknek a válaszoknak mi köze van ahhoz, amit a kutatók két etnikai csoport közötti társadalmi távolságként értelmeznek, korántsem egyértelmű.

Feltehetnénk azt a kérdést, hogy ha a kutatók arra kíváncsiak, milyen messze érzik magukat bizonyos etnikai csoportok egymástól, akkor miért nem kérdeznek egyszerűen rá, miért kell komplikált, soklépcsős fordítási munkával együtt járó kérdéseket használni. A kérdőívkészítés folyamatát végigkövetve, ahogyan ezt már fent kifejtettem, úgy tűnik, hogy az úgynevezett „látens dimenziók” felkutatását tartják a kutatók a tudósszerepük egyik fontos jellemzőjének. Sok kérdéscsoportot már eleve úgy fogalmazzak meg, hogy az általuk feltételezett látens dimenzió (a korábban említettek közül ismételve néhányat: szociálpolitikai irányultság, előítéletesség fajtája, a hátrányos helyzet okainak magyarázata) jól kimutatható

legyen a kérdésre adott válaszok struktúrájából. Egy erős hipotézissel élnek tehát a kutatók: ha a válaszadók egy bizonyos módon adnak választ néhány kérdésre, akkor egy ún. látens dimenzió okozza a válaszaikat. De úgy tűnik, hogy ezt a hipotézist nem igazán próbálják meg igazolni. Még kérdésesebbé válik a helyzet, ha felidézünk az iménti sorok tanulságát: azt a kérdést, amivel a kutatók egy bizonyos jelenséget (esetünkben a társadalmi távolságot) mérni akartak, a megkérdezettek teljesen másképp értelmezték. Ahogyan tehát a *kérdésre felelő olvasók* azt lefordították maguknak, nem egyezik azzal a jelentéssel, amit a *kutatók* tulajdonítanak neki. Az a diagram tehát, amelyik az erre a kérdésre adott válaszokból született, azt a valóságot tükrözi, amit a kutatók elképzelnek; de ez a kérdőívben feltett kérdés több lehetséges referensének csak az egyike.

A televíziós vitában aztán felmerült az a kérdés, hogy ennek a „társadalmi távolság” változónak a diagramon látható eloszlása mely *társadalmi csoportra* is vonatkozik valójában. A beszélgetés elején a műsorvezető rákérdezett, hogy reprezentatív-e ez a felmérés, mire Székelyi Mária azt felelte, hogy súlyozták, tehát reprezentatív. A súlyozás kérdése az adatokból megszülető kijelentések szempontjából is érdekes. Mivel a vitában részt vevők, ahogyan már említettem, nem feleltek meg lakóhely, nem, kor és etnicitás szempontjából az össznépszerűségi eloszlásnak (amely változókat ebben a kutatásban mint magyarázó változókat különösen relevánsnak tartottak), az adatokat súlyozták. Tehát azon változók eloszlásai, amelyeket a diagramokkal ábrázoltak, nem annak a kb. 180 főnek a válaszait tükrözik, akik mindkét kérdőívet (a nyárit és az őszi) kitöltötték, hanem egy más felmérések eredményei alapján rekonstruált magyar össznépszerűségét; megint egy példa arra, hogy a referens egy ilyen szövegben nem egyértelmű.

A súlyozás a mintavételi hibák kiküszöbölését célzó rutin eljárás. Erre is érvényes az, amit Knorr-Cetina és Amann leírt: az adatok és a tudományos érvelés során felhasznált bizonyítékok nem esnek egybe. Adatokból egy transzformációs és szelekciós folyamat után válik bizonyíték; e transzformációs folyamat egyik első láncszeme a súlyozás.

Ennek a speciális kutatásnak a módszereiből adódik, hogy a mintavételi hibák egyik legfontosabbikát nem lehetett kiküszöbölni: azt, hogy a népességnek egy jól meghatározható csoportja hajlandó egyáltalán részt venni ilyen vitahétvégéken; ez a tény a tévés beszélgetésen fel is merült. Mind a meghívott szociológus, mind maga Székelyi Mária kétségbe vonta a súlyozás sikerességét. Kétségüket más, korábbi kutatási eredménye(i)kre alapozták. A kutatás mintájában ugyanis a válaszadók más felmérésekhez képest „túlságosan” elfogadónak bizonyultak; ezt Székelyi Mária is próbálta elmagyarázni: akik hajlandók részt venni egy ilyen hétvégén, azok már eredetileg is elfogadóbban viszonyulnak a romákhoz. Tehát most

már Székelyi Mária szerint nem is az össznépeség a referens, ahogyan azt a műsor elején állította, hanem az a speciális csoport, amelyik részt vesz ilyen eseményeken.

Ezt az értelmezést mind a meghívott jogvédő, mind a műsorvezető vitatta. A meghívott szociológus bevezette azt az érvet, hogy mivel nagyon kicsi a minta (ahogy említettem, 180 fő), a két lekérdezés közötti néhány százalékos eltérésből nem lehet az össznépeségre következtetéseket levonni, ugyanis csak néhány ember kell ahhoz, hogy egy akár néhány százalékos különbség előálljon. Nem lehet tehát azt bizonyítani, ami a kutatók célja lett volna, hogy a beszélgetés, a találkozás, az információátadás módszerével az emberek többségénél csökkenteni lehetne az előítéleteket. Tehát statisztikai megfontolások határozzák meg, hogy a minta, vagy esetleg az össznépeség-e a referens.

A meghívott jogvédő és a műsorvezető ezt a matematikai-statisztikai érvet nem fogadta el. Azzal érveltek, hogy itt százalékokról van szó, nem emberekről, tehát hogy a referens az osztársadalom, és nem a minta. Láthatjuk, hogy hogyan váltak az ábrák, az *immutable mobiles*, az érvelés meghatározó részeivé; mozgatható egységekként minden egyes résztvevő számára egy meghatározott (bár más-más) jelentést hordoznak. Ezek az *immutable mobiles* aztán egy érvelési stratégia részeivé válnak; a kutatásvezetk ezen stratégiáit vázolom fel majd a következő fejezetben.

Lépünk tehát eggyel tovább: eddig arról volt szó, hogy milyen fordítási lépésekkel találkozhatunk, míg létrejön egy diagram és annak olvasatai. Nézzük most meg, hogy milyen fordításokkal találkozunk akkor, amikor a diagram beépül egy narratívába. Latour egyik már idézett elgondolása szerint⁶⁰ a diagramok egyik funkciója az, hogy egy szövegben, tehát egy elbeszélésben, narratívában megfogalmazott állításokhoz szolgáltatnak bizonyítékot. A 2. és a 3. ábra alapján vegyük most szemügyre, hogy ebben a konkrét esetben, a televíziós beszélgetés során, ez a bizonyítás hogyan zajlott le.

A 3. ábra („Mekkora a konfliktus veszélye?” címmel) két kérdésre adott két válasz összevonásával jött létre („Tart-e Ön attól, hogy Magyarországon éhséglázadás tör ki a cigányok körében?”, és „És el tudja-e képzelni, hogy a magyarországi cigányok egyszer csak mozgolódní, szervezkedni kezdenek hátrányos megkülönböztetések [sic!] miatt?”).

A tévés beszélgetésen Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda munkatársa úgy fogalmazott, hogy őt személy szerint „rettegéssel tölti el”, hogy az emberek 10%-a valószínűsít komoly konfliktust romák és nem romák között. Erre a műsorvezető azt felelte, hogy „komoly publikációkban” is lehet azt olvasni, hogy az etnikai konfliktus egy

⁶⁰ Ld. a fent idézett ötpontos felsorolás utolsó elemét.

„időbomba”. A dandártábornok úgy kommentálta ugyanezt az ábrát, hogy – főleg kistelepüléseken – akár naponta előfordulhatnak konfliktusok. A meghívott szociológus úgy nyilatkozott, hogy meg kell különböztetni kétfajta konfliktust, egyrészt a köztörvényes bűncselekményekkel kapcsolatos konfliktusokat, másrészt pedig a „pozitív konfliktusokat”, amelyek a cigány társadalom javuló érdekérvényesítésével járnak majd együtt.

Az egyik legérdekesebb kérdés itt az, hogy miért tölti el valakit rettegéssel az, ha az emberek 10%-a tart egy komoly konfliktustól? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához pillantsunk először a 2. ábrára („Hogyan látja a cigányok és nem cigányok viszonyát?”). Amikor erről az ábráról beszéltek, akkor Székelyi Mária megjegyezte, hogy ugyan nincs lényeges elmozdulás, de „icipici javulás” azért észlelhető. Örkény Antal pedig azt mondta, hogy annak a ténynek a fényében, hogy az emberek körülbelül 50%-ának nincs a környezetében cigány, nagyra értékeli, hogy a résztvevők azt az élményt, hogy egy hétvégére személyesen érintkeztek romákkal, „pozitív irányban dolgozzák fel”. A hétvége azt mutatja szerinte, hogy a személyes találkozás tompítja az előítéleteket.

A kutatásvezető azt szeretné demonstrálni, hogy irracionális előítéleteink gyengülnek, ha többet tudunk egy adott csoportról.⁶¹ Feltételezése az volt, hogy ha az emberek személyesen találkoznak romákkal, akkor módosul a róluk alkotott elképzelésük, méghozzá úgy, hogy kevesebb előítéletet lehet majd náluk kimutatni. Ilyen értelemben kell Székelyi Mária „javulásra” vonatkozó megjegyzését is értelmezni. Az az érdekes, hogyan következett Székelyi Mária három kérdésre adott válaszból („Hogyan látja a cigányok és nem cigányok viszonyát?”, ill. „Tart-e Ön attól, hogy Magyarországon éhséglázadás tör ki a cigányok körében?”, és „És el tudja-e képzelni, hogy a magyarországi cigányok egyszer csak mozgolódní, szervezkedni kezdenek hátrányos megkülönböztetések miatt?”) a megkérdezettek személyes, a cigányokkal kapcsolatos negatív attitűdjére: abból, hogy valaki esélyt lát arra, hogy konfliktus robbanhat ki, vagy rossznak látja a cigányok és a nem cigányok viszonyát, arra következtetnek a kutatók, hogy a megkérdezettek rossz viszonyt akarnak, ill. legszívesebben konfliktust generálnának. A műsorvezető pedig, aki a „komoly publikációkra” hivatkozott, úgy gondoljak, hogy nem feltétlenül jelent előítéletességet az, ha valaki tart attól, hogy konfliktus robban ki.

Ahogy már fent kifejtettem, a két kutatásvezetőnek már többéves kutatói tapasztalata van az etnikai konfliktusok vizsgálatában. Egy néhány évvel korábbi kutatásukban is pontosan ezt a taktikát választották; már akkor feltételezték – az általam

⁶¹ Forrás: Egy interjú, amit Örkény Antallal készítettem.

vizsgált kutatásban is bevetett kérdések egy részét felhasználva –, hogy ha a megkérdezettek szerint valamilyen helyzet jelenleg konfliktusterhes, akkor e személyek a konfliktus élezésére hajlanak: a szerzők a „konfliktusos”, a „konfliktus irányába taszító hatás” vagy a „többségi nemzet tagjaiban élő konfliktuspotenciál” kifejezéseket egymás szinonimájaként használták. Itt összemosódik az egyéni vélemények és attitűdök szintje az egyénnek a társadalomra vonatkozó vélekedésével és attribúcióival. A kérdésekről úgy vélnénk, az egyéni helyzetmegítélésre vonatkoznak; a kutatók viszont úgy gondolják, hogy az előítéleteket mérni akaró kérdésekkel a konfliktuspotenciál mértékére is lehet következtetni. Erre a diszkrpanciára utalt közvetetten a műsorvezető: a „komoly tanulmányokra” történő hivatkozás itt azt jelenti, hogy semleges, nem előítéletektől és érzelmektől fűtött emberek is mondhatják azt, hogy esetleg konfliktus kirobbanásától lehet tartani.

Székelyi Mária és Örkény Antal erősen normatív narratívájában az első diagram (2. ábra) tehát azt mutatja, hogy nem történt ugyan óriási változás egy hétvége alatt, mégis működni látszik a módszer: az emberek előítéletessége, ha csak kismértékben is, de csökkent. Ezt a narratívát sok más, a tévében bemutatott ábra is hivatott igazolni: öröndetesnek találhatik például az az eredmény, hogy a cigányok helyzetének javulását inkább a társadalomra, és nem magukra a cigányokra bíznák a megkérdezettek, hogy inkább együtt oktatnák a cigány és nem cigány gyerekeket, mint külön osztályban – tehát hogy az emberek kevésbé hívei a „szegregatív oktatásnak”, ahogy a kutatásvezető megfogalmazta. A legtöbb diagram azt bizonyítja, hogy az emberek (részben) olyanok lettek, mint amilyenek *lenniük kellene*: toleránsnak, előítéletmentesnek, integrációpártinak, a szegényeket nem hibáztatónak.

De vegyük szemügyre a vita egy másik résztvevőjét, a jogvédőt. A beszélgetés során az derült ki, hogy a kutatás eredményei nem igazán tükrözik azt, amit ő a mindennapi munkája során tapasztal. Többször kétségét fejezte ki az adatok érvényességét illetően, azzal érvelt, hogy az emberek általában nem olyan pozitívan állnak a romákhoz, mint ahogyan ez a felmérésből kiderült. Ő nem tudta az eredményeket beépíteni egy számára koherens narratívába, hiszen akkor meghazudtolta volna a roma kisebbséggel szembeni jogsértésekről szóló tapasztalatait. Többször is azzal érvelt, hogy ő gyakran jár cigánytelepekre, nap mint nap a kérdőívben felmerülő problémákkal foglalkozik, és nem azt látja, hogy ilyen pozitív lenne a helyzet. Tehát neki az ábrák semmire sem voltak jók, egyetlen állítását sem tudták alátámasztani. Állításainak végkicsengése az volt, hogy bár szerinte egyik eredmény sem tükrözi a valóságot, magát a kezdeményezést nagyon jónak tartja.

X. Pozitivizmus és elkötelezett szociológia

A Magyar Agora kutatás szerves része egy hagyományos survey, amely a társadalom objektív leírásának igényével lép fel, valamint a társadalom megváltoztatására irányuló igény. Ezért érdemes lesz két oldalról elemezni a kutatást: egyfelől a pozitivista társadalomtudománynak a kontextusában, másfelől az elkötelezett szociológiai hagyományében. Mindkét megközelítés fontosnak bizonyul, hogy jobban megértsük nem csak az elemzett kutatást, hanem – reményeim szerint – azt a tudományos közeget is, a saját sokrétű elvárásaival, amelyben a magyar szociológiai kutatások egy része mozog. A két igény: a pozitivista elvárásoknak való megfelelés, valamint hogy a kutatás hozzájáruljon a társadalom valamiféle fejlődéséhez, nem mond ellent egymásnak, hanem inkább a kutatás minden lépcsőjén, egymással párhuzamosan megfigyelhető.

I. Pozitivisták társadalomtudomány és a kritikája. A Magyar Agora és a pozitivizmus

Számtalan módon lehet meghatározni, hogy mit jelent s jelentett a tudomány története során a pozitivizmus jelzője. Peter Halfpenny (1982) pl. 12 különböző, de persze sokszor egymást inkább kiegészítő, mint egymásnak ellentmondó pozitivizmusfogalmat mutat ki. Dolgozatomnak nem lehet célja, hogy mindet bemutassam. A pozitivizmus fogalmának néhány aspektusára térek ki röviden, amelyek az általam vizsgált kutatás szempontjából relevánsnak tűnnek; főleg a módszertan lesz a téma.

A pozitivizmus megfelel a hagyományos empiricizmusnak (Halfpenny 1982: 115). A pozitív tudás empirikus tudás. Pozitivizmus az a tudáselmélet, amely a megalapozott tudás egyetlen lehetséges módját a megfigyelésben (vagy általánosabban: a tapasztalatban), valamint törvények megállapításában látja. Durkheim szerint a társadalmi tényeket is ugyanúgy (megfigyeléssel, statisztikai elemzéssel) kell kutatni, mint a természeti tényeket. Ez a felfogás pl. ellentétben áll azzal a racionalista felfogással, hogy csupán gondolkodással is igaz kijelentéseket tehetünk, vagy azzal a felfogással, hogy a tudás forrása a cselekvés.

A pozitivisták tudományfelfogás társadalmi mozgalommá vált az ipari forradalom alatt. A pozitivizmus története során három fő jellemző mindvégig jelen volt: hogy a tudományos tudás értékesebb, mint bármely más tudás, hogy a jó módszertan fontos ahhoz, hogy

tudományos tudásra tegyünk szert, valamint hogy a jó módszer a társadalmi fejlődéshez járul hozzá (Harding 2005: 346).

Mind az idiografikus, mind a nomotetikus társadalomtudományok képviselői objektivitásra törekedtek, viszont a mikroszkopizálódás a 19. század során s utána egyre messzebb sodorta őket egymástól. Az idiografikusok (legyenek akár antropológusok, akár történészek) attól tartottak, hogy mivel a kontextust nem ismerhetik tökéletesen, és a kutató mint partikuláris személy túlságosan fontos szerepet kap, szubjektívvé válnak az eredményeik. A kutatók emiatt a hermeneutikai megközelítéshez fordultak, tehát megpróbálták a kutatott emberek és csoportok szemszögéből vizsgálni a világot. Ezek a folyamatok mind a specializáció felé vitték ezeket a tudományokat. A szubjektivitás mindenképpen folyamatos veszélyforrásként értelmeződött, és a tereptől, a vizsgálat objektumától történő lehető legnagyobb távolságtartás volt az, ami gyógyírként definiálódott (az antropológusok ne töltsenek túl sok időt a terepen, a történészek inkább írott forrásokból dolgozzanak archívumokban, stb.). Az eredmények validitását pedig a tudósok interpretációs képességei garantálták (Wallerstein 1997: 1249).

Az ún. empirikus társadalomtudomány⁶² és a közvéleménykutatás ma is használt módszerei nagyrészt az egyesült államokbeli szociológiai hagyományból eredeztethetők. Az általam részletesen vizsgált kutatás társkutatói, módszertanának kidolgozói maguk is észak-amerikaiak. Érdeemes tehát egy rövid pillantást vetni arra, hogy az Egyesült Államokban hogyan alakult ki a pozitivistá szociológiai gyakorlat, mert a kérdőíves szociálpszichológiai vizsgálatok számtalan esetben, az általam vizsgáltban is, ebből a hagyományból eredeztethetőek.

Az Egyesült Államokban előítéletekkel kapcsolatos empirikus társadalomtudományokat művelő kutatók számos esetben Európából menekültek (Mirowski 2005: 143). Munkájukban többek között arra szerettek volna választ adni, hogy Európában mely folyamatok vezettek a jobboldali radikalizálódáshoz s végül a világháborúhoz. Ezeknek a kutatásoknak a talán legprominensebb példája Adorno és kollégáinak (Adorno et al 1950) munkássága, például az autoriter személyiség tesztelése. Kutatásaik megítélésekor a tudományos módszertanhoz való viszony és a politikai elköteleződés nem bontható szét; ha –

⁶² Az empirikus jelzőt a szociológia az utóbbi időben tévesen a kvantitatív módszerű szociológiára használja leginkább. Ez a használat történelmileg alakult ki, és egyáltalán nem állíthatjuk, hogy kvalitatív, vagy mixed methods módszerű kutatások (vagy azok, amelyek egyik dobozba sem illenek), nem lennének empirikusak; már ha az empirikust úgy fogjuk fel, hogy a világról szeretne állításokat megfogalmazni.

mondták ők – Európában a kutatók nem hagyták volna el a "logika jeges lejtőit" (ld. Reisch 2005), és nem fordultak volna a metafizika és a babona felé, akkor el lehetett volna kerülni Európa lángba borulását. Ennek az elképzelésnek a háttérében egy ideálisan a társadalmi meghatározottságtól mentes tudomány képe áll; a 20. század közepén Amerikában a filozófusok társadalmi befolyásoktól függetlennek, önállóknak és értékmentesnek képelték el az ideális tudományt. Steinmetz (2005b) szerint az antifasizmus, amely az elemzett kutatásunk egy fontos jellemzője, mind a pozitivista, mind a nem pozitivista álláspontokkal is összefüggésbe hozható, ha az antifasizmus és a tudománytörténet kapcsolatát vizsgáljuk. A harmadik birodalom kritikusai arra hivatkoztak, hogy tudomány és demokrácia ugyanahhoz a kulturális kódhoz tartozik. A modern tudományos kultúra hiányával jellemzett antipositivizmusra épp ezért pedig a fasizmus árnyéka vetült (Steinmetz 2005b: 307). Steinmetz szerint a baloldali elköteleződésű szociológusokat is a pozitivista tudományfelfogás jellemezte (Steinmetz 2005b: 279); még odáig is elmerészkedik, hogy azt állítsa, a normális pozitivista tudomány *kritikájának* meggyengüléséhez a múlt század közepén az is vezetett, hogy kommunistának vagy fasisztának bélyegezték az ilyen kritikusokat.

Legalább a 20. század elejétől kezdve az volt az elterjedt elképzelés, hogy a tudomány a babonából felszabadította az embereket, s ez a vélekedés a mai napig jellemzi a tudományról alkotott képet. Viszont John Dewey rámutatott arra: hibás azt gondolni, hogy a tudomány függetlenül működik az azt körülvevő társadalmi környezettől. Szerinte az emancipatorikus ígérek összességével definiált tudományképet a tudomány kortárs gyakorlata megcáfolja. Az ő idejében, a 20. század első felében, az amerikai tudományt főleg nagy ipari vállalatok finanszírozták (Mirowski 2005: 146), tehát egy ideáltipikusan független tudomány realizálódása kérdéses volt; a tudomány és a demokrácia viszonya nem volt egyértelmű. Tudományos tudást használtak rasszista, antiegalitárius, konzervatív célok alátámasztására is. Amit a tudomány kimutatott, az számos esetben azt támasztotta alá, hogy a demokráciáról szóló idealista elképzelések nem mindig érvényesek.

Az 1920-as években jelentős ellenállásba ütközött az az elképzelés, hogy létezne olyan generikus tudomány, amely mind a természet, mind a társadalom vizsgálatára alkalmas volna. Pl. Sorokin is ellenezte azt a (pozitivist) elképzelést, hogy lennének a fizikaiakhoz hasonlatos törvények a társadalomban. Az evolúciós érvelést vették mintául, amikor azt mondták, hogy az emberi természet formázható, és nem lehet előre törvényeket megállapítani. Dewey értelmezésében a tudomány akkor tudja a liberális demokráciát támogatni, ha a tudományt és a demokráciát ugyanannak a közösségi tevékenység egymástól szétválaszthatatlan részeként értelmezzük. Dewey szerint ehhez elengedhetetlen, hogy a

tudományt úgy szervezzük meg, hogy a közösség demokratikus érdekeit védje. Ez a felfogás radikálisan különbözik attól, hogy a tudósok valamilyen speciális, a laikusok által nem érthető tudás birtokában lennének.

Úgy vélem, hogy a tudomány dewey-i felfogása mára háttérbe szorult abban a diskurzusban, amely a társadalomtudományos módszertan kívánatos jellemzőiről folyik. Az amerikai szociológiát Steinmetz (2005b) szerint három hegemon pozíció jellemzi: empiricista ontológia, pozitivistá episztemológia, a naturalizmus szcientista változata. Ez a fajta szociológia vált az egyetlen lehetséges szociológiává (Steinmetz 2005b: 277-278). A szociológia metodológiai pozitívizmusa magáévá tette a szcientista naturalizmust is, azt a vélelmet, hogy a társadalmi világot úgy lehet kutatni, mint a természeti világot. A szcientizmus pedig alapvetően befolyásolja a szociológia ontológiáját, episztemológiáját és metodológiáját is. Ezáltal a kvantifikáció, a kísérlet és az előrejelzés válik az elfogadott, az elvárt módszerré. Ezen ontológiai elképzelések miatt szociológusok sokszor nem veszik figyelembe a társadalmi struktúrák elméletektől, időtől és tértől való függését. (Steinmetz 2005b: 283). A metodológiai pozitívizmus mint meg nem kérdőjelezett elképzelés (Steinmetz 2005b: 285) egy sor következménnyel jár a szociológiában: könyvek helyett inkább cikkek jelennek meg, a táblázatos formákat preferálják a szöveges helyett. A személyes hang szubjektívnek hat, tehát kerülendővé válik, s a többszerzős művek is egyre gyakoribbá válnak (amely által úgymond a tudományos közösség beszél). Steinmetz a metodológiai pozitívizmus fő jellemzőjét abban látja, hogy a szociológusok átfogó törvényeket vagy szabályokat kutatnak. A szociológia egységesülése ezen felfogás szerint inkább az általánosan elterjedt módszereknek, és nem valamiféle közös elméleti irányultságnak, közös paradigmának vagy tudományos objektumnak köszönhető.

Wallerstein (1997: 1247-1248) a társadalomtudományos problémák fragmentálódását a mikro-makro elválasztás történeti kontextusában is megvizsgálja. A 19. században számos történeti és társadalomtudományos munka makro megközelítésű volt, nagy témákat ölelt fel, az emberiség evolúciójáról szólt. Az objektivitás és intézményesülés céljainak eléréséhez a társadalomtudományos tudományágak egyre jobban meghatározták, hogy ki kerülhet a tagjaik közé, és szabályozták a képzési struktúrákat is. Eredeti és objektív kutatásokat akartak látni, és ezt legegyszerűbben úgy tudták elérni, hogy a kutatási tárgyat kis részekre osztották; így kívánták elkerülni a tudományos eredmények ismétlését. Ezáltal egy mikroszkopikus megközelítésmódot erőltetettek, és arra ösztönözték a kutatókat, hogy minél jobb „mikroszkópokat” használjanak.

A közgazdaságtan, a politológia és a szociológia mint nomotetikus tudományok úgy definiálják az objektív és megbízható tudást, hogy az reprodukálható adatokból, interpretáció nélkül jön létre. Minél számszerűbb az adat, annál egyszerűbb megismételni, és a legjobb infrastruktúrával rendelkező helyek tudják a legkeményebb adatokat kitermelni. A modern adatelemzési módszerek pedig még inkább a mikroszkopikusság felé terelték a társadalomtudományokat; kevés változóval dolgozó, szűk időtávot lefedő és szűk érvényességű, kevés tétel tesztelését elvégző tudomány jött így létre.

A Magyar Agora kérdőíve alapvetően a survey-módszert használja. Az, hogy mit jelent a survey, szintén történetileg változó. Erről remekül tájékozódhatunk Jennifer Platt könyvéből, amely az amerikai, 1920 és 1960 közötti szociológiai módszereket mutatja be (Platt 1996). A második világháború előtt az alapvetőnek tartott módszertani különbség nem a mai, kvantitatív-kvalitatív között húzódott, hanem a statisztikai módszer és az esettanulmány módszere között (Platt 1996: 45). Az esettanulmány viszont nem azt jelentette, amit most, hanem a szubjektum személyes jelentéseire volt kíváncsi – míg a statisztikai módszert szárazként s szűkként definiálták.

A második világháború után közvetlenül aztán a survey és a résztvevő megfigyelés közötti különbség vált a módszertanról szóló beszéd fő narratívájává, s az esettanulmány és az értelmezések közötti erős kapcsolat elkopott. Ez utóbbinak az oka az volt (Platt 1996: 47-48), hogy egyrészt kritizálták az esettanulmányt, hogy nem objektívan írja le a tárgyát, s hogy nem feltétlen lehet szélesebb körre általánosítani belőle. Másrészt konszenzus lett a tekintetben, hogy az egyének egy nagyobb csoportot reprezentálnak, hogy a kutatóknak tipikus eseteket kell találnia. Harmadrészt pedig a kérdőívek komplexebbé váltak, és érzésekre, indítékokra is rákérdeztek, valamint mélyinterjúk technikák is megjelentek; kódolási technikákat találtak fel az attitűdöket mérő kérdésekre és a nyílt kérdésre is. Tehát a régi különbségtétel egyszerű ténykérdések és attitűdök intenzív kutatása között már nem állt fenn. Párhuzamosan a mintavételi eljárások is finomodtak. Ezek, ahogyan Platt is rámutat, belső okok; de magyarázhatunk külső okokkal is: egyfelől számos esettanulmányokat író, chicagói szerző elhunyt, nyugdíjba vonult, s nem követte őket hasonlóan dolgozó utód. Az 1930-as évek nagy válsága megnövelte a társadalomtudomány iránti igényt, ezáltal a szociológusok több kvantitatív adatbázissal tudtak dolgozni. Továbbá nagy lett az igény a munkanélküliséget s hasonló jelenségeket feltáró statisztikák iránt. A háború is fontos szerepet játszott; a közvéleménykutatásoknak fontos szerep jutott a civil közvélemény kooperációjának növelése szempontjából (Platt 1996: 49), s ebben tevékeny szerepet vállaltak a Németországból

menekülő kutatók, mint Lazarsfeld, Lewin vagy Adorno, akik iskolateremtőkké váltak az USA-ban.

Homans az iparszociológiáról írt 1949-es cikkében kifejtette, hogy a szociológia végső célja egyes csoportok viselkedésének pontos előrejelzése s csoportok összehasonlítása egy egyenlet segítségével. Az adatok begyűjtéséhez Homans viszont nem a közvéleménykutatók kérdőíves módszerét tartotta üdvösnek, hanem hogy részt vegyen a terepen a megfigyelték életében (Homans 1949: 331), és hangsúlyozza, hogy nem szabad egy módszert üdvösnek kikiáltani. Egymástól eltérőként definiálja a szociálpszichológusok kísérleti s kérdőíves módszerét (mint amilyen a Magyar Agora módszere is, csaknem 60 évvel később), valamint a résztvevő megfigyelőként, nem strukturáltan interjúzó kutató módszerét; cikke így sok évtized távlatából is revelatív, és számos érvényes megállapítást tartalmaz a mai szociológiával kapcsolatban is. Homans a résztvevő megfigyelés korszakát követően azt tartja célravezetőnek, ha kvantifikálódik a szociológia, s megpróbálják a kutatók, bármennyire is kezdetlegesen, mérhető változók bevezetésével összehasonlíthatóvá tenni a különböző terepeket, vizsgálati csoportokat. Úgy látja, hogy a kvantifikálódás a szociológia jövője (de Homans hangsúlyozza, hogy a terepmunka során szerzett elsődleges tapasztalatok azok, amik miatt fejlődni fog a szociológia).

Homans terepmunkára irányuló meglátásai nem váltak dominánssá a 20. század második felének szociológiájában, de a kvantifikáció iránti igénye viszont annál inkább. A 2. világháború után az előbb leírt belső s külső hatások hegemon helyzetbe hozták a kvantitatív módszereket, s különösképpen a survey módszerét és az azt oktató intézményeket. Ezek befolyása a politikai választási előrejelzések fontossága miatt a háború után aztán csak folyamatosan erősödött, és később, a számítógépek fejlődésével egyszerűbbé is vált a survey-ek elemzése.

II. *Elkötelezett társadalomtudomány*

A következőkben arra keresem a választ, hogy melyek azok a tudománytörténeti hagyományok és minták, amelyekkel az elmezett kutatás mint *elkötelezett társadalomkutatás* érthető meg, ill. definiálható. A számomra releváns gondolkodók és az elemzett kutatás közötti párhuzamokról viszont ésszerűbb lesz egy kicsit később beszélni, amikor már a társadalomtudományos magyarázattal és a kutatók normativitásával kapcsolatos eredményeimet bemutattam.

A tudományos tudásnak az erkölcsi értékesség igényével való összekapcsolása már jóval a társadalomtudományok létrejötte előtt a tudományfilozófiai irodalom egyik meghatározó témájává vált. A baconi felfogás a tudáslétrehozásról mind a tudás hasznosságára, mind a morális jóságára hangsúlyt fektetett (Demeter 2015: 2). Saját munkámban arra összpontosítok, hogy a morális elköteleződések mennyiben határozzák meg magát azt, ahogyan a tudományos tudás létrejön (mind az adatok létrehozása, mind az elemzése során; amely két terület szintén elválaszthatatlan egymástól, ahogyan arra a korábbi fejezetekben rámutattam).

A 19. századi Európában a tudástermelés professzionalizálódott, intézményesült és tudományágakká szerveződött. Nyugat-Európában a francia forradalom során változott meg a társadalomtudományok megítélése: a politikai és társadalmi változások, a népszuverenitás felé vezető út megszervezése és racionalizálása vált fő feladatává. Ezen feladatok teljesítése érdekében jelent meg az az igény, hogy a természettudományos módszerekkel ismerjék meg a társadalmat is. A comte-i szociológia (társadalomfizika) a rendet és a fejlődést volt hivatott biztosítani, mert a társadalmi kérdések megválaszolását egy szűk értelmiség kezébe adta volna (Comte 1830 (1998)). A comte-i társadalomfizika, ill. a comte-i elképzelésben minden tudomány, ha pozitív akar lenni, akkor az igaz tényeket kell, hogy kutassa, anélkül, hogy a legelső okukat vagy a végső céljukat akarná megmutatni.

Wallerstein (1999: 206) a társadalomtudományokat a tudományos objektivitás felvilágosodásbeli és a „jó” elérésének ideáljai közé helyezi, hangsúlyozva, hogy szerinte a társadalomtudományok szétszakadtak a két disszonáns ideál elérésének vágya miatt:

“Social science, as it came to be established during the nineteenth century, was precisely the heir to both searches, and in some ways offered itself as the ground on which they could be reconciled. I must however admit that social science has not been very successful in its quest since, rather than reunifying them, it has itself been torn apart by the dissonance between the two searches.”

Az, hogy lehet-e, kell-e, s ha igen, hogyan lehetséges nem értékmentes, de egyfajta pozitivistá tudományos eszménynek megfelelő társadalomtudományt művelni, mindig is a szociológia egy fontos kérdése volt. Max Weber (1988 (1917)) szerint szigorúan el kell különíteni a szociológiában is a normatív és a tudományos diskurzust és állásfoglalást. Az empirikus tudomány, tehát a szociológia célja az is, hogy az értékeket megértően elemezze (Weber 1988: 503), és az azokon alapuló eszközöket, valamint a cselekvések következményeit bemutassa (Weber 1988: 508).

E témában a főleg Németországban, az 1960-as években lezajló „Positivismusstreit” körül kristályosodtak ki az alábbi álláspontok: Karl Popper (1976: 88) szerint a tudás nem

tényekkel vagy adatokkal, hanem sokkal inkább problémákkal kezdődik. Ezek *gyakorlati* problémák szerinte, mint például a szegénység, az analfabetizmus, a politikai elnyomás vagy jogsértés. A gyakorlati problémák után következnek az elméleti problémák. A legkritikább esetben tud egy társadalomkutató elvonatkoztatni saját osztályának értékrendszerétől, s ezáltal egy korlátozott mértékű „értékmentességet“, „objektivitást“ elérni (Popper 1976: 91). A tudomány objektivitása a kritikai módszer objektivitásából táplálkozik. Popper kritizálja az értékmentes tudásszociológiát, amely büszke a saját előítéletmentességére. A kritika, az ellentmondás mint módszer: objektív. Popper szerint alapvetően hibás elképzelés, hogy induktívan kellene tudományt művelni, először statisztikai adatokat begyűjtésével, megfigyeléssel és méréssel, s utána általánosítással és elméleteket generálásval. Szerinte nem ilyen az objektív, értékmentes tudomány; bár Popper szerint igazából nem létezik „értékmentes“ tudomány, mert az objektivitás és a szabadság maguk értékek. Léteznek tisztán tudományos értékek, és nem-tudományos értékek. Ugyan lehetetlen a tudományos munkát és a nem tudományos felhasználását és értékelését szétválasztani, a tudományos kritika és vita feladata, hogy az értékszférák összekeveredése, valamint a nem tudományos értékelések és az igazságtartalomra vonatkozó kérdések összemossa ellen harcoljon (Popper 1976: 97). Popper szerint a deduktív érvelés és a falszifikálás vezet a tudomány fejlődéséhez.

Theodor W. Adorno (1976: 112), Popper ezen szövegére reagálva, úgy érvel, hogy a szociológiában vannak olyan tételek, amelyek a társadalomban működő mechanizmusokba nyújtanak betekintést, de annyira ellentmondanak annak, amit látunk, hogy nem lehet azzal, amit látunk, kritizálni őket. Nincs „sein” és „sollen” között dichotómia (Adorno 1976: 118). A társadalom, amelyet meg akar érteni a szociológus, csak az igazságos társadalom elképzelése köré rendeződhet. Az igazságos társadalom koncepcióját viszont nem szabad absztrakt módon a fennálló társadalommal összevetni. Az igazságos társadalom a társadalom saját kritikája által jön létre – tehát Adorno ebben egyetért Popperrel.

A szociológia kialakulása óta szervesen összefonódott a társadalmi egyenlőtlenségek és a különböző csoportok, rétegek, osztályok kirekesztésének, hátrányos helyzetének kérdésével. A szociológia a 19. sz. második felétől kezdve a társadalmi reformokra fókuszáló csoportok intézményesülésével jött létre, amelyek a modern, főleg városi, főleg munkásosztálybeli társadalom konkrét problémáival foglalkoztak s a helyzetük jobbításának igényével léptek fel (ide sorolhatjuk pl. Le Play vagy Villermé munkásságát).

A korai amerikai szociológia is remek példa erre, vagy az angol munkásosztály nehéz helyzetének bemutatása. Erre a magyar szociológiatörténeti irodalom is felhívta már

természetesen a figyelmet, pl. Némedi Dénes (Némedi 2006: 98), amikor a burawoyi közszociológia kapcsán így ír:

„Az a gondolat, hogy a szociológiának a 'társadalomban' érzékelt problémákból kell kiindulnia, ősrégi. Az amerikai szociológia kialakulása idején született dokumentumok mind ezt hangsúlyozták, függetlenül attól, hogy megfogalmazzuk progresszívnek (Albion Small) vagy konzervatívnak (Franklin Giddings) számított.”

De melyek azok az értékek, amelyek egy elkötelezett szociológia alapját képezik? A felvilágosodás ideái? A szabadság és egyenlőség közötti ellentét történeti tapasztalata nem engedi meg azt, hogy magától értetődően elfogadják a szociológusok ezeket az ideákat:

„Úgy hihetnénk, hogy vannak egyetemes értékek, amelyek magától értetődőek, s amelyek szembeállíthatók az 'állami despotizmussal és piaci zsarnoksággal'⁶³: a szabadság és egyenlőség. Ezt a magától értetődőséget aláássza a két alapérték közti ellentmondás 19. és 20. századi tapasztalata. A kritikai mérce kérdése nem kerülhető meg.” (Némedi 2006: 98)

A Burawoy számára példaértékű közszociológia (Burawoy 2004, erről bővebben ld. Némedi 2006: 99) pl. az apartheidellenes szociológia, amely a felszabadulás és az emancipáció klasszikus értékeit képviseli. A közügyek megoldásának társadalmi bázisa és a szociológiai értékelés alapja szerinte a *civil társadalom* (Némedi 2006: 98). A civil társadalom viszont lehet fasisztoid, kirekesztő is akár. Viszont akkor újra fel kell tennünk a kérdést: hol találjuk a normatív bázist? Némedi Habermas kritikai szociológiáját hozza fel mint lehetséges normatív alapot.

Habermas (1995) szerint ugyanazok a struktúrák teszik lehetővé a kölcsönös megértés folyamatának reflexív önkontrollját, mint amelyek lehetővé teszik a kölcsönös megértést. És épp ugyanezek a struktúrák szolgálnak kritikai eszközökkel, hogy egy adott kontextust belülről fel lehessen bomlasztani („*aufsprengen*”) és transzcendálni, valamint hogy egy bejáratott konszenzust fel lehessen tárnálni. Habermas szerint a megértő szociológia fejlődése során ismerte ezt fel a szociológia. Schütz szerint a társadalomtudósok elméleti pozíciója van, nincs „itt és most”-ja a társadalmi világban, nincsenek érdekei (illetve ezeket „zárójelbe teszi”). Tehát a tudós egyszerűen dönthet úgy, hogy a tudomány érdekszerét a mindennapi élet értékrendszere fölé helyezi – Habermas szerint viszont ez nem kielégítő magyarázat. Habermas szerint a kölcsönös megértés struktúráiban keresendők a megértés objektivitásának feltételei.

⁶³ Itt Némedi (2006: 98) Burawoyra hivatkozik (Burawoy 2005c: 318).

Schütz és Garfinkel is a fenomenológiai oldaláról közelíti meg ezt a problémát. A racionalitás standardjai szerintük kontingens értelmezési gyakorlatok eredményei, mint az összes többi konvenció (Habermas 1995: 186). Ezeket le lehet írni, de nem lehet szisztematikusan értékelni a résztvevők intuitív mércéi alapján. Azokat az érvényességi igényeket, amelyek túlmutatnak a helyi, időbeli és kulturális határokon, a résztvevők univerzálisnak tartják, noha nem azok. Ebből az következik, hogy a tudomány racionalitásstandardjai ugyanúgy partikulárisak, mint akármely más érvényességi kritérium.

Karl Marx, Feuerbachról írt téziseiben (Marx 1845/1888) az utolsó, 11. tézisben azt írja, hogy a feladat a világ megváltoztatása („Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretirt; es kommt aber darauf an, sie zu verändern.”). Az osztálystruktúra jellemzőinek, az elnyomás rendszerének a bemutatása Marxnál szervesen összefügg a fennálló helyzet megváltoztatásának normatív igényével. Az 50-es, 60-as években az amerikai, francia és német szociológiai iskolák egy jelentős része ezt a marxista, kritikai, baloldali irányvonalat képviselte. Az elidegenedés kutatása, az osztálystruktúrák kimutatása, a tőke- és mezőelemzések, a frankfurti iskola munkássága mind ide sorolhatóak. A magától értetődőnek, természetesnek hitt hatalmi, gazdasági, kulturális stb. struktúrák társadalomtudományos módszerekkel történő feltárása a társadalom jobbításának, a hatalmi viszonyok egyenlőbbé tételének egyik előfeltételeként jelent meg. Pierre Bourdieu, a strukturalista társadalomtudomány egyik fő alakja maga is elkötelezett baloldali értékeket valló, politikai vitákban is szerepet vállaló, a nyilvánosságban szokszor szereplő értelmiségi lett, főleg életének második felében.

Mills (1959), a baloldali társadalomkutatás egyik meghatározó alakja már az 1950-es évek végén a szociológia fő feladatának a demokrácia és a szabadság védelmét látja.⁶⁴ A politikai szociológia feladata szerinte a társadalom demokratizálódásának elősegítése. A tudományos élet és a társadalomtudományos problémák fragmentálódása szerinte nem teszi lehetővé, hogy a társadalomkutató felszabadító nevelő szerepet töltsön be (Mills 1959: 189). A nagy elméletalkotást (Parsons) és az absztrakt empiricizmust mint általános szociológiai gyakorlatokat kritizálva Mills rámutat azok hiányosságaira. Parsons funkcionalista munkássága, amely egy harmonikus társadalomképpel rendelkezik, szerinte nem használható arra, hogy a társadalmi konfliktusokat elemezni lehessen vele. A szigorúan szabályozott módszerekkel operáló kérdőíves felmérések pedig Mills szerint kiragadják a vizsgálódás tárgyát történeti és társadalmi kontextusukból (Missetics 2012: 89). A jó szociológus szerinte

⁶⁴ Magyarul Mills könyvéről pl. Missetics Bálint (2012) írt ismertetőt.

belefolyik a politikai közbeszédbe, és az egyenlőtlenségek újratermelésének kutatásával hozzájárul egy egyenlőbb társadalom létrejöttéhez. Némedi Dénes (2006) rámutat arra, hogy Mills szerint sem lehet az ő értelmében üzött közügyekkel foglalkozó szociológia értékmentes, hisz az egyének szenvedésére való rámutatás, és azok társadalmi okainak kimutatása egy közös társadalmi normarendszer elfogadását előfeltételezi.

Viszont az emancipáció, vagy a demokrácia mint liberális demokratikus mozgalmak jelszavai kritikus szemmel is megmérettettek, pl. Seyla Benhabib (1996a) által szerkesztett kötetben. Ebben a kötetben – többek között – a deliberációt mint a demokratikus berendezkedés egyik lehetséges fajtáját tárgyalják a szerzők. A kötetben Habermas (1996) megkülönbözteti a liberális, a köztársasági és a precedurális-deliberatív felfogású demokratikus politikát. Az első szerint a politikai apparátusnak az a feladata, hogy a magánemberek egymással ellentétes érdekeit koordinálja. A köztársasági elképzelés szerint a politikai a közös jó artikulációja, egy közösség etikus életéről szóló vízió (Benhabib 1996b: 6). A deliberatív felfogásban a demokrácia pedig a rációnak autonóm polgárok általi közös, nyilvános használatát jelenti. A *deliberative pollt* ebben a felfogásban a deliberatív demokráciafelfogás jellemzi; a módszer helyet s teret biztosít a ráció használatának. Benhabib (és mások az idézett kötetben) viszont nem szeretnék olyan élesen elkülöníteni a politikai és a morális demokráciafelfogásokat, mint ahogyan azt Habermas tette; Benhabib (1996b: 7) szerint a kommunikáció kulturális aspektusait nem lehet tisztán elválasztani a politikai folyamatoktól; ő egy Habermas által nem említett, negyedik demokrácia-típust izolál, még hozzá demokratikus politikák („policies”) küzdő (agonisztikus) modellje néven. A *politikák*, így többes számban, fontos jelzésértékkel bír; a politikák nyilvános, forrásokra irányuló stratégiákat jelentenek *nem* egyenlő társadalmi hatalmak között. A politikáknak nincsen határa, folyamatosan működésben vannak. A *politikum* („political”) viszont epizodikus, ritka, s arra az elképzelésre utal, hogy szabad társadalmak néha megélhetnek közösségi élményt, amikor nyilvános viták segítségével megvédik a közösség jólétét. A demokráciát, írja Wolin (1996), újra olyasminek kell felfogni, ami nem egy kormányzási forma, hanem egy létforma, amelyet a keserű élmények kondicionálnak, de ami egy újra s újra megújuló lehetőség, amíg a *politikum* emléke tovább él.

Charles Taylor (1985, idézi Mihic et al 2005: 477) a politológiáról beszélve rámutat arra, hogy már az, mi számít ténynek, egy értékelési folyamat eredménye. Fakticitás és normativitás egymást meghatározó folyamatok, nem létezik egyszerű, empiriamentes politikatudomány. A tudományos munka *gyakorlata* során – a tudományelmélettel ellentétben – viszont a mai napig tartja magát a (sokszor tudattalan) elképzelés az értékmentes

társadalomtudomány és az értékelés dichotómiájáról, és a háttérben marad, hogy a normatív irányultság egyben mindig empirikus is (Mihic et al: 2005: 476). A pozitivista hegemoniáról szóló kritikai tanulmánykötetükben Steinmetz és a szerzőtársai (Steinmetz 2005a) számos társadalomtudományos diszciplína elemzésével mutatnak rá a verifikálásról szóló hegemon elképzelésre. E szerint a verifikálás anti-interpretatív gyakorlat, az empirikus munka netovábbjának számít (Mihic et al 2005: 480), s ezen elképzelés szerint különbség tehető az empirikus munka, amely rendszerezi és leírja a politikai valóságot alkotó tényeket, és az elméleti munka között, amely egy jelenséget (normatívan) értékeli, mégpedig úgy, hogy "elmélet" és a (politikai) "valóság" között ingázik.

A magyar, előítéleteket kutató szociológiai hagyományok feljebb említett néhány képviselője egyértelműen normatív álláspontot foglal el: az előítéleteket meg kell szüntetni, mert diszkriminációhoz vezetnek, s ellentmondanak a demokratikus társadalmi berendezésnek. Ha megnézzük a Magyar Agora kérdőívét⁶⁵, akkor láthatjuk, hogy azok az alapvető, negatív társadalmi jelenségeket, amelyeket pl. Csalog Zsolt (1980) már évtizedekkel korábban is említ, többek között a cigánytelepek jelenléte, az iskolai integráció nehézsége, vagy az előítélet mint a romák helyzetét alapvetően meghatározó többségi társadalmi jellemző, évtizedek során is fennmaradt és fontos kutatási témaként jelenik meg a Magyar Agora kutatásban is.

III. A normativitás és a szociológia jövője

A szociológia válságáról szóló, évtizedek óta újra s újra megújuló irodalom egyik fő képviselője Alvin Gouldner. Gouldner 1970-ben megjelent kötete a korabeli nyugati szociológiai irányzatok kritikai áttekintését adja; a reflexív szociológia kapcsán, a funkcionalista szociológiát kritizálva kifejti, hogy szerinte jó szociológiai elméleteket csak úgy lehet írni, hogy az alapvető érzéseket és ideálokat is kifejezik a szerzők (Ferdinand 1971: 179). Az elméletalkotó egyéni erkölcsé áthatja az elméletét, és ez ellen keveset lehet tenni. A reflexív szociológus, aki a saját munkájának forrásait a saját személyiségében megjelöli, másokat arra invitál, hogy vizsgálják meg az ő előítéleteit. A szociológus tehát nem tud a továbbiakban a munkája mögé bújni. Mind őt, mind a munkáját kritikai vizsgálat alá lehet venni. Gouldner szerint mind a szociológia, mind a szociológus fejlődik ezáltal.

⁶⁵ A Függelékben megtalálható.

Theodore Ferdinand (1971: 184) úgy látja, hogy a humanizmus jegyében Gouldner teokráciát javasol; ha a kutatók alapvető értékeit is meg lehet szakmailag kritizálni, akkor az ellentétes táborokat fog a szociológián belül létrehozni, saját értékekkel, saját bizonyítékokkal. Vagy – rosszabb esetben – steril ortodox nézetrendszerek jönnek létre, amelyektől nem lehet eltérni, csak a szakmából való kizárás árán.

Szelényi Iván (2015) rámutat arra, hogy amikor Gouldner antifuncionalista könyve megjelent, a funkcionalista szociológiával szemben már létrejött a bourdieu-i, dahrendorfi, baumani, offe-i reflexív és kritikai szociológia. Szelényi a kortárs szociológiában háromféle krízist szintetizál. A politikai válság azt jelenti a számára, hogy míg az 1960-as években a szociológiai tanszékek sokszor politikailag elkötelezettek voltak, még hozzá a baloldal/radikális irányban, addig mára a diákok sokkal konzervetívabbá váltak.⁶⁶ A szociológia mint tudomány nem rendelkezik egy elfogadott elméleti kánonnal és nem talált a közgazdaságtan és a racionális döntésemélet módszertani kihívásaira elfogadható válaszokat. A szociológia (legalábbis Amerikában) nem vonz már annyi hallgatót, és egyre kevésbé ad támpontokat radikális társadalmi reformok eléréséhez. A módszertani válságnál Szelényi az oksági hipotézisek tesztelésének kudarcára gondol. A szociológia nagyon sikeres volt a véletlen mintavételeknél, amelyek – amennyiben helyesen hajtották végre – jól előrejelezték választások kimenetelét, de oksági hipotéziseket nem lehetett velük tesztelni. Szelényi az oksági hipotézis-tesztelés számos problémája közül (az oksági hipotézisekről bővebben lásd lejjebb) cikkében a kezelésnek való alávetettség véletlenszerűségének a hiányát említi meg; azt, hogy nincsenek olyan kísérletek a szociológiában, ahol a minta két részét véletlenszerűen választanak ki és osztanak be egy kezelt és egy nem kezelt (kontroll-) csoportba.

Az elméleti válság miatt Szelényi szerint már nem vagyunk biztosak abban, hogy a diszciplína mely kérdéseket tegye fel. Régebben a szociológusok magukénak érezték az egyenlőtlenség problémáit (hatalmi, jövedelem, osztály, stb.), a társadalmi mobilitását vagy a foglalkozási és oktatási esélyeket. Most már nehezebbé vált meghatározni, hogy melyek a kutatási kérdéseink, továbbá a közgazdászok és a politológusok is ugyanazon a terepen mozognak. Kialakult az a sztereotípiá, hogy a közgazdászok foglalkoznak a nagy társadalmi témákkal, a szociológusok pedig az apró-cseprő ügyekkel.

A közgazdász Stiglitz szerint, mondja Szelényi, a szociológiának vissza kellene térnie a politikai küldetéséhez, hogy jobba tegye a társadalmat, és újra a nagy, makroszintű

⁶⁶ Korábban már rámutattam, hogy az előítéletekkel kapcsolatos korai magyarországi vizsgálatok között is találkozunk morális elköteleződésűekkel.

társadalmi kérdésekkel kéne foglalkoznia; a marxi és weberi klasszikus, reflexív, interpretatív szociológiai kritikai nézőponthoz kellene visszatérni, ún. neo-klasszikus szociológiát művelvén. Steinmetz (2005b: 276) tíz évvel írott, de a mai napig érvényes érvelésében a reflexivitás hiányára hívja fel szintén a figyelmet: szerinte az amerikai szociológiai lapokban episztemológiai kérdések és önreflexivitás ritka, a kurrikulumokban sincs ez másképp, kivéve a tudományszociológiai vizsgálatokat, a kisebbségi kutatásokat és a kultúrakutatásokat.

XI. Magyarázat és a Magyar Agora

Több, pozitivistának definiálható tudományelmélet a törvények alapján történő magyarázatot tekinti a tudományos munka magjának. A törvények milyen szerepet játszanak a Magyar Agora kutatásban?

A tudományos magyarázattal foglalkozó elméleti irodalom kiterjedt; ennél kevesebb olyan írással találkozunk, amely empirikusan elemzi, hogy ténylegesen hogyan történik az oksági magyarázat a társadalomtudományos szövegekben (Bernert 1983 – ő legfőképp a kauzalitás használatának történetéről ír e fontos munkájában –, von Wright 1987, Abbott 1988, Little 1991, Jasper et al 2007, Leahey 2008, Abend et al 2013, Watts 2014, Vaidyanathan et al 2016). Vaidyanathan és szerzőtársai (2016: 7) pl. a szövegekben az oksági magyarázatra utaló kifejezések elemzésével mutatnak rá arra, hogy milyen gyakori az oksági viszonyokat *metaforákkal leíró* szövegrészek, sőt a fő empirikus mondanivaló bemutatása során történő metaforahasználat is.⁶⁷

A társadalomtudományos magyarázó szövegek egy vagy néhány *explanandumot* jelölnek ki, olyan jelenséget, amelynek mértékét a mintájukból származó adatokkal mérni kívánnak, és amelyre egy vagy több okokat próbálnak találni. De melyek lehetnek ezek az okok – a Magyar Agora és más hasonló kutatás esetében? A kutatók esetleg feltételeznek bizonyos törvényeket, amelyek alá szubszumálják a megfigyelt eseteket?

Örkény és Székelyi a Magyar Agora-cikkükben főként a magyar/roma változó bontásban foglalkoznak bizonyos változók eloszlásának összehasonlításával. Hogy miért főként ebben a bontásban, az nem merül fel kérdésként; viszont az számos magyarázati kísérlet tárgya, hogy mi okozza a magyar és a roma válaszadók közötti különbségeket. De hogyan is történik ez a magyarázat? Honnan származnak azok a tézisek, amelyeket a kutatók a beszámolóikban használnak? Esetleg a survey eredményeiből következnek? Hogy ezeket a kérdéseket meg tudjam válaszolni, néhány, a szakirodalomban már régóta vitatott magyarázati módról szólok először röviden. Utána pedig részletesen elemezni fogom a Magyar Agora kutatásról szóló beszámoló szövegében olvasható magyarázatokat. A legtöbb klasszikus szövegben, amely a tudományos magyarázatokról értekezik, találhatunk normatív részeket; a szerzők megpróbálnak egy, általában a tudományokban, de legalább az egyes diszciplínákban

⁶⁷ Erről ld. a mechanizmus-alapú magyarázati modellekről szóló fejezetet bővebben.

megfelelő magyarázati modellel előhozakodni. Ezeket a normatív modelleket alább összevetem a Magyar Agora és néhány más kutatásban használt magyarázati próbálkozásokkal.

Sok elmélet létezik arról, hogy társadalomtudósok hogyan magyaráznak *cselekvéseket*. A survey-alapú szociológiában a kutatók viszont nem cselekvéseket próbálnak magyarázni.⁶⁸ Ezért a szövegemben számos, amúgy fontos cselekvéseméleti megközelítést nem fogok érinteni.

I. Társadalomtudományos magyarázatok elméletei

A Wilhelm Diltheyre visszavezethető álláspont szerint a természettudományos és a társadalomtudományos magyarázatok alapvetően különböznek egymástól. Max Weber a *Gazdaság és társadalom* „Szociológiai alapfogalmak” című (1987 (1921)) első részében kifejti, hogy szerinte a szociológiai magyarázatnak milyen jellegzetességei vannak. Weber megkülönbözteti az oksági és az értelem szerinti magyarázatot. Az okságilag adekvát magyarázat egy valószínűségi magyarázat, egy szabály megállapítását jelenti, amely szabállyal általában csak megbecsülni, ritkábban megállapítani is lehet, hogy mikor követ egy bizonyos eseményt egy másik esemény. Azonban még ha a szociológus meg is állapít egy szabályt, akkor azzal Weber szerint még nem érti meg a társadalmi cselekvést, hacsak nem magyarázza meg a cselekvést érteleme szerint is; ugyanis különben csak egy statisztikai valószínűséget állít. Ugyanez fordítva is érvényes: csak olyan szabályok szociológiai szabályok, amelyek valószínűek is (Weber 1987: 37-38).

Weber szerint az, amit törvényeknek (1987: 48) szoktak nevezni (a megértő szociológia egyes tantételei) azt jelentik, hogy egy társadalmi cselekvés valószínűleg hogyan fog végbemenni. Magyarázni tehát azt jelenti, hogy megragadjuk azt az értelmi összefüggést, amelybe egy közvetlenül érthető cselekvés szubjektív, szándékolt érteleme szerint beletartozik. A megértés kétféleképpen történhet Weber szerint: **azonnali, közvetlen megértéssel** (pl. egy egyszerű számtanpélda esetében), vagy **magyarázó megértéssel**; tehát egy összefüggő viselkedés szubjektív, szándékolt értelmét az átlagos szokásaink szerint megragadni:

„Érteleme szerint adekvát» nevezünk egy összefüggő viselkedést, amennyiben összefüggő részeinek kapcsolatát átlagos gondolkodás és érzelmi szokásaink szerint mint tipikus (...) értelmi összefüggést fogadjuk el (...) *Érteleme* szerint adekvát ebben a szóhasználatban például

⁶⁸ Cselekvésekre a kutatók a surveyben elhangzott válaszok alapján *következtetni* szoktak, ld. fentebb.

egy számtanpéldának az általunk elfogadott, szokásos számolási vagy gondolkodás *normákkal* összhangban lévő, *helyes* megoldása.” (Weber 1987: 43)

A magyarázó megértés háromféleképpen történhet Weber (1987: 41-42) szerint: történelmileg (amikor egy bizonyos egyedi cselekvő egy bizonyos esemény során kimutatható motívumait kutatjuk), szociológiailag (közelítőleg, az esetek nagy többségében szándékolt értelmet, értelmi összefüggést vizsgálva, pl. szociológiai tömegvizsgálat esetében), valamint egy gyakori jelenség tiszta ideáltípusaként tudományosan megkonstruált értelmezésével.

A weberi *szociológiai* magyarázatok fontos elemei az általa ideáltipikusan meghatározott racionalitásfajták – célracionális, értékracionális, tradicionális, de az irracionális (misztikus, érzelmi, stb.) jelenségeket is igyekszik a cselekvés értelmét megragadva megmagyarázni; viszont – ahogy Erdélyi Ágnes (2000) rámutatott egy gyakori Weber-kritikára, amelynek megítélésére most nem vállalkozom: a hangsúly mégiscsak a racionális cselekvések olyan elemzésén van Webernél, amely a nyugati társadalmak racionalitásról alkotott elképzeléseiből indul ki. Az én kérdésem az lesz, hogy a vizsgált kutatásban a szociológusok a szövegeikben mely (természetesen öszerintük) értelemmel bíró, mely (természetesen öszerintük) racionális cselekvéstípust mozgósító magyarázatokat használnak.

II. *Törvények és magyarázat*

A tudományos magyarázatok (ideértve a társadalomtudományos magyarázatokat is) egy fő családjába azok az elméletek tartoznak, amelyek a *helyes* tudományos magyarázatot *törvényekből* eredeztetik. A társadalomtudományok létrejöttének korában a tudományos törvényekre való hivatkozás, a nomotetikus igény segítette azt, hogy tudományként (tehát a természettudományokhoz hasonlóként) fogadtassék el a szociológia.

J. S. Mill filozófus szerint a magyarázat középpontjában törvények alá történő szubszumálás áll. Ha egy általánosítást magyarázunk el, akkor egy általánosabb törvény vagy törvények együttese alá szubszumáljuk (M. Salmon 1989: 385). Hempel (1965) szerint a társadalomtudományos magyarázat során univerzális vagy statisztikai törvényekre kell hivatkozni. Míg Mill elmélete mindig oksági törvényeket feltételez, Hempel nem oksági magyarázó törvényeket is megenged. Hempel értelmezésében a törvényeken alapuló magyarázat és előrejelzés szorosan összefügg egymással, logikai struktúrájuk megegyezik, viszont ez nem jelenti azt, hogy minden eseményt előre lehet jelezni; Hempel szerint azért

nem, mert sokszor csak az esemény bekövetkezte után tudjuk, hogy melyek azok a specifikus feltételek, amelyek meghatározták.

I. Deduktív magyarázat

A survey-k deduktív magyarázati sémával dolgoznának? Egy gondolkísérlet erejéig tételezzük fel most azt, hogy igen. Hogyan nézne ki a deduktív társadalomtudományos magyarázat?

A Hempel–Oppenheim-féle (Hempel–Oppenheim 1948: 135-175) deduktív-nomologikus modellben a törvények ok-okozati összefüggést kifejező állítások, s a magyarázat egyik premisszáját alkotják:

Az explanansban két típusú kijelentés van:

- (1) átfogó törvények L_1, L_2, \dots, L_n
- (2) specifikus feltételek leírása, C_1, C_2, \dots, C_r

Az explanandum az explanansból logikusan következik: (pontosabban: (2) szubszumálható mint (1) egyik esete

Kijelentés: $L_1 \dots L_n$
 $C_1 \dots C_r$

következtetés: -----

Explanandum E

Minden F az G ($\forall x Fx \rightarrow Gx$). Tehát

$\forall x Fx \rightarrow Gx$

Fa

Ga

Ha deduktív eljárásként értelmezzük a survey-módszerű kutatások magyarázati folyamatát, akkor úgy írhatnánk le, hogy ismerünk egy törvényt vagy szabályt a társadalomról vagy annak egy csoportjáról, feltételezzük, hogy érvényes ez a törvény a jelen esetben is, és ellenőrizzük, hogy ez így van-e. A kihívás a kutató számára a deduktív modell használata során abban rejlik, hogy a potenciálisan szóba jövő törvények közül kiválassza azt, amelyik

számára relevánsnak tűnik. Znaniecki szerint a deduktív magyarázatnak a szociológiában legfeljebb csak kiegészítő szerepe lehet, mert olyan axiómákra alapoz, amelyeket nem bizonyít be:

"The fundamental distinction between them is that from the point of view of the deductive method the final test of a new truth is its logical agreement with a truth already established (...). Indeed, a deductive science needs a set of fundamental truths axioms which would serve to test all the others, but would not need to be tested themselves." (Znaniecki 1934: 218-219)

A deduktív modellel dolgozó kutatási módszer lényege tehát, hogy feltételez bizonyos törvényeket, amelyekkel magyaráz. Philip Gorski (Gorski 2004:2) szerint a hipotetikus-deduktív modell nem alkalmazható a társadalomtudományokban, mert ott nincsenek törvények, legalábbis univerzális vagy statisztikai törvények nincsenek. Hempel (1965), a modell egyik kidolgozója szerint az explanandum (tehát az, amit magyarázni szeretnénk) nagy mértékben elvárható kell legyen a magyarázati modellben szereplő explanans(ok) ismeretében (*nomic expectability*, Salmon 1989: 57), és rendkívül komplex rendszerek esetében (mint amilyen a társadalom) ez nem lehetséges. Hedström és Ylikoski (2010: 55) szerint a deduktív-nomologikus magyarázat minden tudományágban megbukott, több okból is; ide tartozik egyfelől az, hogy a magyarázandó és a magyarázat közötti oksági irányt nem lehet levezetni a modelltől (tehát a modell pl. megengedi, hogy egy oszlop árnyékának hosszával magyarázzuk az oszlop hosszát, vagy arra vezessük vissza azt a tényt, hogy egy férfi nem esett teherbe, hogy fogamzásgátló tablettát szed⁶⁹). Másfelől ők is rámutatnak arra, alig-alig találunk a tudományos közösség által elfogadott átfogó törvényeket, legfőképp nem a pszichológiában, biológiában vagy a társadalomtudományokban. Douglas Porpora – kritikai realista szemszögből – azt mondja, hogy a tudósok csak látszólag kötelezik el magukat a deduktív magyarázatok mellett, valójában nem ezekkel dolgoznak a mindennapi munkájuk során. Valójában se deduktív, se statisztikai társadalmi törvényeket nem prezentált a szociológia (Porpora 2007: 201-202), de mégsem tűnik el az ilyen törvények megállapításának elméleti igénye és követelménye számos szociológiai aldiszciplínában.

⁶⁹ Ezek az aszimmetria és az irrelevancia problémái, amelyek klasszikus kritikai ellenvetések a hempeli modellel szemben.

II. Induktív-statisztikai magyarázat

De akkor mik is ezek az előbb említett statisztikai törvények? Carl Hempel (1965) mind a deduktív, mind az induktív oksági érvelés esetében *törvények* alapján gondolja várhatóan azt, amit meg akar magyarázni (Salmon 1989:57). Az induktív magyarázati modell struktúrája (Hawthorne 2014):

1. premissza: Az A tulajdonságúak aránya a B csoport tagjaiból álló S-ben: r.

$$F[A, B \cap S] = r$$

2. premissza: S egy véletlen mintája B-nek abból a szempontból, hogy a tagjai rendelkeznek-e A tulajdonsággal vagy sem.

Random[S, B, A]

3. premissza: S mintának pontosan n tagja van

$$\text{Size}[S] = n$$

Tehát (p mértékű támogatottsággal) =====[p]

Konklúzió: Az A tulajdonsággal rendelkező, B-ben tagok aránya r-q és r+q között van (q és r határhiba között)

$$F[A, B] = r \pm q$$

Az induktív-statisztikai magyarázat egyedi eseteket (pl. egy egyén felépülését egy sztreptokokkusz fertőzésből) szubszumál egy statisztikai törvény alá (amely törvény pl. megállapítja, hogy milyen valószínű a felépülés sztreptokokkusz fertőzésből, ha penicillint kap a beteg).

Az ilyesfajta magyarázathoz egy fontos mutató az információ elvárható minősége (IEM-mutató, angolul: *Expected Quality of Information*, EQI). Az IEM-mutató megadja, hogy mennyire erősen tud egy kísérlet vagy egy megfigyelés alátámasztani egy hipotézist. Az IEM azt méri, hogy mennyire tudnak a megfigyelések és kísérletek hipotézisenként *különböző* eredményt hozni. A képlet a következő.

h_j : (hamis hipotézis)

h_i : (igaz hipotézis)

c^n : (megfigyelések szekvenciája)

c_k : (egyedi megfigyelések)

Egy megfigyelés szekvenciájának az IEM-je egyenlő az egyedi megfigyelések IEM-jeinek szummájával:

$$EQI [c^n | h_i/h_j | b] = \sum_{k=1}^n EQI [c_k | h_i/h_j | b]$$

Az IEM $[c_k | h_i/h_j | b]$ értéke nem lehet kevesebb, mint 0; akkor nagyobb, ha h_i legalább egy eredményben (o_{ku}) empirikusan különbözik h_j -től.

Ha induktív eljárásként képzelnénk el a survey-kre épülő magyarázati eljárást, akkor azt olyan folyamatként értelmezhetjük, amelyben a populációból mintát vesz a kutató, sok embert megvizsgál, majd statisztikai módszerekkel elemzi, hogy a vizsgálódásai alapján milyen megállapításokat tud tenni a populáció egy/néhány tulajdonságáról. Egy ilyen indukcióra alapozó általánosítás eredménye egy állítás a populációról. Ezek a megállapítások mint **statisztikai törvények** működnek egy társadalomtudományos magyarázati modellben.

Ha egy szociológiai vizsgálat során ok-okozati összefüggésekre kérdeznek rá a kutatók, akkor a Wesley Salmon-féle statisztikus-relevancia-magyarázat szerint egy survey során vett mintában korrelációkat vizsgálnak, és ha találnak egy tényezőt, amelynek megléte esetén a megmagyarázni kívánt jelenség gyakrabban következik be, mint a tényező elmaradtaival, akkor az egész populációra nézve ok-okozati összefüggést állapítanak meg. Lényeges eleme ennek a magyarázati sémának, hogy ne legyen olyan egyéb faktor, amely megváltoztatja a két, explanansként és explanandumként funkcionáló változó közötti korreláció mértékét (Salmon 1971: 31). Ennél a magyarázati séma implicit feltételezi, hogy a kutatók meg tudnak vizsgálni minden olyan tényezőt, amely hozzájárulhat az explanandum értékének változásához, és így ki tudják zárni azt, hogy ok-okozati összefüggések helyett csupán korrelációkat vizsgáljanak.

Greeno (1971: 101) a statisztikai magyarázatok elméletét kutatva viszont nem egy konkrét, a szövegben megemlített *oknak*, hanem a háttérben meghúzódó *elméletnek* tulajdonít magyarázó erőt. Greeno szerint a statisztikai magyarázat csak rekonstruálja a statisztikai elemzést, de nem ad magyarázatot, hogy valami miért történik, vagy miért marad el (Krüger 1973: 133). A statisztikus-relevancia elmélet szerint (amelyet Jeffrey, Salmon és Greeno dolgozott ki először) nem a megmagyarázni kívánt dolog bekövetkeztének nagy valószínűsége tesz egy magyarázatot statisztikailag magyarázóvá, hanem egy olyan, korábban nem ismert faktor, amely az explanandum valószínűségét megnöveli ahhoz képest, amennyi valószínűséget korábbi információink alapján tulajdonítottunk neki $[p(A,C,E) \neq p(A,E)]$. Németh Renáta (2014:13) szintén rámutat arra, hogy „az adatokra illesztett lineáris

regressziós egyenes általában csupán az adatokból kikövetkeztetett statisztikai regularitás, nem ad magyarázatot a lineáris összefüggés miértjére“.

Znaniecki (1934: 219-220) szerint

"induktív szemszögből egy új igazság tesztelése annak a bizonyításából áll, hogy érvényesnek mutatkozik empirikus tények elméleti felhasználásánál (...) Az elméleti felhasználás nem jelent mást, mint hogy egy ítélet igaz vagy hamis egy bizonyos empirikus tény esetében."

Znaniecki (1934: 228) már az 1930-as évek elején pesszimistán látta a statisztikai módszerű, induktív általánosítást megcélzó szociológia által létrehozott tudás jelentőségét.⁷⁰ Szerinte nem tesz mást ez a fajta társadalomtudomány, mint hogy formálisan bebizonyítja vagy cáfolja a már létező ismereteket, amelyeket ő „józan ész által diktáltaknak” tart:

„The question of their material significance for the advancement of knowledge was left out of consideration, and in the course of time this significance has come to be cheerfully sacrificed. With one notable exception, which we shall characterize and explain presently, all the applications of social statistics for a hundred years have done nothing but formally prove or disprove already existing common-sense judgments of more or less shrewd politicians, business-men, novelists, moralists, public-house or drawing-room philosophers.”

Znaniecki (1934: 231) szerint az induktív-statisztikai módszerekkel a kutatók ugyan egy dolog bármennyi „jellemzőjét” rögzíteni tudják, de a statisztikai módszerekkel nem tudják ezeket egymást befolyásoló elemekből álló, egy társadalmi kontextusban működő rendszerként elemezni.

A 20. és 21. századi *science studies* Znaniecki óta már megkérdőjelezte az „igaz” és „hamis” ítéletek megállapításának magától értetődőségét, és persze az „empirikus tény” realista felfogását is. Pl. már Willard Van Orman Quine (1961) kifejtette, hogy nem lehet a tapasztalatot az értelmezése nélkül leírni. Amikor egy elméletet kiválasztunk, akkor a számunkra releváns és megbízható jellemzőit választjuk ki annak, amit észlelünk; ez azt jelenti, hogy a tapasztalatokat jellemzőik alapján csoportosítjuk, és abból indulunk ki, hogy ez a csoportosítás más eseteknél is releváns (Hollis – Smith 1990: 55).

A statisztikai módszereket használó társadalomtudományban Magyarországon viszont a realista szemlélet még mindig szinte egyeduralgó; az adatok tényekként prezentálódnak az írásokban, és az igaz és hamis ítéletek létrejötte sem igazán tematizálódik a kutatói

⁷⁰ Znaniecki módfelett kritikus álláspontja nem vonatkozik a statisztikát mint segédeszközt használó szociológiára.

közösség napi munkája során, legfeljebb jónak és rossznak kikiáltott módszertani döntések függvényeként, az alapvetően realista felfogást nem megkérdőjelezve.⁷¹

De a statisztikai törvények milyen összefüggésben vannak a társadalomtudományos magyarázattal? E kérdésnek a megválaszolása érdekében először beszéljünk a mechanizmus-alapú magyarázati modellekről.

III. Unifikációs és mechanizmus-alapú magyarázati modellek

A Magyar Agora kutatási eredményeit bemutató szövegben a magyarázó érvelés fontos elemét képezik mechanizmusokra történő hivatkozások. Fordítsuk először figyelmünket a mechanizmusokra épülő társadalomtudományos magyarázatokról szóló elméletek rövid bemutatására. Ezek az elméletek normatívak; egy, szerintük helyes, követendő társadalomtudományos magyarázat leírását adják. Mivel a Magyar Agora keretében készült, később elemzett tanulmány szövege számos mechanizmusra hivatkozik, megkerülhetetlen, hogy felvázoljam, milyen módon képzelik el a társadalomtudományok magyarázati módszertanának elméletalkotói ezen mechanizmusok működését.

A tudományos magyarázati mechanizmusok legtöbbet idézett normatív elméletei a Mill, Ramsey és Lewis szerzőtriótól, Friedmantól, valamint Philip Kitchertől származnak. Kitcher (1989) szerint a kutatók ún. unifikációs magyarázati sémákat használnak, amikor magyaráznak. Kitcher szerint a hempeli deduktív-nomologikus magyarázatok nem elégitik ki a kutatók magyarázati igényét. Ahogyan már korábban említettem, az asszimetria problémája például visszatérő elem a hempeli magyarázati modell kritikájában; a hempeli modell alapján ugyanis olyan magyarázatokat is lehet adni eseményekre, amelyekről a kutatók általában azt gondolják, hogy nem megfelelőek. Kitcher egy olyan magyarázati modell elvét dolgozza ki, amellyel szerinte jobban le lehet írni azt a magyarázati modellt, amelyet a kutatók *valóban* megfelelőnek gondolnak.⁷² Szerinte (Kitcher 1989: 459) minden magyarázat deduktív, még a máskor valószínűségi magyarázatnak nevezettek is; ő úgy véli, hogy a legtöbb valószínűségi magyarázat háttérben egy elméleti elv, egy alapvető mechanizmus áll (Kitcher 1989: 496).

⁷¹ Ez a dolgozat nem foglalkozik a kvalitatív módszereket használó társadalomtudománnyal, és ezért egyáltalán nem foglalkozik azzal a kérdéssel sem, hogy a kvalitatív módszerű kutatások kevésbé vagy inkább realisták-e, mint a kvantitatívak.

⁷² Azt, hogy a kutatók szerint igazából mi megfelelő és mi nem, Kitcher empirikusan nem kutatja (Weber et al 2011).

Kitcher azt állítja, hogy az érvelés csak akkor válik ténylegesen *magyarázóvá*, ha az oksági összefüggések magyarázati összefüggésekből következnek. (Kitcher 1989: 495).

De hogyan értünk meg egy jelenséget, és az miben különbözik a jelenség magyarázatától? Az unifikációs magyarázati séma iránt elkötelezettek szerint a jó tudományos magyarázat az, amely sok független jelenséget kevés jelenségre vezet vissza (Friedman 1974: 15). A jelenségek alatt a szociológiában általános viselkedési mintákat értünk, amelyeket törvényszerűséget állító kijelentésekkel fejezünk ki; s ezek közül néhányat elfogad egy tudományos közösség. Sokféle magyarázati lehetőség képzelhető el ugyanazon adatok esetében, a tudományos hagyomány adta keretek határozzák meg, mely magyarázati sémák közül választunk (Kitcher 1989: 432). Ha kevés, de szigorú érvelési mintát használunk, de sokféle jelenséget leírhatunk velük, akkor válnak Kitcher szerint egységessé a magyarázatok. Kitcher (1989: 447) szerint számos diszciplína magyarázati mintázataiban megfigyelhetünk univerzális premisszákat. A *magyarázati tárház* érvelési minták készlete, amelyek egy adott időben a tudományos vélekedések készletét maximálisan egységesítik; s sokszor azért preferálják az egységesített magyarázatokat, mint a kevésbé egységesítetteket, mert azokat már megerősítették, és nem azért, mert jobban magyaráznának (Sober 1999). Más szóval az egységesített elméleteket egyszerűbben alá lehet támasztani, tehát a diszciplína társas kontextusában elfogadottabb lehet, mint a nem egységesítettek – attól függetlenül, hogy ez az elfogadottság nem jelenti feltétlenül azt, hogy ezek az elméletek jobban magyaráznának. A mindennapos oksági tudásunk a tudományos hagyományok által átörökített elméleti világképen alapszik (Kitcher 1989: 469). A tudományos hagyomány nem csak egységes elméleteket ad át, hanem következtetési mintákat is. Azok a következtetések, amelyek megfelelnek ezeknek a mintáknak, inkább válnak magyarázati mintázatokká.

Az unifikációs elmélet *mint normatív elmélet* azt állítja, hogy a miért-kérdésekre való válaszok minőségében rejlik a megfelelő tudományos magyarázat (Kitcher 1981: 510). Ebbe a gondolkodási irányba illik Hedström és Ylikoski (2010) munkája is, akik – a társadalmi magyarázatok kapcsán – szintén a mechanizmusok specifikálásának fontos szerepéről írnak. A mechanizmusok alapjai olyan oksági kapcsolatok, amelyek jellemzőit a különböző gondolkozók különbözőképpen képzelik el (Hedström és Ylikoski 2010: 51). Hedström és Ylikoski (2010: 54) a miért-kérdésekre való válaszadásban látják ezeknek a szerepét. Mivel roppant kevés olyan „törvény” létezik a társadalomtudományokban,⁷³ amely széles körben elfogadott, a szerzőpáros szerint a mechanizmusok alapján történő magyarázat vált az utóbbi

⁷³ Már ha létezik egyáltalán, erről ld. feljebb.

évtizedekben az elfogadott társadalomtudományos érvelés alapjává. A miért-kérdések képezik szerintük a tudomány alapját. A mechanizmus-alapú társadalomtudományos magyarázat egyik legfontosabb, Magyarországon is ismert képviselője Jon Elster. Szerinte az ilyesfajta magyarázatok kinyitják a fekete dobozt, és láthatóvá válik a társadalom működése.

A társadalomtudományos magyarázatok leírásának modellje szerint, amelyet normatívnak mondhatunk, a mechanizmusokkal magyarázó tudománycsinálás nem lehet egyenlő az ad hoc-magyarázatokkal (Hedström – Ylikoski 2010: 64). A mechanizmus-alapú magyarázatokat nem lehet „hozzácsapni” az empirikus megfigyelésekhez, hanem a valós oksági folyamatokat kell igyekezni velük feltárni.⁷⁴ Tehát ezt a fajta magyarázati eljárást egy realista tudományfelfogás alapozza meg (ld. még Porpora 2007).

A társadalomtudományos magyarázatok *empirikus*⁷⁵ elemzését és a mechanizmusokra épülő magyarázatok átfogó tipizálását végezte el nemrég Aviles és Reed (2015), három különböző típust szintetizálva. Ők is rámutatnak, hogy számos kutató normatívan közelít ehhez a kérdéshez, és próbál a saját mechanizmus-alapú magyarázatdefiníciója mellett érvelni. Az általuk szubsztanciálisnak nevezett mechanizmus-magyarázat, amelyet pl. Nancy Cartwright képvisel, realista alapú: a világban megfigyelhető, meghatározott tulajdonságú, valós entitásokból és stabil tendenciákból álló oksági összefüggésekből indul ki. Cartwright szóhasználatában a mechanizmusokra alapozó magyarázat a folyamatok mögött rejlő nomologikus gépezetet írja le. Érdekes módon ezen kritikai realista felfogás egyik jellemzőjének tekintik a szerzők azt, hogy normatív kutatói álláspontokat tesz lehetségessé, mert pl. a méltóságból mint létező entitásból kiindulva tud az emberi integritásra mint a morális cselekvés egy elérendő céljára következtetni (Smith 2010, idézi Aviles - Reed 2015: 5). A második a mechanizmusokról való formális gondolkodás. Ez egy pragmatikusabb felfogása a mechanizmusoknak, s analitikus oksági modelleket készítenek a kutatók; a kutatások általában független és függő változók közötti összefüggések erősségét és ezek egymásra tett hatását kívánják kutatni, pl. útmodellek segítségével. Az ilyen felfogású kutatók nem helyezik munkájuk középpontjába az entítások belső tulajdonságait, s nem specifikálják a közöttük lévő oksági viszonyok ontológiai mibenlétét (az első, szubsztanciális felfogásúakkal ellentétben). Harmadikként Aviles és Reed (2015: 10-13) a metaforikus

⁷⁴ Hogy hogyan, arra Hedström és Ylikoski (2010: 64) néhány kritériumot és példát említ, de rámutat arra, hogy gyerekcipőben jár ez a fajta tudománycsinálás: longitudinális adatokat említenek, a makro- és a mikroszint értelmes összekapcsolását, és empirikusan kalibrált szimulációkat.

⁷⁵ Ahogyan már korábban is jeleztem, az „empirikus” kifejezés számomra nem egyenlő az általában használt kvantitatív, vagy a statisztikai módszerekhez kapcsolódó jelentéstartalommal.

felfogást írják le. A metaforikus mechanizmusokkal operáló társadalomkutatók se nem az entitások ontológiai mibenlétét kutatják, se nem formális modellekkel operálnak, hanem metaforikusan használják a mechanizmus fogalmát. Feltételezik, hogy a társadalmi világban vannak olyan dolgok, amik inkább működnek gépezetként, mint más dolgok, s ezeknek leírására törekednek. A szerzők példának a sűrű leírást hozzák fel, vagy azt, amikor történeti szociológusok a szabályszerűségek megjelenését, formálódását, vagy épp meg-nem-jelenésüket, hatásuk erősségét vizsgálják különböző társadalmakban (pl. a darabbér megjelenésének hatását különböző országok gazdaságában). A metaforikus használatkor a mechanizmusok jelenlétét vagy erősségét specifikus kontextusok vagy esetek kapcsán elemzik a kutatók. A metaforikus sztenderd Aviles és Reed (2015: 16) szerint hermeneutikus, mert segítségével a kutatók meg szeretnék ítélni magyarázatokat az alapján, hogy a magyarázatban szereplő mechanizmus mennyire tudja a szabályszerűségeket megvilágítani, anélkül, hogy a vizsgált jelenséget tárgyiasítaná vagy arra a mechanizmusra redukálná.

Mill, Ramsey és Lewis (*MRL*) elmélete azt mondja ki (Lewis 1973: 70), hogy törvények azok az általánosítások, melyek axiómaként vagy teorémaként lépnek fel az empirikus tudás deduktív rendszerében. Ez a deduktív rendszer az egyszerűség és az erősség legjobb kombinációját adja (az erősség alatt azt értjük, hogy mennyi empirikusan igaz állítást lehet levezetni belőlük).

A Magyar Agora kutatást elemezve – s erről írok a következő fejezetben – úgy tűnik, hogy a kutatók néhány olyan magyarázati stratégiát választanak, amelyek jól illenek az előzetes tudásukhoz, elképzeléseikhez. Létezik tehát egy olyan axiómahalmaz, amely a magyarázási stratégiáikat meghatározza. Ezek ugyan formálisan nem felelnek meg az *MRL* elméletnek, mert nincsenek deduktív rendszerben felállítva, de mégis mint összegző, rendező magyarázatok szerepelnek a szövegben. Burawoy (1990) úgy látja, hogy a tudományos kutatási programok egy mag, egy axiómahalmaz köré szerveződnek, melyet nem lehet megkérdőjelezni. Ugyanerre utal Lieberson is, aki szerint csak azokat a magyarázatokat választják a kutatók a sok lehetséges közül, amelyek valahogyan illeszkednek a korábbi kutatási eredményekhez, a mindennapi tapasztalatokhoz vagy ismerősnek tűnnek. Lieberson (1987: 178) szerint

„ha találunk egy korrelációt a leginkább ismerős függő változók között, amely nem értelmezhető, akkor általában elutasítjuk ezeket az eredményeket vagy az elméleti implikációit. A kimagyarázás ezen tendenciája még úgy is jelen van, hogy a valószínűségi megközelítés miatt a kapcsolattól nem várnánk el, hogy minden eseményt megmagyarázzon. Ha viszont úgy tűnik, hogy ugyanaz a korreláció az ismerős eseményeket értelmesen megmagyarázza, akkor

toleránsabbak leszünk [az elmélettel kapcsolatban] a kevésbé ismerős események megmagyarázásának sikertelensége esetén.“

Burawoy és Lieberson idevágó munkái alapvetően Lakatos Imre (1970: 133) egy tudományos program kemény magjáról szóló elméletéhez illeszkednek. Egy program kemény magját nem lehet megkérdőjelezni modus tollens⁷⁶ következtetési sémával, hanem csak a magot körülvevő védőövet – amely segédhipotézisekből áll – lehet megpróbálni cáfolni. Ezt a védőövet szokták tudományos vizsgálat alá vetni, módosítani, vagy teljesen lecserélni.

Egyik intellektuális előzménye ezeknek a munkáknak természetesen Quine, valamint Duhem munkássága. Duhem (1906) szerint nem az egyes, különálló hipotéziseknek van szerepe a tudományos tesztelés során, hanem egy hipotézis-csokornak. Ha egy kísérlet nem az előrejelzéseknek megfelelő eredményt hoz, az azt jelenti, hogy az egész hipotézis-csokor közül egy vagy több hipotézis falszifikálódott. A kortárs kvantitatív társadalomtudományos gyakorlat elemzés szempontjából ez azért fontos, mert rámutat arra, hogy a tudomány konkrét művelésénél mindig egy egymással szervesen összefüggő elemekből álló elméleti keretből indulunk ki. Ezen elméleti keret bemutatására törekedtem mindeztidáig.

Sternwedel leírja, hogy egy kognitív rendezési folyamat eredménye egy kauzális tudományos magyarázat. A kognitív rendezési erőfeszítés háttérében az általam elemzett szövegekben nem látunk első látásra egy olyan meghatározott metodológiát, amely alapján szubszumálnak bizonyos megfigyeléseket, amelyeket aztán egy okkal magyaráznak.⁷⁷ A metodológia a háttérben vehető csak ki, és a kutatók számára mérvadó tudományos hagyományok által meghatározott.

Amikor egy elméletet kiválasztunk, akkor a számunkra releváns és megbízható jellemzőit választjuk ki annak, amit észlelünk; ez azt jelenti, hogy a tapasztalatokat jellemzőik alapján csoportosítjuk, és abból indulunk ki, hogy ez a csoportosítás más eseteknél is releváns (Hollis – Smith 1990: 55). A tudományos hagyomány (Kitcher 1989: 469) nemcsak egységes elméleteket ad át, hanem következtetési mintákat is. Azok a következtetések, amelyek megfelelnek ezeknek a mintáknak, inkább válnak magyarázati mintázatokká.

⁷⁶ A modus tollens példája: Ha a kutya meglát egy betörőt, ugat. A kutya nem ugat. Tehát a kutya nem lát betörőt.

⁷⁷ A felhasznált módszerek döntő többsége regresszió-, vagy faktorelemzésen nyugszik. Abbott (1988) rámutatott, hogy az egymással ellentétes hatású faktorok kioltathatják a másikat a hatását, és ez az ilyen elemzési technikáknál rejtve marad.

XII. Magyarázási stratégiák és a Magyar Agora

A magyar és amerikai kutatók közötti, a kérdőív szövegezését érintő viták során feltárt, a kérdőív és a kutatók által létrehozott változók elemzése, valamint a diagramok vizsgálata rámutatott arra, hogy a magyar kutatásvezetők abból indulnak ki, hogy a romák és a magyarok között alapvetően konfliktusos a viszony. A látens dimenziók jelentősége abból áll, hogy egységes értelmezési keretet biztosít mind az adatok létrehozása (kérdések megfogalmazása, új változók szintetizálása a nyers adatokból), mind az adatértelmezés során.

Ebben a fejezetben ez utóbbinak, az adatértelmezésnek egyik fontos aspektusára fogok koncentrálni.⁷⁸ Az elemzésem középpontjában az a kérdés áll, hogy hogyan tudnánk jellemezni a szövegben fellelhető magyarázó diszkurzív elemeket. Azért írom, hogy „magyarázó diszkurzív elem”, mert számos, egymástól eltérő jellegű szövegrészt fogok jellemezni azzal, hogy azok a kutatók számára az adatok magyarázó erővel bírnak. Egyfelől a Magyar Agora első, survey-alapú kutatási alegységének eredményeit bemutató tudományos publikáció szövegét fogom elemezni. Másfelől pedig, összehasonlításképp, egy másik, a Magyar Agorához hasonló témájú empirikus adatokat feldolgozó, újabb írást Örkény Antal tollából.

1. A regresszióelemzés és kritikái

A szociológiai alapismeretek közé tartozik, hogy két változó közötti regresszió nem alapozhatja meg oksági összefüggés megállapítását; valójában azonban a tudományos gyakorlatban, a szociológiai érvelések vizsgálata után sokszor épp az ellenkezőjét láthatjuk. Az utóbbi időben is felhívja arra a figyelmet a szakirodalom, hogy mennyire összemosódik az okság és a regresszió a tudományos publikációkban; Gangl azt írja, hogy „az egyik legfontosabb tanulsága nem kísérleti adatokból levonható oksági következtetések lehetőségeiről szóló kortárs szakirodalomnak az, hogy kiábrándítóak ezek a lehetőségek; és még inkább azok, ha úgy tekintünk az oksági következtetésre, hogy az a kurrens szociológiában használt regresszióelemzés valami természetes melléktermékére.” (Gangl 2010: 37).

⁷⁸ A fejezet egy részének egy előző változatát ld. Gárdos 2016.

A korrelációval kapcsolatos mainstream szociológiai gyakorlat ma is Lazarsfeldnek az 1950-es években kidolgozott elméletére alapoz. A Lazarsfeld-paradigma alapja az, hogy parciális korrelációk kiszámításával szeretné azokat a "valós" okokat meghatározni, amelyek egy okozatot magyaráznak. A parciális korrelációk arra szolgálnak, hogy a látszólagos korrelációt kiszűrjék; ha egy másik (harmadik, negyedik stb.) változó bevonásával csökken vagy megszűnik két változó korrelációja, akkor az a másik változó válik a kutatók számára "valós" okká. Az oksági viszony ebben a felfogásban egy robusztus korrelációt jelent (Goldthorpe 2001: 3).⁷⁹

A regresszióelemzést manapság is széles körben használják a mainstream survey szociológiában egy okozat és néhány feltételezett ok összefüggésének vizsgálatára. Ha a magyarázó változók egy modellben statisztikailag túlságosan összefüggnek (ezt nevezik kollinearitásnak), akkor az nem számít „megfelelő” modellnek, és a kutatók elvetik. A kollinearitás elutasításának háttérében az áll, hogy a jelenleg is elterjedt statisztikai szociológiai módszerek – amelyek alapja egy „általános lineáris realitás” feltételezése, ahogyan Abbott (1998) nevezi – megpróbálják egymástól független változókra bontani a világot, és egymástól független okokat keresni egy-egy okozat magyarázatához. Ha viszont egymással részben összefüggő okokat találnak, akkor megpróbálják összevonni ezeket kevesebb számú okká (pl. faktorelemzéssel, ld. Abbott 1998: 179); ha kudarcba fullad a kísérlet, inkább az egész modellt elvetik. A cél az „igazi” ok megtalálása, amely más okoktól függetlenül hat az okozatra. A kollinearitás tehát mint probléma jelenik meg a mainstream statisztikai módszereket használó s ilyen módszereket oktató szociológusoknál, Székelyi Mária esetében is (lásd pl. a Barna-Székelyi 2004 tankönyvet). Abbott (1998: 179) helyesen mutat rá arra, hogy a társadalomtudományos *elméleti* munkákban számtalan példát találunk arra, hogy több, egymással összefüggő ok jelenik meg egy okozat magyarázata kapcsán. Azok a változók, amelyeket a kutatók a lineáris modelljükben magyarázó változókként definiálnak, az újmodellekben és a többváltozós elemzésekben hihetetlen komplexen függhetnek össze egymással, és együttesen is a megmagyarázni kívánt okozattal.⁸⁰

A változók statisztikai elemzését végző szociológiai gyakorlatnak („*variable sociology*”) széles körű kritikai irodalma van. Az egyik fő kritikus D. A. Freedman (többek

⁷⁹ Lazarsfeld – a követőivel sokszor ellentétben – rámutatott arra, hogy milyen fontos a változókat egy összefüggő „történetben” interpretálni (Goldthorpe 2001: 15).

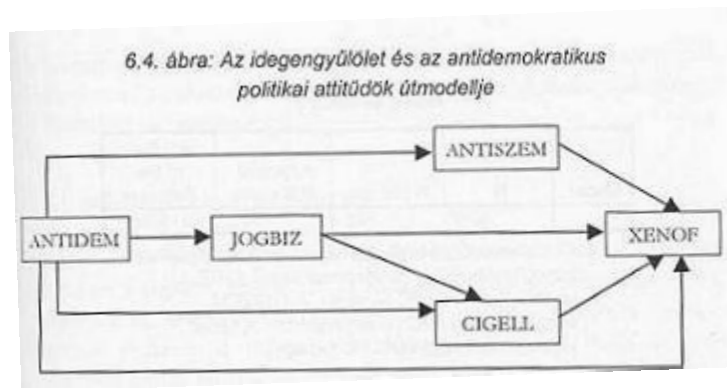
⁸⁰ Egy csupán háromváltozós modell komplexitása is meglepően nagy lehet, ld. Southwood 1978, idézi Abbott (1988:781).

között Freedman 1991, vagy 1987, ahol Blau és Duncan módszerének limitációjáról ír). Kritikájának három fő pontja van (jól összefoglalja Goldthorpe 2001: 4):

1. Az elemzésbe bevont változóknak, kapcsolataiknak és a feltételezett oksági sorrendjüknek megalapozott elmélete kell legyen; Blalock (1989) pl. empirikusan elemez egy évtizednyi folyóiratszámot, és arra mutat rá, hogy számos esetben ad hoc, elmélettel nem alátámasztott módon vonnak be, ill. hagynak ki változókat az oksági modellből, pl. azért, mert nehezen, vagy épp könnyen hozzáférhetőek az elemzés során. Mind Blalock, mind később Goldthorpe tehát úgy véli, hogy a kutatók csak korábbi kutatási eredményekre hivatkozva tudják a „megfelelő” változókat kiválasztani.
2. Ha az az elmélet, amelyből a kutatók dolgoznak, és amelyet felhasználnak a változók levezetésére, hamis, akkor az empirikus elemzés sem lesz helyes;
3. És végül: a modellnek, amelyből a felhasznált változókat használjuk, olyannak kell lennie, hogy feltételezhetjük, egy okként definiált változó értékének megváltoztatásával az okozatot mérő változó értéke is meg fog változni.⁸¹ Többen (pl. Holland 1986) rámutattak arra, hogy amennyiben abból indulunk ki, hogy oksági kapcsolat csak akkor feltételezhető, ha bizonyítani tudjuk, hogy az ok megváltoztatásával az okozat is megváltozik, akkor az okok közé olyan változókat nem sorolhatunk, mint pl. az etnikum vagy a nem, hisz azokat az okokat nem tudjuk változtatni (Goldthorpe 2001: 6).

Székelyi Mária (a Magyar Agora egyik kutatója) és Barna Ildikó imént említett módszertani tankönyvében (Barna-Székelyi 2004) is kiemelten taglalja az oksági modelleket; többek között az útmodellelemzések kapcsán:

⁸¹ Pl. egyáltalán nem feltétlenül biztos, hogy amennyiben a teljes populációban pozitív korrelációt találunk az iskolázottság és a jövedelem között, és ezért egy bizonyos társadalmi csoport iskolázottságát megnöveljük, akkor annak a csoportnak a jövedelme nőni fog.

Székelyi és Barna ezt írják a modell létrejöttéről:

„Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az idegengyűlölet mennyire függ össze az antidemokratikus politikai attitűdökkel. Az összefüggést azonban egy általunk konstruált – tehát önkényes – gondolkodási sémának megfelelően szeretnénk egy útmodellben megragadni. (Barna-Székelyi 2004: 310)

Egy ok-okozati kapcsolat útmodellként történő modellezéséhez nagyon nyomós indokok kellene, hiszen a modell magával a modell alapján történő adatelemzéssel nem igazán falszifikálható (ld. Freedman első kritikai pontját az előző fejezetben). Az útmodellek alapja egy regresszióelemzés, ahol a kutatók döntése az okok és az okozatok kiválasztása (tehát gyakorlatilag már az eredményt feltételezve modellezik a faktorokat, ld. Freedman 1991: 309). Ebben az SPSS tankönyvben Székelyi és Barna ezeket az érveket sorakoztatja fel útmodellük megalapozására:

„Emlékezzünk rá, hogy a modellben a változók egymásutánisága ok-okozati viszonyt reprezentál, de mind a változók sorrendjét, mind az őket összekötő nyilak irányát mi magunk szabjuk meg. A mi modellünkben azt a sémát jelenítjük meg, amely szerint a Magyarországon tapasztalható, szinte konszenzuális cigányellenesség az az alap, amelyből az antiszemitizmus mértéke magyarázható.” (Barna-Székelyi 2004: 313)

A fent elemzett és a hozzá hasonló útmodellek alapját tehát mindig egy regresszióelemzés adja. Az egyik alapvető tudományfilozófiai, tudományelméleti irányzat szerint, amelyet a *közös ok* reichenbachi *elvé*ként szoktunk emlegetni, nincsen korreláció oksági viszony nélkül (E. Szabó et al 2013). Ezen elmélet szerint nem feltétlenül jelenti két változó közötti korreláció, hogy az egyik változó által leírt jelenség okozza a másikat, lehet szó egy harmadik, közös okról is.

A társadalomtudományos használatú regresszióelemzés kritikai irodalma is jelentős. Az egyik fontos kritikai irányzat megkérdőjelezi, hogy lehet-e az egyes, magyarázásra szánt változók erősségét egyenként meghatározni. Sørensen szerint a kutatók sokszor olyan

változók hatását próbálják összehasonlítani, amelyeket nem ugyanabban a mértékegységben mérnek:

“Véleményem szerint nincs olyan statisztikai mérőszám, amely értelmes általános választ adna arra kérdésre, hogy melyik változó fontosabb ... A statisztikai szignifikanciasztesztek nem arra valók, hogy megmondják, az alma mennyivel fontosabb a narancshoz képest a státus vagy a jövedelem vagy az iskolai eredmény szempontjából.” (Sørensen 1998: 245-246)

Egy másik irányú kritika arra mutat rá, hogy a statisztikusi gyakorlatban a kutatók sokszor nem foglalkoznak azokkal a változókkal, amelyek között nincsen korreláció, noha oksági kapcsolat akár létezhet két, nem korreláló változó között is (Irzik 1996). Ez a kritika egy olyan oksági felfogás ellen érvel, amelyik az oksági kapcsolatot korrelációra redukálja (Papineau 1991: 401). Ezen felfogás szerint:

1. Ha két változó nem korrelál, akkor okságilag nem függenek össze.
2. Két egymással korreláló változó okságilag összefügg, ha a parciális korrelációjuk – más faktorok bevonása után – nem nulla.
3. Ha a parciális korreláció nem nulla, akkor a többi faktor vagy közös oka az eredetileg a korrelációba bevont változóknak, vagy okságilag közöttük áll.

Irzik (1996) rámutat arra, hogy nincs közvetlen összefüggés a között, hogy *nincs korreláció* két változó között és hogy ők okságilag függetlenek egymástól. Irzik megcáfolja Papineau mindhárom feltételezését. Bebizonyítja, hogy lehet közvetlen kapcsolat két faktor között, akkor is, ha a kettőjük közt fennálló korreláció eltűnik, amikor egy harmadikra kontrollálunk. Irzik bizonyítja, hogy két faktor közötti korreláció akkor is lehet nulla, ha a koefficiensük nem nulla, és ha a valóságban tényleg az egyik okozza a másikat. A korreláció nem tranzitív; ha a valóságban x okozza y -t, és y okozza z -t, matematikailag nem biztos, hogy kimutatható korreláció x és z között. Soha nem célszerű kontrollálni se okságilag függő változókra – mert az ilyen kontroll nemcsak értelmetlen, hanem félrevezető is (Freedman 1991; Irzik 1996: 257) – se olyan változókra, amelyekről feltételezhetjük, hogy más okok állnak a háttérükben. A Simpson-paradoxon (Simpson 1951, magyarul összefoglalását ld. Németh–Simon 2011) bizonyítja, hogy létezhet olyan *pozitív* korreláció két változó között, amely, ha bevonunk egy másik változót az elemzésbe, *negatívvá* válik. Tehát ha nem tudjuk, hogy mely faktorok azok, amik befolyásolhatják azt, aminek az okait keressük, akkor statisztikai szempontból hibás eredményeket kaphatunk.

Sørensen (1998) a problémát abban látja, hogy számos szociológus a munkáját nem alapozza meg elmélettel, hanem az elméletet a változók összességében látja. Az útelemzés egy ilyen módszer Sørensen szerint. A változók (Sørensen 1998: 247) kiválasztásával

szeretnék a kutatók tükrözni az elméletet, az elméletet az elemzésben használt változókkal identifikálják. Feltételezik a modellben,⁸² hogy az okok lineárisan / additíven működnek, de ezt nem bizonyítják.⁸³ A szociológusok zöme nem veszi észre, hogy ők maguk az additív modellt csak jobb híján használják, mert nem prezentálnak olyan másik modellt (Sørensen 1998: 249), amelyik értelmesen magyarázná, hogy hogyan függnek össze az általuk használni kívánt magyarázó változók. Az mondják, hogy a regresszióelemzésbe bevont változók kiválasztása általában nincs alátámasztva megalapozott elméleti modellekkel. A kényelmes statisztikai elemzési lehetőségek határozzák meg a modell kialakítását (Sørensen 1998: 263-264), noha a fordított sorrend biztosítaná azt, hogy a használt változók egy elméletbe illeszkedjenek. Sørensen és a változó-centrikus, a magyarázó változók kontrollálásával operáló, regresszióelemzésre alapozó szociológia hozzá hasonló kritikusai e helyett a társadalmi mechanizmusokat kutató szociológiai irányzatokat részesítik előnyben (ld. Németh 2014: 42).

Breiman (2001: 206) a lineáris regresszióra alapozó modellekről szólva rámutat, hogy akár néhány változóból is számos különböző modell állítható fel, és az adatok akár apró megváltoztatása után más-és-más modell tűnik matematikailag a legvalószínűbbnek. Breiman kísérletekkel kimutatta, hogy a komplex, akár sok száz változóból álló modelleknek jobb az előrejelző képessége, viszont a kutatók egyszerűen nem tudják értelmezni őket, ezért nem is használják ezeket, hanem minél kevesebb, de interpretálható változóvá próbálják összevonni az adataikat (Breiman 2001: 208).

Greiffenhagen és szerzőtársai (2012:103), empirikus tudományantropológiai kutatásuk kapcsán úgy fogalmazzák, hogy a kutatók egy nem igazán pontosan specifikált modellel indulnak neki az értelmezésnek. Számos, különböző modell képzelhető el az adataik alapján, és az interpretálhatóság foka az, amely meghatározza, hogy mely modellt használják. A kémiában egy potenciálisan jól használható unifikációs magyarázat hibáját elemezve Sternwedel (Sternwedel 2004:1069) azt mondja, hogy bizonyos jól csengő unifikációs eljárások nem a jelenség valós okait, a sokszor nagyon komplex kauzális struktúrát fedik fel, hanem a kutatók kognitív rendezési erőfeszítésének az eredményei.

Az értelmesség mint követelmény (Goldthorpe 2001:3) végighúzódik ezen elméletalkotók munkáin, és kétségkívül a weberi szociológiaelmélet hagyományába

⁸² Sørensen a státus változásának magyarázatát hozza fel példának, amikor is a kutatók általában a családi háttér és az iskolázottságot használják magyarázó változóként.

⁸³ Blau és Duncan 1967-es bizonyítási kísérlete óta nem próbálták meg ezt igazolni.

illeszkedik; a megértő magyarázat mint interiorizált társadalomtudományos norma és elvárás meglétére utal. De honnan jön az értelem? Mitől válik egy magyarázat a kutatók számára értelmessé, egy másik pedig nem? Erre próbálok a Magyar Agora eredményeit bemutató egyik tanulmány kapcsán fényt deríteni.

II. Várakozási horizont

Ebben a részben tehát a Magyar Agora survey eredményeit bemutató tanulmány szövegéből indulok ki; a tanulmányban a kutatók többször meglepetésüknek adnak hangot egy-egy adat kapcsán, vagy kiderül, hogy egy másik, általuk valószínűbbnek vélt eredményre számítottak. Kigyűjtöttem minden olyan szövegrészt a cikkükből, **amelyekből** feltérképezhető **a várakozási horizontjuk**. Itt olyan szavak szerepelnek, mint „meglepő“, „szokatlan“, „értelemszerűen“ stb.

1. „A romák esetében a legnagyobb csoportot azok képviselik, akik nem ismerik a diszkriminációellenes jogszabályokat, viszont a jogérzékük azt diktálja, hogy ezeknek a törvényeknek létezniük kellene. A roma minta mindössze 21 százaléka rendelkezik helyes jogismerettel, és **értelemszerűen** ezekkel a jogszabályokkal egyet is értenek. 6 százalék azok aránya, akik nem tudnak a diszkriminációellenes szabályozásról, ám úgy gondolják, hogy ezekre a szabályokra nincs is szükség, és pártolják a diszkriminációt.”
2. „Mindkét csoport [roma, nem roma] abban az esetben látja konfliktusokkal terhelve az együttélést, ha cigány többségű településen élnek. Ez **meglepő** módon a roma kérdezettekre is igaz. [...]
3. „Ezzel együtt **szokatlannak** tűnik, hogy ha a romák többségi helyzetben lévőknek ítélik magukat egy-egy településen, akkor gyakoribb konfliktusról számolnak be.”
4. „a romák sokkal valószínűbbnek tartják, hogy valamiféle konfliktus kirobbanhat a két csoport között, mint a nem romák. Ez annál is **figyelemre méltóbb**, mert a konfliktusveszélyt jelző mérőszámunkban az a kérdés is helyet kapott, amely azt firtatta, hogy mennyire látják a válaszadók valószínűnek egy éhséglázadás

kitörését. Ebben az értelemben tehát nem két csoport összeütközéséről van szó, hanem egy rendkívül hátrányos helyzetű csoport „láadásáról”.”

5. „A romák többsége **értelemszerűen** elfogadhatatlannak tartja, ha egy romát nem engednek be egy nyilvános szórakozóhelyre, a nem romák viszont úgy vélik, hogy megengedhető a közönség illetén való szűrése.”
6. „**Sem az nem okoz különösebb meglepetést**, hogy a többségi társadalom mind a kompetencia, mind a moralitás tekintetében leértékeli a romákat, sem az, hogy a romák a többségi társadalomhoz hasonlóan vélekednek a nem romákról mindkét dimenzióban. Ami **meglepő**, az az, hogy a nem romák valamivel erősebben minősítik le a romákat kompetenciában, mint moralitásban. **Hiszen a hétköznapokban inkább az tapasztalható**, hogy a többségi társadalom elsősorban morális deficit miatt ítéli el a cigányokat.”
7. „A magyarországi roma kisebbség erős asszimilációs törekvéseinek a fényében az **sem meglepő**, hogy a legkisebb távolságot éppen a magyarokkal szemben érzik.”
8. „**Figyelemre méltó**, hogy a roma válaszdók az iskolázottság és a munkanélküliség esetében kisebb különbséget észleltek a roma és a nem roma populáció között, mint a nem romák.”
9. „**Meglepő** módon a trend, azaz a tényezők fontossági sorrendje a romák szerint éppen olyan, mint a nem romák szerint, azzal a megszorítással, hogy akár a cigányok önerejéről, akár az államról, az önkormányzatokról (helyi és kisebbségi) vagy a kormányzatról lett legyen szó, mindegyiktől viszonylag hasonló és aktív fellépést várnak.”
10. „A 6. táblázat egyértelműen bizonyítja, hogy a többségi társadalom tagjai úgy látják, a romák sokkal inkább ki vannak téve a hátrányos megkülönböztetésnek, mint a nem romák. A táblázat azonban abban az értelemben **meglepetést** hordoz, hogy a romák, amikor saját helyzetükről beszélnek, sokkal kedvezőbb képet festenek.”

11. „A harmadik dimenzió a romák belügyévé teszi a konfliktuskezelést. **Értelemszerűen** a többségi társadalom tagjai ez utóbbi megoldást pártfogolják a leginkább...”
12. „A magyarországi roma kisebbség erős asszimilációs törekvéseinek a fényében az **sem meglepő**, hogy a legkisebb távolságot éppen a magyarokkal szemben érzik.”
13. „A romák esetében **nem meglepő**, hogy körükben az integratív megoldás a legkívánatosabb”
14. „**Magától értetődően** a romák sokkal nagyobb arányúnak látják a szegénységet akár általában a magyarországi helyzetről, akár magukról a romákról gondolkodnak.”

Ezekből az idézetekből kiderül, hogy a kutatók várakozási horizontja a kutatás előtt az alábbi tudáselemeket tartalmazta:

- a romák ellenzik a diszkriminációt
- a romák akkor látják kevésbé konfliktusosnak a nem roma–roma együttélést, ha cigány kisebbségű településen élnek
- a romák kevésbé tartanak valószínűnek egy jövőbeli konfliktust, mint a nem romák
- a romák és a nem romák kölcsönösen lebecsülik egymást, a nem romák főleg a morális dimenzióban értékelik le a romákat
- a romák a magyarokhoz érzik magukat a leginkább közel
- a romák a saját felemelkedésükhöz vezető lehetséges utakat teljesen máshogy látják, mint a nem romák
- a romák sok diszkriminációt tapasztalnak meg a saját bőrükön
- a romák nagy különbséget észlelnek iskolázottság és munkanélküliségi arány tekintetében a romák és a nem romák között
- a romák nagyobb szegénységet látnak Magyarországon, mint a nem romák

III. Normativitás és a kutatási eredmények

Többször egyértelműen normatív kijelentésekkel is találkozhatunk a Magyar Agora cikkben; idemásolom az összes olyan idézetet, amely a **kutatók normatív megnyilvánulásait** tartalmazza.

1. „**Bizonyos reményre az ad csak okot**, hogy a szegregált oktatás rendszerét viszonylag kevésbé támogatják a többségi társadalom tagjai.”
2. „Ráadásul a rendőrség diszkriminatív fellépése a **jogállamiság alapjait veszélyezteti**, és ennyiben a támogatása – még akkor is, ha a támogatók a nem roma társadalomban kisebbségben vannak – **különösen veszélyesnek tűnik.**”
3. „Bármilyen indokra is hivatkoznak azonban a nem roma válaszadók, álláspontjuk gyökeresen szemben áll a jogállamiság normáival, **hiszen bárminemű rendőri diszkrimináció megengedhetetlen.**”
4. „A többségi társadalom általában véve rendkívül **barátságtalan, antiszolidáris** attitűdöket mutat a szegénységgel szemben, és ennek köszönhetően elsősorban magukat a szegényeket hibáztatja sorsuk alakulásáért.”

Ezekből az idézetekből kiderül, hogy a kutatók számára mi képvisel értéket:

- a (magától értetődő jelentésűnek vett, nem definiált) jogállamiság
- az integrált oktatás
- a tolerancia
- a szolidaritás

A Magyar Agora kutatói úgy gondolták a kutatásuk kigondolásakor és megvalósításakor, hogy a tudomány mint egy semleges eszköz hozzájárulhat ahhoz, hogy a társadalom jobbá váljék. A tájékoztató kiadvány, amelyet szétosztottak a két napos konferencia alatt, a plenáris ülések, ahol neves kutatók tájékoztatták a hallgatóságot a romák helyzetéről, mind azt hivatottak elérni, hogy a tudományos tudás „jobbá” (tehát a kutatók értelmezésében kevésbé előítéletessé) tegye a résztvevőket. A tudomány az, ami a tévhitekkel felszabadítja az embereket. A dewey-i hagyományhoz is kapcsolódik, hiszen Dewey szerint tudomány és demokrácia egy közös, osztársadalmi cselekvés (Dewey maga is elkötelezett híve volt a

progresszív társadalmi mozgalmaknak, pl. a szüfrasset-mozgalomnak az első világháború idején). A tudományos tudás közérthetővé tételének célja, amely a Magyar Agora koncepcióját ihlette, szintén a tudomány demokratizálásának dewey-i ideáljához hasonlatos.

A szociológia szcientista felfogása is természetesen jellemző a Magyar Agorára; az, hogy a kísérletek, az előrejelzések a tudományos cselekvés számára magától értetődő minták, s a tudományos módszertani tárház részét képezik. A Magyar Agora azt hivatott demonstrálni, hogy az előítéletek csökkenthetők, ha több „információ”-hoz jut az egyén, ha találkozik előítéletének „tárgyával”, s beszélget vele. Az aktor egy alapvetően racionális cselekvő, akit meg lehet győzni észérvekkel (észérvek jelen esetben arra vonatkoznak, hogy a romák az előítéletek, a diszkrimináció s a jellemzően alacsony státusuk miatt vannak jelen hátrányos helyzetükben). A racionális cselekvő egy univerzális elmélet elemeként szerepel; a deliberative poll módszerének elképzelése szerint Amerikában, Európában, Ausztráliában is ugyanúgy működik az ember.

IV. A négy tézis. Okok és értelmezések a Magyar Agorában

Az alábbiakban kigyűjtöttem az elemzett cikk minden olyan részletét, amelyben a kutatók a munkájuk során létrejött survey-adatok közötti oksági összefüggésekről írnak. Két csoportba osztottam az idézeteket (az adott csoportra jellemző szófordulatokat, kifejezéseket félkövéren szedem). Az első csoportba (I.) **az okkereséseket tartalmazó szövegrészeket gyűjtöttem**, olyan hívószavakkal, mint pl. „utal”, „az mutatja, hogy”, „magyarázható” stb. A másik csoportban (II.) azok a szövegrészek szerepelnek, amelyekben **a survey eredményeinek értelmezése, kontextusba helyezése** történik. Ilyen kifejezésekkel találkozhatunk pl.: „hátrítják”, „ellensúlyozzák”, „nem vállalják fel”, „láttatni”, „sejtet” stb.

I. Az okkereséseket tartalmazó szövegrészek:

1. „Az eredmények azt mutatják, hogy a nem roma és roma válaszadók egészen másképpen képzelik el azt az utat, ami a romák felemelkedéséhez vezethet. A romák bizonyos kiegyensúlyozottsággal három tényezőben látják a sikerhez vezető utat. Legfontosabbnak a többségi társadalom toleranciáját, előítéletmentességét és szolidaritását látják. Majdnem ilyen fontos szerintük a romák személyes erőfeszítésének a szerepe és a roma közösség önszerveződése. „Mindezt kiegészíti, hogy még a gyerekszám ésszerű korlátozását is előkelő

helyre teszik. Maximálisan elutasítják a szegregáció gondolatát, és semmiképpen nem hiszik üdvözítőnek a roma identitás feladását. **Mindez azt mutatja, hogy** a romák integrálódni, és nem asszimilálódni vagy szegregálódni akarnak, és ebben a roma társadalom erőfeszítéseit majdnem olyan fontosnak látják, mint a többségi társadalom fogadókészségét.”

2. „A romák szemmel láthatóan elutasítják a lakóhelyi szegregációt, a nem roma válaszadók viszont leggyakrabban a közbülső megoldást választanák, **ami részint arra utalhat**, hogy nincs kiforrott álláspontjuk a kérdésben, részint arra, hogy a konkrét eset ismeretében mérlegelnék, hogy elfogadják-e a romákkal szembeni lakóhelyi diszkriminációt. Természetesen a hezitáló válaszok rejtőzködő véleményeket is **tükrözhetnek**.”
3. „A roma társadalom belső polarizáltságára **utal**, hogy körükben sem talál teljes elutasításra ez az antiszolidáris beállítódás.”
4. „Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy mind a szegregatív megoldás, mind a telepi cigányok támogatásának teljes elutasítása újra csak a roma társadalom belső polarizáltságára **utal**. Az asszimilált, viszonylag magasabb státusú romák egy része semmilyen közösséget nem vállal a telepen élő cigányokkal. A többségi társadalom tagjainál a legnépszerűbb álláspont a probléma hárítása, vagyis szociálpolitikai megoldás helyett roma belügynek tekintik a cigánytelepek felszámolását.”
5. „A romák között a magasabb státusúak azok, akik a saját életútjukat tekintik példának, **tehát** beilleszkedést várnak a többi romától.”
6. „A többségi társadalom tagjai azonban **abban a pillanatban, hogy** személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is.”
7. „A romák számára a munkavállalásnál tapasztalt diszkrimináció jelenti a legsúlyosabb következményekkel járó megkülönböztetést, **tehát** a munkahely elvesztése (illetve meg nem szerzése) a létalapjukat veszélyezteti, és ebben az

értelemben akár **oka** is lehet az összes többi típusban tapasztalt diszkriminációnak.”

8. „A hatályos jogszabályokat, amelyek a diszkrimináló munkaadót büntetni rendelik, a nem roma válaszadók egyharmada ismeri, tehát a többség nem tud arról, hogy a magyar törvények tiltják és büntetik a munkahelyi diszkriminációt. A helyes jogismerettel rendelkező romák aránya mindössze 20 százalék. Ez a különbség **valószínűleg csak részben magyarázható** azzal, hogy a romák átlagosan alacsonyabb iskolázottságából alacsonyabb ismeretszint következik. Minden bizonnyal **fontos szerepe van annak is**, hogy a romák mindennapi tapasztalataiban olyan gyakran szerepel a munkahelyi diszkrimináció, hogy azt a többség legálisnak véli.”
9. „És minden bizonnyal **az okozza** az azonos megítélést, hogy mindkét alternatíva ingyenes lakáshoz jutást jelentene a romák számára.”
10. „Ráadásul a rendőrség diszkriminatív fellépése a jogállamiság alapjait veszélyezteti, és ennyiben a támogatása – még akkor is, ha a támogatók a nem roma társadalomban kisebbségben vannak – különösen veszélyesnek tűnik. Látszólag kisebb a jelentősége a szórakozóhelyeken elszenvedett diszkriminációnak, és **valószínűleg ennek tudható be**, hogy a vélemények itt polarizáltabbak.”
11. „... minél kisebb településen él valaki, annál inkább híve annak a megoldásnak, amely központi erőforrások igénybevétele nélkül a telepítőkra hagyná a megoldást. **Ennek hátterében valószínűleg** a szűkös erőforrásokért folytatott versengés áll, de szerepet játszhat az is, hogy a kisebb lélekszámú településeken a cigánytelepekről való beköltözés közvetlenül is érinti az emberek hétköznapi életszféráját. **Ennek tudható be**, hogy faluhelyen a már integrálódott romák is a többségi társadalomhoz hasonló véleményen vannak.”
12. „A roma válaszadók szociálpolitikai preferenciáit a szegregáció-ellenesség **mozgatja**.”

13. „Ugyanakkor a sikeres asszimiláció a romák körében **oda vezet**, hogy véleményük a többségi társadalom véleményével egyezik meg, azaz cseppet sem szolidárisak a szegény cigányokkal.”
14. „A többségi társadalom tagjai azonban abban a pillanatban, hogy személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is. **Ennek köszönhető**, hogy a kisebb településeken, ahol nincs iskolaválasztási lehetőség, illetve azoknál a válaszadóknál, akiknek iskoláskorú gyerekük van, kisebb az elfogadottsága az integrált oktatásnak.”
15. „**A magyarázat valószínűleg abban rejlik**, hogy a roma többségű települések közismerten leszakadóban lévő települések, ahol a szűkös erőforrásokért erős verseny folyik a roma és nem roma lakosok között, és ez a versengés lehet az alapja, [sic] a hétköznapiakban is megnyilvánuló konfliktusoknak.”

II. A survey eredményeinek értelmezése, kontextusba helyezése

1. „A nem roma lakosság körében a lakóhelyi szegregáció fenntartása a legelfogadottabb, hiszen mind az elnéptelenedő településeken történő lakásvásárlás, mind a megüresedett lakások kedvezményes juttatása alacsony presztízsű településeket, illetve lakókörnyezetet **sejtet**.”
2. „A romák esetében is megtapasztalható az a kompenzatórikus törekvés, amelyet már sok, kisebbségre vonatkozó empirikus kutatásokban tetten értünk, nevezetesen a romák kompetencia hátrányukat egyfajta morális felértékeléssel **ellensúlyozzák**. De még ez a **kompenzációs törekvés** sem vezet el addig, hogy a romák önmagukat morális fölényben lássák a többségi társadalomhoz képest.”
3. „A romák többsége a szegénység megszüntetésére irányuló szociálpolitikai intézkedéseket támogatja, ezzel is bizonyítva, hogy **nem akar látni különbséget** a roma és nem roma szegénység között. A romák körében a második legnépszerűbb álláspont az, hogy a demokratikus jogok biztosítása a

legfontosabb, és ha ez biztosított, akkor a cigányoknak saját maguknak kell megoldania a problémáikat. Ez a hártó álláspont sokkal jellemzőbb az asszimilálódott romákra, vagyis azokra, akik nem vallják magukat cigánynak, jóllehet saját bevallásuk szerint vannak roma őseik.”

4. „A roma kérdezettek azon csoportjában, amely helyesli, ha a szórakozóhelyekre nem engednek be romákat, többségben vannak azok, akik **nem vállalják fel** roma identitásukat, bár – saját bevallásuk szerint – a felmenőik közül vannak cigányok.”
5. „Általánosságban elmondható, hogy bármilyen aktor szerepéről is legyen szó, a roma válaszadók sokkal inkább támaszkodnának a segítségükre. A nem roma válaszadók **„realistábbak”**, és mindegyik ágens szerepét kisebbre becsülik.”
6. „A fővárosban élő nem roma válaszadók körében a szegregatív álláspont a legnépszerűbb, **az itt élők látják, hogy** a probléma önerőből nem kezelhető, a központi erőforrásokat azonban úgy kívánják felhasználni a cigánytelepek felszámolására, hogy az a saját lakókörnyezetükre semmiféle hatással ne legyen.”
7. „A roma válaszadók tehát **úgy próbálják** a saját csoportjukat kevésbé különbözőnek **láttatni**, hogy az országos arányokat magasabbra becslik.”
8. „A nem romák vélekedését az jellemzi, hogy **hárítják** a felelősséget, hiszen a legnagyobb szerepet a roma önkormányzatoknak és a romák személyes hozzájárulásának tulajdonítják. Ezt a **hárító** effektust bizonyítja az is, hogy a legkisebb szerepet (az egyház után) a többségi társadalom tagjainak tulajdonítják, aztán a hétköznapi életkörülményeiket jelentős mértékben meghatározó önkormányzatok következnek, és végül a központi akaratra **hárítják** a legerőteljesebben a probléma megoldását.”
9. „Míg a nem romák úgy ítélik meg, hogy a pedagógusok munkája valószínűleg a vegyes osztályokban nehezebb, addig a romák **oly mértékben elkötelezettek a vegyes osztályok mellett, hogy** úgy gondolják, ez a pedagógusok számára is

könnyebbséget jelent. A többségi társadalom felvilágosult gondolkodása azonban az integrált oktatás tekintetében valószínűleg annak is köszönhető, hogy a hivatalos oktatáspolitikai elkötelezett integrációpárti, és ezt a felfogást erőteljesen kommunikálja is.”

10. „A többségi társadalom általában véve rendkívül barátságtalan, antiszolidáris attitűdöket mutat a szegénységgel szemben, és **ennek köszönhetően** elsősorban magukat a szegényeket hibáztatja sorsuk alakulásáért.”

Az első csoportban kifejezetten szerepelnek a szövegben az „ok” vagy hasonló rokon kifejezések. Ilyenkor a kutatók vagy az adataikban szereplő két változó közötti oksági kapcsolatokról beszélnek, vagy egy olyan kapcsolatokról, amely szerintük egy változó és egy másik, az empirikus elemzésbe nem bevont jelenség között áll fenn. A második csoportban is az adatok bemutatása történik, viszont olyan szóhasználattal, kifejezésekkel, amelyek a korrelációk bemutatásán túl egyidejűleg értelmezik is azokat. Itt az értelmezés nem válik el az adatok bemutatásától, és szinte feltűnés nélkül kap meg egy korreláció egy értelmezést.

Örkény és Székelyi által elemzett cikkéből, a fent az I. és II. pontok alatt szereplő idézetek alapján szintetizálok **négy tézist**, amelyek mint magyarázatok működnek a szövegben (**félkövéren**). Az egyik tézist két, tartalmilag egymásra nagyon hasonló elemre (3a és 3b) bontottam. 25, a roma–magyar viszonyt taglaló, oksági összefüggést megállapító, ill. magyarázó idézetet találtam a szövegben, abból 22-t be lehetett illeszteni a négy tézis valamelyikébe (két olyan idézet van, amely két tézisbe is illik). Ezek a tézisek a többségi társadalom attitűdjeire, a romák attitűdjeire, és a magyar-roma viszonyra vonatkoznak. Ezekkel az elemekkel magyarázzák a kutatók a kérdőíves kutatásuk eredményeiben található sokféle összefüggést.

1. A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, és előítéletes velük szemben

- A többségi társadalom tagjai azonban abban a pillanatban, hogy személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is.
- A hatályos jogszabályokat, amelyek a diszkrimináló munkaadót büntetni rendelik, a nem roma válaszadók egyharmada ismeri, tehát a többség nem tud arról, hogy a

magyar törvények tiltják és büntetik a munkahelyi diszkriminációt. A helyes jogismerettel rendelkező romák aránya mindössze 20 százalék. Ez a különbség valószínűleg csak részben magyarázható azzal, hogy a romák átlagosan alacsonyabb iskolázottságából alacsonyabb ismeretszint következik. Minden bizonnyal fontos szerepe van annak is, hogy a romák mindennapi tapasztalataiban olyan gyakran szerepel a munkahelyi diszkrimináció, hogy azt a többség legálisnak véli.

- És minden bizonnyal az okozza az azonos megítélést, hogy mindkét alternatíva ingyenes lakáshoz jutást jelentene a romák számára.
- „... minél kisebb településen él valaki, annál inkább híve annak a megoldásnak, amely központi erőforrások igénybevétele nélkül a telepi cigányokra hagyná a megoldást. Ennek háttérében valószínűleg a szűkös erőforrásokért folytatott versengés áll, de szerepet játszhat az is, hogy a kisebb lélekszámú településeken a cigánytelepekről való beköltözés közvetlenül is érinti az emberek hétköznapi életszféráját. Ennek tudható be, hogy faluhelyen a már integrálódott romák is a többségi társadalomhoz hasonló véleményen vannak.”
- A többségi társadalom tagjai azonban abban a pillanatban, hogy személyesen érintettek az ügyben, sokkal több érvet találnak a szegregált oktatás mellett, és ugyanez mondható el a kiemelkedett romákról is. Ennek köszönhető, hogy a kisebb településeken, ahol nincs iskolaválasztási lehetőség, illetve azoknál a válaszadóknál, akiknek iskoláskorú gyerekük van, kisebb az elfogadottsága az integrált oktatásnak.
- A nem roma lakosság körében a lakóhelyi szegregáció fenntartása a legelfogadottabb, hiszen mind az elnéptelenedő településeken történő lakásvásárlás, mind a megüresedett lakások kedvezményes juttatása alacsony presztízsű településeket, illetve lakókörnyezetet sejtet.

2. Konfliktusok vannak romák és nem romák között

- A magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy a roma többségű települések közismerten leszakadóban lévő települések, ahol a szűkös erőforrásokért erős verseny

folyik a roma és nem roma lakosok között, és ez a versengés lehet az alapja, [sic] a hétköznapiakban is megnyilvánuló konfliktusoknak.”

- „... minél kisebb településen él valaki, annál inkább híve annak a megoldásnak, amely központi erőforrások igénybevétele nélkül a telepi cigányokra hagyná a megoldást. Ennek háttérében valószínűleg a szűkös erőforrásokért folytatott versengés áll, de szerepet játszhat az is, hogy a kisebb lélekszámú településeken a cigánytelepekről való beköltözés közvetlenül is érinti az emberek hétköznapi életszféráját. Ennek tudható be, hogy faluhelyen a már integrálódott romák is a többségi társadalomhoz hasonló véleményen vannak.”

3. (a) A romák integrálódni szeretnének a magyar társadalomba

- A romák között a magasabb státusúak azok, akik a saját életútjukat tekintik példának, tehát beilleszkedést várnak a többi romától.
- Az eredmények azt mutatják, hogy a nem roma és roma válaszadók egészen másképpen képzelik el azt az utat, ami a romák felemelkedéséhez vezethet. A romák bizonyos kiegyensúlyozottsággal három tényezőben látják a sikerhez vezető utat. Legfontosabbnak a többségi társadalom toleranciáját, előítélet-mentességét és szolidaritását látják. Majdnem ilyen fontos szerintük a romák személyes erőfeszítésének a szerepe és a roma közösség önszerveződése.
- Mindezt kiegészíti, hogy még a gyerekszám ésszerű korlátozását is előkelő helyre teszik. Maximálisan elutasítják a szegregáció gondolatát, és semmiképpen nem hiszik üdvöztetőnek a roma identitás feladását. Mindez azt mutatja, hogy a romák integrálódni, és nem asszimilálódni vagy szegregálódni akarnak, és ebben a roma társadalom erőfeszítéseit majdnem olyan fontosnak látják, mint a többségi társadalom fogadókészségét.
- A romák szemmel láthatóan elutasítják a lakóhelyi szegregációt, a nem roma válaszadók viszont leggyakrabban a közbülső megoldást választanák, ami részint arra utalhat, hogy nincs kiforrott álláspontjuk a kérdésben, részint arra, hogy a konkrét eset

ismeretében mérlegelnék, hogy elfogadják-e a romákkal szembeni lakóhelyi diszkriminációt. Természetesen a hezitáló válaszok rejtőzködő véleményeket is tükrözhetnek.

- A roma válaszadók szociálpolitikai preferenciáit a szegregáció-ellenesség mozgatja.
- Ugyanakkor a sikeres asszimiláció a romák körében oda vezet, hogy véleményük a többségi társadalom véleményével egyezik meg, azaz cseppet sem szolidárisak a szegény cigányokkal.
- A romák esetében is meg tapasztalható az a kompenzatórikus törekvés, amelyet már sok, kisebbségre vonatkozó empirikus kutatásokban tetten értünk, nevezetesen a romák kompetencia hátrányukat egyfajta morális felértékeléssel ellensúlyozzák. De még ez a kompenzációs törekvés sem vezet el addig, hogy a romák önmagukat morális fölényben lássák a többségi társadalomhoz képest.
- A romák többsége a szegénység megszüntetésére irányuló szociálpolitikai intézkedéseket támogatja, ezzel is bizonyítva, hogy nem akar látni különbséget a roma és nem roma szegénység között. A romák körében a második legnépszerűbb álláspont az, hogy a demokratikus jogok biztosítása a legfontosabb, és ha ez biztosított, akkor a cigányoknak saját maguknak kell megoldania a problémáikat. Ez a hárító álláspont sokkal jellemzőbb az asszimilálódott romákra, vagyis azokra, akik nem vallják magukat cigánynak, jóllehet saját bevallásuk szerint vannak roma őseik.
- A roma válaszadók tehát úgy próbálják a saját csoportjukat kevésbé különbözőnek láttatni, hogy az országos arányokat magasabbra becslik.
- „Míg a nem romák úgy ítélik meg, hogy a pedagógusok munkája valószínűleg a vegyes osztályokban nehezebb, addig a romák oly mértékben elkötelezettek a vegyes osztályok mellett, hogy úgy gondolják, ez a pedagógusok számára is könnyebbséget jelent. A többségi társadalom felvilágosult gondolkodása azonban az integrált oktatás tekintetében valószínűleg annak is köszönhető, hogy a hivatalos oktatáspolitikai elkötelezett integrációpárti, és ezt a felfogást erőteljesen kommunikálja is.”

(b) A romák annyira integrálódni szeretnének a magyar társadalomba, hogy olykor a romákkal is szembefordulnak

- A roma társadalom belső polarizáltságára utal, hogy körükben sem talál teljes elutasításra ez az antiszolidáris beállítódás.
- Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy mind a szegregatív megoldás, mind a telepi cigányok támogatásának teljes elutasítása újra csak a roma társadalom belső polarizáltságára utal. Az asszimilált, viszonylag magasabb státusú romák egy része semmilyen közösséget nem vállal a telepen élő cigányokkal.
- A roma kérdezettek azon csoportjában, amely helyesli, ha a szórakozóhelyekre nem engednek be romákat, többségben vannak azok, akik nem vállalják fel roma identitásukat, bár – saját bevallásuk szerint – a felmenőik közül vannak cigányok.

4. A nem romák nem szeretnének a romák hátrányos helyzete érdekében tenni.

- A nem romák vélekedését az jellemzi, hogy hártják a felelősséget, hiszen a legnagyobb szerepet a roma önkormányzatoknak és a romák személyes hozzájárulásának tulajdonítják. Ezt a hártó effektust bizonyítja az is, hogy a legkisebb szerepet (az egyház után) a többségi társadalom tagjainak tulajdonítják, aztán a hétköznapi életkörülményeiket jelentős mértékben meghatározó önkormányzatok következnek, és végül a központi akaratra hártják a legerőteljesebben a probléma megoldását.
- A fővárosban élő nem roma válaszadók körében a szegregatív álláspont a legnépszerűbb, az itt élők látják, hogy a probléma önerőből nem kezelhető, a központi erőforrásokat azonban úgy kívánják felhasználni a cigánytelepek felszámolására, hogy az a saját lakókörnyezetükre semmiféle hatással ne legyen.
- A többségi társadalom tagjainál a legnépszerűbb álláspont a probléma hártása, vagyis szociálpolitikai megoldás helyett roma belügynek tekintik a cigánytelepek felszámolását.

V. Magyarázat és normativitás

Nem csak a kutatási beszámoló szövegelemzése során tudjuk kimutatni a fenti négy tézist, amelyek magyarázó erővel bírnak a szövegben. Ha a kutatás más lépéseit is bevonjuk az elemzésbe, akkor még jobban alá lehet támasztani azt, hogy ez a négy tézis nemcsak az adatok elemzését, hanem a kérdőívkészítési folyamatot is befolyásolta; a kutatók által kimutatott szegénységattribúció létrejöttének elemzésével⁸⁴ pedig igazolni tudjuk az előbb kimutatott normatív kutatói álláspontokat: hasonlóan több, az előző fejezetben említett előítélet-kutatáshoz, a Magyar Agora kutatóinak narratívájában is a kérdőívben kinyilvánított erős egyéni diszkriminációs hajlandóság és előítéletes attitűd következményeként jelenik meg a romák kirekesztett társadalmi helyzete, és ezt az ún. „külső” okokkal élő magyarázatot a kutatók normatívan el is várják a magyar társadalomtól. Emlékeztetőül: a belső, ill. a külső oktulajdonítást így definiálják:

„A szegénység megítélésére vonatkozó elméletek a szegénység oktulajdonításában két, egymástól nem független dimenziót különböztetnek meg: a belső és külső oktulajdonítást. A belső, egyéni okok elfogadása azt jelenti, hogy a szegényeket magukat hibáztatjuk hátrányos helyzetükért, és a bennük lévő rossz tulajdonságok, az életre való alkalmatlanságuk és viselkedési zavaraik okán lettek szegények. Így a szegénységből való kitörésük csak saját maguktól függ. A külső, társadalmi okok viszont igazságtalan starthelyzetről, a társadalom működési zavarairól, előítéletekről és hátrányos megkülönböztetésről szólnak. Ezek elfogadása magában hordozza a társadalom felelősségét, a szegények iránti szolidaritás igényét.” (Örkény-Székelyi 2007)

Tehát amennyiben – a kutatók szerint – valaki szolidáris a szegényekkel, akkor a romák helyzetéért elsősorban a magyarok előítéletes és diszkriminatív attitűdjét okolja (s ezeket definiálják külső okként a kutatók, a belső okokkal ellentétben, amely a *romákra* jellemző tulajdonságokkal, jellemzőkkel magyarázza a romák helyzetét). Az egyik tézis (**A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, előítéletes velük szemben**) megjelenik az adatelemzés során is; erre sorolok fel most több példát:

- A kutatók ugyanazokat a válaszokat néha más-és-másképp könyvelik el; például a kutatók a „szakképzettség hiányát” (mint a szegénység egyik lehetséges okát) belső és külső okként egyaránt értelmezik; ha a romák

⁸⁴ A kérdőív és a tanulmány elemzésének segítségével, ld. lent.

hivatkoznak a szakképzettség hiányára, azt a kutatók *külső* attribúcióként definiálják. Ha viszont a nem roma válaszadók hivatkoznak erre, akkor válaszaik mögött szerintük „a romák felelősségét is hangsúlyozó attitűd húzódik meg” (Örkény-Székelyi 2007), tehát *belső* okot vélnek tetten érni.

- Azok a magyarok (értsd: Magyar Agora kérdőívének nem roma válaszadói), akik a romáknál kevésbé gondolják a többségi társadalmat felelősnek az interetnikus konfliktusokért, a kutatók szerint „hárítják a konfliktusokkal kapcsolatos felelősségüket” (Örkény-Székelyi 2007).
- A rendőrök által elkövetett diszkriminatív viselkedést elítélők aránya a survey adatok alapján 60%; viszont mindazokat is, akik szerint nincsen Magyarországon cigányellenes diszkrimináció a rendőrség körében, a kutatók a diszkriminációpártiak körébe sorolják. E translációs láncban egy tényítéletből (abból, hogy a megkérdezett szerint nem diszkriminatívak a rendőrök) következtetnek a kutatók egy diszkriminációt elfogadó, tehát előítéletes attitűdre:

„[...] a nem roma válaszadók 15 százaléka úgy vélekedett, hogy a rendőrség soha nem diszkriminálja a romákat. Ha ezt is számításba vesszük, már azt kell mondanunk, hogy a nem roma válaszadók mindössze 60 százaléka nyilvánított határozott diszkrimináció-ellenes véleményt ebben a kérdésben.”(Örkény-Székelyi 2007: 63.

- Ha a nem romák a romák szegénységének okát (többek közt) a sok gyerekben látják, az előítéletesnek számít a kutatók szerint. De ha a romák említik ugyanezt az okot (az állítás a kérdőívben így hangzott: kevesebb gyerek vállalása szükséges ahhoz, hogy javuljon a cigányság helyzete), akkor a tanulmány szövegében ez a következőképpen jelenik meg: „Mindezt kiegészíti, hogy még a gyerekszám *ésszerű* korlátozását is előkelő helyre teszik. [kiemelés tőlem, G.J.]” (Örkény-Székelyi 2007: 57) A szerzők beillesztik az „ésszerű” kifejezést, noha ennek semmi nyomát nem találni a kérdőívben. A gyerekszám csökkentését itt a racionális cselekvés indokolja; *pozitív* jelentésű lesz tehát az az állítás, ami a nem romáknál az *előítéletesség* jele volt.
- Az a kérdés, amellyel a hátrányos helyzet okaira kérdeznek rá a kutatók: míg a nem cigányok esetében a *szegénység* okaira kérdeznek rá, a cigányok esetében *hátrányos helyzetük* okaira. A válaszlehetőségek nagy része mindeközben megegyezik. Korábban már láttuk, hogy mennyire fontos a magyar-roma bontás már az elemzendő adatok kijelölése során; más eloszlásokra a kutatók nem igazán voltak kíváncsiak. A látens

rasszizmus kimutatása volt az egyik visszatérő elem a tanulmányírás során; azokat például, akik a rendőrök cigányokkal szembeni szigorúbb fellépésének óhaját a rendőri munka hatékonyságának növelésével indokolták, Örkény Antal a látens előítéletesek csoportjába sorolta.

- Két másik kérdés, amelyek a romák magyarországi arányára vonatkoztak: „*Véleménye szerint ma Magyarország lakosságának hány százaléka cigány?*”, és „*Mit gondol, húsz év múlva Magyarország lakosságának hány százaléka lesz cigány?*” A válaszokat százalékban kellett megadni. Ahogy már korábban írtam, a kérdőív magyar szerkesztői ezt a két kérdést *előítéleteség-mérő kérdésnek* szánták. A gondolat egyszerű: a cigányok szaporasága közkeletű előítélet, és ezt ezzel a két kérdéssel jól lehet mérni. Tehát ha úgy látják a megkérdezettek, hogy 20 év múlva több cigány lesz, mint most, akkor ők előítéletesnek számítanak a kutatók szerint (noha számos demográfiai adat arra mutat, hogy *tényszerűen* a romák számának növekedése fog bekövetkezni).

Arra is találunk (egy már korábban is említett) példát, hogy egy másik tézis **(konfliktusok vannak romák és nem romák között)** hogyan működik az adatok létrehozásakor:

- A konfliktusokkal kapcsolatos két kérdés így hangzott: „Ön szerint vannak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között Magyarországon?”, ill. „És a lakóhelyén (Budapesten a kerületében) voltak-e konfliktusok a cigányok és a nem cigányok között az elmúlt egy-két évben?” A válaszlehetőségek a „nincsenek” és a „nagyon súlyos konfliktusok” között mozogtak mindkét kérdés esetében. A válaszalternatívák mutatják meg azt az értelmezési teret, amelyben a kutatók a cigányok és a magyarok viszonyát elképzelik: az öt választható válasz között egy van, amely szerint nincs konfliktus, a többi négy már csak a konfliktus mértékében különbözik.⁸⁵

⁸⁵ Már korábban rámutattam arra, hogyan következett Székelyi Mária három kérdésre adott válaszból („Hogyan látja a cigányok és nem cigányok viszonyát?”, ill. „Tart-e Ön attól, hogy Magyarországon éhséglázadás tör ki a cigányok körében?”, és „És el tudja-e képzelni, hogy a magyarországi cigányok egyszer csak mozgolódni, szervezkedni kezdenek hátrányos megkülönböztetések (sic) miatt?”) a megkérdezettek cigányokhoz fűződő személyes attitűdjére. Úgy tűnik, abból, hogy valaki esélyt lát arra, hogy konfliktus robbanhat ki, vagy rossznak látja a cigányok és a nem cigányok viszonyát, arra következtetnek a kutatók, hogy a megkérdezettek rossz viszonyt *akarnak*, ill. legszívesebben konfliktust *generálnának*.

Egy másik, szintén romákkal kapcsolatos cikket is bevonok az elemzésbe, amelyet Örkény Antal írt (Örkény – Vári 2009). Látni fogjuk, hogy a Magyar Agora eredményeit bemutató tanulmány elemzésének során feltárt, a magyarázatnál felhasznált tézisek nem egyediek, hanem a kutató más írásaira is jellemzőek.

„A 2001. évi népszámlás során legalább nyolc osztályt végzett a magát cigány nemzetiségűnek valló 55–59 évesek közül 30 százalék, a 45–49 évesek közül 56 százalék, a 35–39 évesek közül 68 százalék, a 25–29 évesek között pedig ez az arány 73 százalék. Az érettségizettek aránya nem mutatja ezt a növekedést. A megkérdezett 55–59 évesek közül középiskolai vagy annál magasabb végzettséget szerzett 4,6 százalék, a 45–49 évesek közül 5 százalék, a 35–39 és 25–29 évesek közül 3,6, illetve 4 százalék. Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy a magasabb végzettséget szerzett romák inkább magyar, mint cigány nemzetiségűnek vallják magukat.” (Örkény – Vári 2009: 8)

Itt tehát megint beigazolódnak az a hipotézis, hogy noha ezeket az adatokat lehetne úgy is értelmezni, hogy kevesebb roma ér el középfokú végzettséget⁸⁶, mint nem roma, Örkény és Székelyi abból az implicit feltételezésből indul ki, hogy kb. egyenlő az eloszlás a romák és a nem romák között a középfokú végzettség tekintetében, csak éppen letagadják cigányságukat. Továbbá az egyik általam leírt magyarázatot alkalmazzák: **„A romák annyira integrálódni szeretnének a magyar társadalomba, hogy olykor a romákkal is szembefordulnak.”**

„A romák magasabb aránya a fogvatartottak között alacsonyabb iskolázottságukkal magyarázható. Nagyjából ennyit lehet tudományos igénnyel állítani a romák magasabb kriminalitásáról. Ha van ma Magyarországon „kisebbségi bűnözés”, akkor az az iskolázatlanság következménye. Alapos felmérések és szakszerűen, a jogi normák figyelembevételével nyert adatok hiányában minden más tényként kezelt hipotézis vagy a tudományba beemelt közbeszéd.” (Örkény–Vári 2009: 12)

A romák és a bűnözés viszonyának témája a médiában is sokat szerepel, a romák bűnözési hajlama pedig egy közkeletű előítélet. A szerzők semmilyen szakirodalmi hivatkozást nem prezentálnak, előzetesen megalapozott tudáselemet nem vonnak be az érvelésükbe. Kijelentik, hogy csak az iskolázottságbeli különbség magyarázza a kriminalitásbeli különbséget. Se saját, se más kutatók által elvégzett mérést nem mutatnak be

⁸⁶ Kicsit zavarba ejtő az adatok bontása, hiszen az első csoportban (legalább 8 osztályt végzettek) benne foglalják a második (érettségizettek).

ennek alátámasztására, más változók hatását nem nézik. Az adatokat úgy értelmezik, hogy azok verifikálják az előzetes elképzeléseiket, és itt be is fejeződik az adatértelmezés.

Ugyanezt az érvelési sémát tapasztaljuk egy másik korrelációs adat elemzésénél is:

„A rendszerváltozást követő hét évben az ismertté vált bűncselekmények száma megháromszorozódott, majd némi csökkenés után ma is kétszer annyi, mint az 1980-as években. Ez arra utal, hogy nem egy meghatározott kisebbség anómiája növekedett, hanem a többségé.” (Örkény–Vári 2009: 12)

Mindkét érv esetében a már említett tudáselemre történő hivatkozás zajlik (**a magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, előítéletes velük szemben**). Az ismertté vált bűncselekmények megnövekedett számának megemlítése nyilvánvalóan azon érv alátámasztására szolgál, hogy a romák megemelkedett bűnözéséről szóló előítélet nem igaz („egy meghatározott kisebbség” az elnevezése a csoportnak). Egyértelmű, hogy itt megint sok lehetséges magyarázatot találhatnánk az (ismertté vált) bűnözési ráta megnövekedésére, akár roma/nem roma bontásban is. A szövegben viszont úgy hivatkoznak egy alsóport jellemzőjére, hogy nem látszódik az alsóportok eloszlása, se az 1980-as években, se a későbbiekben. Más szóval úgy állítják a kutatók, hogy a romák aránya nem emelkedett az ismertté vált bűnelkövetők között, hogy csak az abszolút számokat prezentálják.

Úgy tűnik, nem csak az elemzett saját kutatási eredményeik, hanem a mindennapi tapasztalásként definiált tudások is elfogadhatóvá válnak egy tudományos igényű cikkben: amikor azzal érvelnek, hogy nem igaz a romák fokozódó bűnözési hajlandóságát megállapító előítélet:

„Adataink nem lévén, saját élettapasztalatainkra támaszkodva az egész magyar társadalomra érvényesnek véljük: a bűnelkövetési tilalmak általában vesztek jelentőségükből. Itt elsősorban a „Ne tégy hamis tanúságot!” parancsra és ennek kapcsán az adóbevalláshoz, a jövedelmi és a forgalmi adóval, a számlaadással stb. kapcsolatos normavesztésekre gondolunk. Említhetjük továbbá a tartozás megfizetésének kötelezettségét is vagy például a korrupciót. Ezek azonban többnyire rejtve maradnak a bűnüldöző hatóságok előtt. Az ismertté vált bűncselekmények számának növekedése azonban szerintünk általános normavesztésről tanúskodik.” (Örkény–Vári 2009: 12)

A közkeletű előítélet a romák erősebb bűnözési hajlamáról nem elfogadható érv a kutatók számára a kriminalitásbeli különbségek magyarázatára, de a saját tudósi tapasztalat valamiféleképpen magasabb értékű, tehát magyarázó erővel bír.

Tudáselemek egyértelműen normatív többes szám első személyű megítélése is megjelenik a szövegben, ahogyan ezt az előző cikk elemzésében is láthattuk. A szerzők egy általánosan elfogadott társadalmi normát feltételezve, és ahhoz viszonyítva ítélik meg egy társadalmi jelenséget (még hozzá a cigánybűnözéssel kapcsolatos közbeszédet, a közbeszéd előítéletes voltát):

„A „cigánybűnözés” kifejezéssel az erről szólók a cigány emberek által elkövetett bűncselekményekre utalnak. A feltételezett vagy tényleges elkövetőket külső jegyeik alapján sorolják be e kategóriába, a minősítés során az önbesorolásnak még a lehetősége sem merül fel. Pedig ezt az eljárást még a köznapi magánbeszélgetésben is negatívnak gondoljuk, a sajtóban pedig, amikor egy társadalmilag elítélt magatartásmódot egy kisebbséggel kapcsolnak össze, elvetendőnek tartjuk. Ha pedig ezt a végrehajtó vagy az azt kontrollálni hivatott szervezet képviselője teszi, akkor különösen elítélendőnek gondoljuk.” (Örkény–Vári 2009: 11)

Tehát úgy tűnik, hogy **a kutatók szerint azon társadalmi előítéletek, melyek nem egyeznek a saját véleményükkel, hamisak és elítélendők.**

Érdekes módon a szerzők – miután érvelésükkel próbálták bizonyítani annak a lehetetlenségét, hogy a romák inkább bűnöznek, mint a nem romák – mégis meg próbálják magyarázni, hogy miért nőhet a romák bűnözési hajlandósága. Ehhez több érvet is felsorakoztatnak:

- A szociális háló lazulása:

„Amikor a legtöbb rokon, ismerős már hosszabb ideje munkanélküli, nincs, akitől támogatást lehetne kapni, és széthullik a segítő, a fegyelmező szociális háló. Nincs, akire érdemes lenne hallgatni, akinek a példája kiutat mutathat. Nincsenek tapasztalt öregek, mert a magas halandóság következtében csak nagyon kevesen élnek meg közülük a hatvan éves kort.” (Örkény–Vári 2009: 12)

- Az időhorizont beszűkülése:

„Sok magyar roma nagycsaládnak a rendszerváltozást követő technológiai és kulturális váltás, avagy forradalom a család egésze, az egész nagycsalád munkaalkalmának elvesztését jelentette. Ez mintegy kollektív katasztrófaaként rombolta szét a társadalmi kapaszkodókat. A növekvő szegénység, a napról napra élés beszűkítette az időhorizontot. Ez sokak szemében leértékelte az iskolai befektetés távlati értelmét és felértékelte a rögtön, akár törvénysértés árán elérhető nyereséget. A bűnözés időhorizontja torz: a valóságosnál kisebbnek tünteti fel a majdani büntetést.” (Örkény–Vári 2009: 13).

- Az iskola normára tanító és szoktató funkciójának csökkenése:

„Ennek egyik oka, hogy az iskola, az oktatók tekintélye, mint egy sor más intézményé és a benne dolgozóké, csökkent. Az ott hallottak és megköveteltek sokak számára kétségessé

váltak. A szegények, így a romák esetében az iskolázottsághoz kapcsolódó perspektívák beszűkülésével, az iskolába járás hatósági kényszerének lazulásával a gyerekeik egy része nem jár elég rendszeresen iskolába” (Örkény-Vári 2009: 13)

- Az ellenségesség mint kriminalizáló tényező:

„Minél nagyobbak a társadalmilag azonosított csoportok közötti feszültségek, annál inkább megengedett, hogy az egyik csoport tagjai a másik, ellenséges csoportba tartozók rovására szegjenek meg olyan szabályokat, amelyeket a csoporton belül tiszteletben tartanak. A kiszorítottság, a kivetettség, az ellenséges környezet elleni küzdelem minden megszerzett használati értékkel bír, piaci értelemben akár értéktelen dolgot is harci zsákmánnyá tesz. A megszerzéséért kifejtett erőszakot a becsület megvívásának eszközévé emeli. Minél agresszívebb a többségi környezet, ez annál erősebben jelentkezik a kisebbségi csoportban. De ez fordítva is igaz. Akivel az ember kezét fog nappal, annak nem megy be éjjel a kertjébe a zöldségért. A romákkal foglalkozó szociális munkások, segélyszervezetek önkéntesei keveset panaszkodnak arról, hogy meglopják őket.” (Örkény-Vári 2009: 13)

Az itt felsorakoztatott érvek egyik halmazában az a közös, hogy a fentebb már kifejtett külső tényezőkkel próbálják magyarázni azokat a folyamatokat, amelyek a romák bűnözési rátájára kedvezőtlenül hathatnak. Ilyen pl. a rendszerváltozás utáni munkanélküliség és a szegénység, tehát olyan okok, amelyek a többségi társadalom, ill. a strukturális körülmények felelősségét tételezik. A másik típusú magyarázathalmaz pedig a fent szintetizált első tézisnek felel meg („**A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, előítéletes velük szemben**”). Továbbá nem hivatkoznak vizsgálati eredményre a szerzők, tehát a szövegben használt magyarázó elemek érvényességének tudományos módszerű megítélése nehéz.⁸⁷

⁸⁷ Abbott (1998: 177-178) oksági történeteknek nevezi azokat a magyarázatokat, amely egy korrelációról jelennek meg egy tudományos szövegben, ahol valamiképpen szükségesnek tartják elmagyarázni a kutatók, hogy pontosan hogyan függ össze a két változó. Abbot példáiban az elemzett szerzők az időbeli összefüggést próbálják értelmezni, egymástól különböző irányú oksági láncokat feltételezve.

XIII. Összefoglalás

Szövegemben az elemzett tudományos gyakorlatokat egyfelől bizonyos társadalomtudományos hagyományok és normatív elköteleződések szülöttjeként írom le, másfelől pedig rámutatok, hogy ezeket a hagyományokat és elköteleződésekét hogyan tartják fenn és erősítik az elemzett eljárások. A tudomány ontológiai vizsgálata felfedi azokat a gyakorlatokat, amelyek meghatározzák, hogy „mi van”, és hogy a kutatói tevékenységek mögött meghúzódó normák aztán a világnak milyen politikai vegyértéket kölcsönöznek (Woolgar-Lezaun 2013: 327). Hollis-Smith (1990: 84) úgy fogalmaz, hogy a normatív és az empirikus percepciók összefüggnek; a normatívak "színezik" az empirikust, tehát két, egymástól megkülönböztethető percepcióról írnak. Az én kutatásom viszont nem indul ki ezekből az előfeltételezésből, és nem is jut arra a megállapításra, hogy ez a két fajta percepció megkülönböztethető volna. Elemzésem eredményeképpen megkérdőjeleződik, hogy a magyarázatot és a megértést, valamint a normatív és az empirikus percepciókat egymástól el lehet választani. Az általam vizsgált kutatási gyakorlatok vizsgálata rámutat, hogy amit a kutatók nem tudnak megérteni, az nem is válik részévé a tudományos magyarázati folyamatnak, s akár nem is lesz belőle változó, továbbá hogy a normatív elköteleződés és a társadalom valamiféle objektív megismerésének igénye szintén együtt és egyszerre van jelen a tudósok munkájában.

Hipotézistesztelés

A Magyar Agora általam elemzett kutatási beszámolójának elemzése után kiderült, hogy sokszor nem igazán világos, hogy mi az adatok és a magyarázat közötti összefüggés egy tudományos szövegben. A szövegben nem igazán látunk explicit hipotézist vagy hipotéziseket. Természetesen nem csak az elméletekből létrehozott hipotézisek „empirikus” tesztelése lehet a szociológia egyetlen feladata. Amúgy sem tartható az az elképzelés – ahogyan azt már korábban kifejtettem elméleti síkon, továbbá az elemzett kutatás alapján –, hogy az empirikus elemzés és az elméletalkotás ennyire különválasztható folyamat volna. A valóság leírásának heurisztikus módjai, a mechanizmusokról való gondolkodás, a sűrű leírás mind olyan módszertani elemek, amelyek releváns tudással szolgálnak a társadalomról, s nem hipotézisteszteléssel jutnak következtetéseikhez.

A Magyar Agora adatait bemutató cikkben együtt jelenik meg, különösebb elkülönülés nélkül, hipotézis, empirikus adatok, ill. korrelációk bemutatása, s az adatok értelmezése; akár egy bekezdésen vagy mondaton belül is.⁸⁸ Hangsúlyozni kell: a kortárs kvantitatív szociológiai szövegek sokszor ódzkodnak attól, hogy egyértelmű oksági hipotéziseket verifikáljanak vagy falszifikáljanak. Nincs ez máshogy a Magyar Agora kutatási beszámolójával sem. Viszont *mégis* oksági magyarázatokkal operálnak a szerzők, de kevésbé láthatóan, látenszen. Homans, Mayo egy híres kísérletét jellemezve, szintén rámutat arra, hogy neki sem volt olyan hipotézise, amit aztán a kutatási eredményekből fakadóan cáfolni kellett volna, hanem „flexibilis volt, ami egy stratégia jellemzője” (Homans 1949: 334)

A felvonultatott magyarázatok esetében, amelyek az empirikus adatokat hivatottak értelmezni, nem látunk a szövegben teszteket vagy alátámasztást korábbi kutatásokból származó eredményekkel (amelyek mint szabályok működhetnének egy induktív vagy deduktív magyarázati sémában). Előzetesen lefektetett hipotézisek verifikálására vagy falszifikálására nem történik kísérlet.⁸⁹ Noha elvileg lehetnének egymástól eltérő hipotézisek a szövegben, és találkozunk megfigyelések szekvenciáival is (a survey eljárást nyugodt szívvel nevezhetjük ennek), nem igen tudunk meg semmit arról, hogy a kapott adatok melyik hipotézist támasztják alá *egy másik lehetséges hipotézissel* szemben. Nem tudjuk, hogy az eredményeink milyen erősek, mi az adatok elvárt információtartalma. Tehát nem tudni, hogy az adatok mennyire erősen támaszthatnak alá egy (akár ki nem mondott) hipotézist. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a fajta érvelés se nem ritka, se nem kizárólag a magyarországi szociológiára jellemző: Jasper és Young (2007: 291-292), a társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos három fő téziszről szóló irodalom retorikai módszereit kutatva szintén rámutat arra, hogy az állítások nem falszifikálhatók, sőt, általában egyáltalán nem is tesztelhető formában jelennek meg a cikkekben. Ezért jutottam arra, hogy a magyarázó szövegrészek alapján kidolgozom azt a négy tézist, amely magyarázó tényezőként funkcionál a szövegben, s nem csak a szövegben van fontos szerepe, hanem az adatok létrehozása során is. Ezek a következők:

⁸⁸ Nagyon fontos aláhúzni, hogy nem egy normatív állítást fogalmazok meg a cikk felépítése kapcsán, hanem arra szeretnék itt rámutatni, hogy a formai összefolyás együtt jár a tartalmival; továbbá az ilyesfajta összefolyás nem csak a szöveg struktúráját s tartalmát jellemzi, hanem a teljes kutatási folyamatot is.

⁸⁹ Goldthorpe (2001:10) egyébként a szociológiai gyakorlatban a verifikacionista megközelítést látja erősnek.

1. A magyar többségi társadalom nem akar romákkal együtt élni, szegregálni akarja őket, és előítéletes velük szemben.
2. Konfliktusok vannak romák és nem romák között.
3. (a) A romák integrálódni szeretnének a magyar társadalomba.
3. (b) A romák annyira integrálódni szeretnének a magyar társadalomba, hogy olykor a romákkal is szembefordulnak.
4. A nem romák nem szeretnének a romák hátrányos helyzete érdekében tenni.

A négy tézis eredete nem feltárt, sőt, ezek a tézisek hangsúlyosan és expliciten sehol nem fogalmazódnak meg az elemzett szövegben, hanem a háttérben húzódnak meg – viszont alapvetően befolyásolják mind az adatok létrehozását, mind azok elemzését. A magyarázat a vizsgálatban *nem* szereplő tézisek, magyarázatkísérletek felsorakoztatását jelenti, de ezeket a magyarázatkísérleteket nem vetik tudományos vizsgálat alá.

Ad hoc magyarázat

A kutatók továbbá ad hoc jelleggel vonnak be bizonyos tényezőket az adatok magyarázatául, amikor egy számukra meglepő összefüggésre bukkannak; ilyenkor nem az előzetes elvárásuknak megkérdőjelezése vagy falszifikálása a következő érvelési lépcsőfok a szövegben, hanem ad hoc magyarázatokat kapunk az adatok értelmezése érdekében.

Az ad hoc magyarázatokkal évtizedek óta foglalkozik a tudományelméleti szakirodalom; tehát látható, hogy az általam elemzett kutatás magyarázati struktúrája egy széles nemzetközi trendbe illeszkedik. Paul E. Meehl (1968) például az empirikus pszichológiai módszerek kapcsán fogalmaz meg kritikát. Egyfelől azt mondja, hogy az általánosan, a szociológiában is nagyon gyakran használt t-teszt nem alkalmas valódi hipotézistesztelésre; a t-teszt a nullhipotézis megcáfolását célozza meg, tehát azt, hogy nincs összefüggés két jelenség között. A társadalomtudományokban általában elvetik a nullhipotézist – más szóval általában szokott lenni statisztikai összefüggés, ha egy survey két változóját vizsgáljuk; de ez nem jelenti azt, hogy bizonyítékot vagy cáfolatot találtunk volna egy hipotézisre. Másfelől Meehl rámutat arra, hogy ha egy hipotézis falszifikálódik, akkor azokat a kísérleti eredményeket, amelyek nem az előzetes elvárásoknak megfelelően végződtek, ad hoc tézisekkel egészítik ki. Ilyen ad hoc segédhipotézisekkel kutatási sorozatokat lehet létrehozni; az egyik kísérlet segédhipotézise válhat a következő kutatás

középpontjává, amely kutatásban megjelennek újabb segédhipotézisek stb. Így olyan nomológiai hálózatban mozgunk, ahol nem kérdőjeleződik meg a hálózat egyetlen alapvető szála sem. A Magyar Agora ábráiban megjelenített statisztikai összefüggések tehát nem rendezhetők objektíven egy „értelmezhető” és egy „értelmezhetetlen” csoportba. Valójában az a kérdés, hogy hogyan válhat egy ábra, egy statisztika, a kérdőív egy kérdésének értelmezése *a szöveg végső céljának szempontjából* használhatóvá, értelmessé, koherenssé. Láttuk, hogy *ugyanaz az állítás mozgósítható két, egymásnak ellentétes következtetés alátámasztására is* (Lieberson 1992: 12). Ilyen és más hasonló stratégiákkal elérhető, hogy a heterogén, egymásnak más kontextusban ellentmondó részek összeálljanak egy koherens érvelési stratégiává.

Diagramok

Annak demonstrálására, hogy a magyar társadalom mennyire előítéletes, hogy mennyire várható egy konfliktus kirobbanása, s hogy egymás megismerése mennyire csökkenti ezeket a konfliktuspotenciálokat, a tudósok a tévéműsor során s a kutatás honlapján diagramokat vetettek be. Azok a diagramok, amelyek számtalanszor szerepelnek a társadalomtudományos érvelés illusztrációiként és bizonyítékaiként, nem bírnak egyértelmű jelentéssel; a tudományban létrehozott és használt ábrák sokjelentésűek, mint minden kép, és ugyanúgy egy összetett folyamat eredményeképpen jönnek létre. Az adatfeldolgozó programok által létrehozott diagramok alapjában véve szövegek fordításai, amelyeket kutatók által megírt számítógépes programok és az azokból létrejövő számadatok hoznak létre.

Az a folyamat, amelynek végén egy diagram áll, számos lépésből áll: többek között elkészül egy kérdőív, az adatfeldolgozás során létrejönnek új és új változók, és néhányat később felhasználnak arra, hogy diagramokat készítsenek belőlük. A folyamat során számos fordításnak és transzformációnak lehetünk tanúi, és megfigyelhetjük, hogy az egyes transzformációk és fordítások nyomán előálló reprezentációk referensei nem ugyanazok. Nem egyértelmű, hogy mire vonatkoznak a kérdőívben feltett *kérdések* – helyzetértékelésekre, attitűdökre vagy attribúciókra? *A mintavételi eljárás, a statisztikai módszerek körül kialakuló vita* elemzéséből pedig az következik, hogy homályos, *mire is vonatkozik az*, amit a diagramok megjelenítenek. Hol a mintabeli csoport attitűdjei, attribúciói és véleményei válnak referenssé, hol meg az össznépeisége.

A diagramok értelmezésének módja szorosan összefügg azzal, hogy a vitapartnerek milyen narratívában akarják elhelyezni őket; így válhatnak pl. a tévés vita során az

eredmények pozitív változás jelzőjévé a kutatásszervezők interpretációjában, és hamissá a jogvédőében.

Látjuk, hogy milyen hosszú utat jártunk be: az egyéni helyzetmegítélésre vonatkozó néhány kérdést a kutatók egy másik cím, egy másik változó neve alatt aggregálnak, és a vitában a diagramok segítségével több más jelenségre (esetünkben pl. a társadalom fejlődőképességére vagy az előítéletesség csökkenésére) utaló jelként interpretálják. Latour szavait használva: időt és teret áthidalva láthatatlan jelenségekből, amiket a szociológusok általában látens dimenzióknak szoktak nevezni (minden egyes „látens dimenziót” több kérdéssel próbálva felmérni), a kutatók könnyen érthető ikonokat készítenek. A különböző kérdésekre adott válaszokból létrejött ábrák *összevethető*k és új változókká aggregálhatók. A diagramokat összevetve tehát *új kapcsolatok, új jelenségek* „tárulnak fel” – vagy más megfogalmazásban: jönnek létre. Láthattuk, hogy ezen új kapcsolatok, új jelenségek és változók létrejöttét az határozza meg, milyen narratívában képzelet el a beszélő a diagramok helyét.

Előítéletes magyar társadalom és a jobbítása

Az egyik fontos, a kutatás minden lépcsőjét meghatározó tudás, amellyel a kutatók számára értelmessé válnak az adatok, a magyar társadalomról alkotott elképzelésük. A Magyar Agora eredményeit taglaló tanulmány, mint Örkény és Székelyi oly sok szövegének egyik fő mondanivalója – és egyben alapvető kiindulópontja –, hogy mennyire előítéletes a magyar társadalom. Ehhez a szerzők a kérdőív többértelmű, sokszor számukra értelmezhetetlen eredményeit azokkal a fogalmakkal, azokkal az ellentétpárokkal írják le, amelyek egyértelművé rendezik az adatok tömegét. Örkény Antal hangsúlyozta egy beszélgetésünk alkalmával: a számukra értelmezhetetlen összefüggéseket nem szerepeltetik az elemzésben (s ezzel a szociológiai munkamódszerrel egyáltalán nincsenek egyedül; emlékezzünk: Greiffenhagen 2012-es munkájában arra mutatott rá, hogy a kutatók kiválasztják a számukra plauzibilis modellt, noha más modellek is elképzelhetőek az adataik alapján).

A hálózat (annak elemei, más cselekvők, nem emberi cselekvők) és a cselekvő egymással kölcsönös és folyamatosan egymásra ható kapcsolatban állnak, korlátaikkal és lehetőségeikkel újra és újra létrehozzák, definiálják egymást. Esetünkben az „előítéletes magyar társadalom” jött létre a Magyar Agora eredményeit bemutató szövegben aktánsként. Például ugyanaz a két változó (a gyerekszám csökkenése és a szakképzettség hiánya, mint a szegénység oka) a folyamatosan módosuló hálózatokban legalább két-két különböző

aktánsként van jelen. Különböző jelentéssel és jelentőséggel ruházzák fel őket, különböző érveléseket tesznek lehetővé, különböző objektumok („előítéletes magyarok”, ill. „megértő romák”) létrehozásában kapnak szerepet. Az előítéletes társadalom az, amely a magyarázati séma több lépcsőjeként is megjelenik – mint kiindulópont és mint kutatási eredmény is.

A magyarországi előítéletkutatások esetében a politikailag elkötelezett tudósi attitűd és az absztrakt empiricizmus nem különíthető el élesen. A Magyar Agora kutatói a survey szociológia és a számítógépes statisztikai programok által biztosított módszerekkel dolgoznak, munkájuk mégis az elkötelezett szociológia jegyében folyik. Ennek nemzetközileg és Magyarországon is hagyománya van; a magyar előítéletkutatások a romákkal kapcsolatos legfontosabb szociálpszichológiai, szociográfusi és szociológiai munkák történetének elemzése is kimutatja, hogy nem választható el a normatív elköteleződés és az empiricista kutatói munka.

A magyarországi előítéletkutatások történetén, a kutatási módszereken s beszámolókon végigível a racionalitásra, a felvilágosodásra és az egyetemes emberi normativitásra utaló beszéd. Az előítélet egy elmaradott kor maradványaként jelenik meg, ami ellen küzdeni kell. Habermas szerint (1993) az lenne a kívánatos, hogy az objektíváló tudományok, erkölcs, jog univerzalisztikus alapjait és autonóm művészetet fejlesztik a modernitásban, de ezek aztán nem ezoterikusan működnek, hanem a gyakorlatban hasznosulnak, az életviszonyok ésszerű megformálásában. A Magyar Agora igénye megfelel annak a habermasi elképzelésnek, hogy a tudomány járuljon hozzá az életvilág racionálisabb működéséhez.

A cigányok és magyarok viszonyának kutatásában Magyarországon az előítéletkutatások egy prominens szerepet töltenek be, a legtöbb másfajta kutatási módszert háttérbe szorítva.⁹⁰ A magyar szociológiában a kvantitatív kutatások (s nem csak a politikai közvéleménykutatások) a másfajta módszerű kutatásokhoz képest egyértelműen több figyelmet és anyagi támogatást kapnak, eredményeiket esetenként még a média is közvetíti. Ezek a kutatások részben előítéletkutatások; arra próbálnak választ adni, hogy bizonyos etnikai csoportok hogyan gondolkoznak más csoportokról, és ez a gondolkodás milyen tettekhez vezethet. Mivel egy országos reprezentatív mintában a romák aránya elenyésző, az előítéletkutatások olyan embereket kérdeznek meg, akik etnikailag magyarnak lesznek kikiáltva, és olyan emberekről kérdezik őket, akiket cigánynak neveznek meg mind a kutatók,

⁹⁰ Erről ld. Gárdos (2010).

mind a megkérdezett személyek. Arra kérdeznek rá például⁹¹, hogy a lakóhelyen volt-e konfliktus cigányok és nem cigányok között, hogy a cigányok szegénységének és a hátrányos helyzetének mik az okai, hogy milyen gyakran ér hátrányos megkülönböztetés egy másik etnikai csoportba tartozó embert, stb. Ezek olyan kérdések, amelyek az emberek attitűdjeire, véleményeire és tapasztalataira kérdeznek rá.

Látenszen, ki nem mondva létrejön egy cigány-magyar viszony, ami alapvetően meghatározza az adatelemzést. Az előítéletkutatások nem azt kutatják, hogy milyen etnikai csoportok és hogyan körvonalazódnak Magyarországon az élet különböző színterein és ezeknek mi a dinamikájuk. Homogén, térben és időben fix etnikai csoportok tételeződnek, a szövegekben arról van szó, hogy a „cigányok” és a „magyarok” mit gondolnak egymásról. Az adatelemzésekben az a válaszadó minősül előítéletesnek, tehát bélyegződik meg negatívan, aki „rossz” véleménnyel van a cigányokról. A „rossz” vélemény pedig a szociológusok szerint (akiknek egyik hagyományos érvelési sémájában a megbélyegzés fontos szerepet játszik a társadalmi különbségek magyarázatánál) az, ami a kisebbség bizonyos jellemzőiben láttatja a hátrány forrását, és nem a többség attitűdjeiben és tetteiben. Az adatelemzésekben a magyarok előítéletes, diszkriminatív embereként jelennek meg, akik a cigányokat bűnöző és ingyenélő embereknek látják, a cigányokat pedig elnyomott, előítéletektől és diszkriminációtól sújtott csoportként látjuk. E konstrukció, hangsúlyozom, nem csupán a megkérdezettek által elmondottakon alapszik, hisz a kérdések és a válaszkategóriák maguk reprodukálnak olyan tudássémákat, amelyek szinte elkerülhetlenné teszik az ezeket reprodukáló válaszokat. Hogyan lehetne nem előítéletesen válaszolni arra a kérdésre, hogy a cigányok azért szegények-e, mert nem akarnak dolgozni? Akármit is válaszolunk, egy általános ítéletet mondunk valamennyi cigányról, tehát egy időben és térben fix csoportot kell elgondolnunk.

A vizsgált tudománycsinálási mód hangsúlyosan épít az objektív adatokra támaszkodó kutatási ideálra. Talán megengedhetjük magunknak, hogy párhuzamot vonjunk a Wallerstein (1999) által leírt disszonancia s az elemzett kutatás mögött álló kutatói attitűd között; az empirikus megfigyelés, a hipotézisek tesztelése, valamint a „jó” iránti elköteleződés disszonanciáját figyelhetjük meg. Mihic és szerzőtársai (2005) rámutattak, s az elemzett kutatás kapcsán is megállapíthatjuk: az, hogy mi számít ténynek, már maga egy normatív elköteleződés függvénye. Nem csak a politikatudomány, hanem a szociológia gyakorlatainak

⁹¹ A kérdéseket a Magyar Agora kérdőívéből vettem, de hasonló kérdéseket sok más előítéletkutatásban találhatunk.

elemzésével is megállapíthatjuk, hogy a normatív értékelés és a valóság leírására irányuló gyakorlatok egymástól nem feltétlenül elválaszthatóak. Tehát nem csak azt mondhatjuk, Némedi Dénes (2006) Mills-el kapcsolatos írására gondolván, hogy a szociológusok normatívan elkötelezettek, hanem hogy a normatív elköteleződés összefonódik a tudománycsinálás módjával, a tudományos módszerekkel, s ezáltal a tudományos eredmények milyenségével is. Ezen összefonódás azonban rejtve marad, nem igazán látunk olyan, a saját szociológiai módszerekre való önreflexív megközelítést, amit pl. Gouldner javasolt. Oksági modellek tesztelésére, amit Szelényi Iván vetett fel mint a szociológia általa jellemzett kríziséből való egyik lehetséges kiutat (2015), sem igazán alkalmas az a fajta oksági érvelés, amelyet feljebb elemeztem; viszont maga a kutatási dizájn megfelel a Szelényi-féle, a természettudományokat mintául vevő, kezelt s nem kezelt csoportokra való bontásnak. A két csoport összehasonlításról több cikket is találhatunk a kutatás eredményeit bemutató kötetben. Továbbá az elemezett kutatás egyik célja az volt, hogy az egyenlőtlenség kérdéseivel foglalkozzon, tehát ebből a szempontból beleillik abba, a Stiglitz és Szelényi által is javasolt irányba, amely visszakanyarodik a 60-as évek szociológiájának makro-kérdéseire.

A deliberative poll modellje a nyilvános viták által a közösség jólétére törekedő demokráciafelfogást veszi alapul, tehát azt, hogy a demokrácia nem csupán egy kormányzási forma, amelyet előre meghatározott demokratikus procedúrák határoznak meg (Benhabib 1996b: 9; ő itt Habermasra utal), hanem egy létforma (Mouffe 1996). Egyértelműen kapcsolódik az általam elemzett kutatás a szociológia korai korszakára jellemző, a társadalmi viszonyokat jobbítani szándékozó kutatói attitűdhez (Némedi 2006); a munkásosztály szerepét, amely a szociológia megalakulásakor az egyik fontos kutatott csoport volt, s amelynek helyzetét javítani céloztak, a mai magyar szociológiában részben átvették a romák, akiket mint underclass, mint elnyomott, hátrányos helyzetű, előítéletektől sújtott csoportként írnak le.⁹² Ilyen értelmében a szociológiai tevékenység praktikus következmények megcélzása marxista keretként is értelmezhető. Ugyan a Magyar Agora kutatás kapcsán elemzett diskurzusokban nemigen találunk osztálystruktúrára történő hivatkozást, az elnyomott, hátrányos helyzetű csoportok helyzetének jobbítására való törekvés egy klasszikusan baloldali normarendszerre utal, s ez egyértelműen beleilleszthető nem csak a marxista, de a mills-i, bourdieu-i szociológia hagyományába is. A cigány és a magyar etnikai

⁹² Ismétlem önmagam: azt, hogy elemzem a kutatási gyakorlatokat és a mögöttük húzódó elképzeléseket, nem mond arról semmit, hogy én mint kutató mit gondolok a társadalmi egyenlőtlenségekről, hatalmi viszonyokról, vagy azokról az emberekről, akiket roma etnicitásúként írnak le, stb.

csoporthoz együttesítésének kutatása a szociológiában és a társadalomtudományos nyilvánosságban leginkább az előítéletkutatások által jelenik meg, ezért úgy tűnhet, hogy kizárólag ezek a rögzült, nehezen megváltoztatható előítéletek irányítják a magyarok és romák együttesítését. Ennek alapján nehezen képzelhető el, hogy az együttesítésnek vannak egyéb tényezői is, amelyek ezeket a merevnek tűnő előítélet-sémákat árnyalják vagy módosítják.

Milyen magyarázat?

A narratívák elemzésének egyik kitüntetett terepe a disszertációmban a magyarázati stratégiák voltak. Úgy tűnhet első látásra, hogy a statisztikus-relevancia magyarázati sémát választják a kutatók: a survey adatokat statisztikai módszerekkel elemzik, tehát mintát vesznek a populációból és kiszámítják a korrelációk erősségét az adatokból. Az eloszlásokról szóló kutatói hipotézisek, elvárások néha (akár impliciten) megjelennek a szövegben, de csak mint sejtések, vagy utólagos meglepetések; tudományos módszerű tesztelésnek *nincsenek* alávetve. Az általam fent szintetizált, a szövegben a kutatók által használt tézisek eredetéről nem találunk tudományos módszerű értekezést.

Változók együttjárását jellemző mérőszámok alig-alig szerepelnek a szövegben olyan mutatókként, melyek oksági érvelés alapjai lehetnének. Tehát nem állíthatjuk, hogy statisztikai-relevancia magyarázati modell alapján történik a magyarázat.

Hedström és Ylikoski (2010: 55) szerint a deduktív-nomologikus magyarázat megbukott, több okból is; ide tartozik egyfelől az, hogy a magyarázandó és a magyarázat közötti oksági irányt nem lehet levezetni a modelltől (tehát a modell pl. megengedi, hogy egy oszlop árnyékának hosszával magyarázzuk az oszlop hosszát, vagy arra vezessük vissza azt a tényt, hogy egy férfi nem esett teherbe, hogy fogamzásgátló tablettát szed). Rámutatnak: nem igazán találunk a társadalomtudományos közösség által elfogadott átfogó törvényeket. Németh Renáta (2014:13) a statisztikai gyakorlatok elemzése kapcsán felhívja a figyelmet, hogy „az adatokra illesztett lineáris regressziós egyenes általában csupán az adatokból kikövetkeztetett statisztikai regularitás, nem ad magyarázatot a lineáris összefüggés miértjére“.

Goldthorpe (2001: 4), széles körű szakirodalomra hivatkozva azt javasolja, hogy a narratívák ne ad hoc módon lépjenek be a társadalomtudományos magyarázó szövegbe – ahogyan azt a Magyar Agora esetében láthattuk –, hanem a társadalmi cselekvés egy megalapozott elméletének keretében. Goldthorpe megállapítja, hogy a változószociológiára

alapozó társadalomtudományos módszertan nem tud megalapozott oksági következtetéseket kitermelni. Ennek a hiányosságnak az orvoslására az javasolja (Goldthorpe 2001: 13), hogy az okot és az okozatot jelölő változók között feltételezett generatív folyamat, ill. mechanizmus leírásából az azokat tesztelhető hipotéziseket dolgozzanak ki.⁹³ Aviles és Reed (2015) rámutat arra, hogy létezik a mechanizmusokkal való magyarázatnak egy metaforikus módja is, amely leginkább a sűrű leírásban figyelhető meg; Aviles és Reed nem igazán tér ki arra, hogy az ilyesfajta mechanizmusokkal történő magyarázatokat hogyan lehetne falszifikálni. Megítélésem szerint viszont az általam elemzett szövegben ilyesfajta metaforikus mechanizmus-használattal nem igazán találkozunk: a Magyar Agora-féle, mechanizmusokra hivatkozó magyarázat inkább a fent említett fajta ad hoc magyarázat, ahol nem igazán válik érthetővé, hogy hogyan kapcsolódik a magyarázat az empirikus adatokhoz (Hedström – Ylikoski 2010: 64; Porpora 2007); hisz látható, hogy az idézetekben a magyarázatok és az empirikus adatok közötti kapcsolat nem feltárt. A szerzők hivatkoznak állítólag már korábban verifikált (vagy általánosan elfogadott) tudáselemekre, amelyek eredete viszont nem tiszta. Itt talán inkább az unifikációs magyarázati törekvéssel van dolgunk, néhány mögöttes okra próbálnak sok jelenséget redukálni; viszont anélkül, hogy verifikálni, falszifikálni lehetne a magyarázatot. A popperi tudományelmélet (Popper 1997) egyik fő alaptétele, hogy a tudományban végleges verifikálásra nincs mód, mert tudományos elméleteket biztosan csak falszifikálni lehet. Philip Gorski (1968: 2) az átfogó társadalomtudományos elméletek kapcsán rámutat arra, hogy a szociológusok elvileg elköteleződnek a falszifikáció mellett, de valójában egyetlen elméletet sem falszifikáltak.

A Magyar Agora esetében a roma mivolt a legfontosabb magyarázó változó a kutatók érvelése során. Azt a mechanizmust azonban, amely más-és-más eloszlásokhoz vezet a romáknál és a nem romáknál az elemezett magyarázandó változók esetében, a kutatók nem támasztják alá sem hipotézisekkel, sem modellekkel. Az általam fent szintetizált négy tézis az, ami meghúzódik a romaság mint magyarázó változó mögött, és amik a kutatók explicite ki nem mondott elképzelései szerint megmagyarázzák a romaságnak mint független változónak az általuk elemezni kívánt függő változókra mért hatását. Ezzel a módszerrel bizonyos szempontból az előítéletkutatás lakatosi kemény magjának mondhatjuk a fentebb általam

⁹³ Pl. ha a szülők elválását és az iskolai sikeresség közötti oksági viszonyt szeretnék kutatni, akkor Goldthorpe szerint nem lehet az elvált és a nem elvált szülőjű gyerekek sikerességét kutatni, mert nem lehet feltételezni, hogy az iskolai sikeresség egyéb meghatározóinak szempontjából véletlenszerű a gyerekek eloszlása az elvált és a nem elvált családban való élés tekintetében. Az elvált és az egy szülővel élő gyerekek sikerességét, vagy az elvált és a félárva gyerekek sikerességét javasolja Goldthorpe összehasonlítani.

kimutatott téziseket. Ezek a tézisek nem megkérdőjelezhetők, hiszen a kutatómódszertan maga nem ad erre lehetőséget (Lakatos 1970: 135). Ugyanis azzal, hogy az adatok, a változók, maguk a kérdőíves kérdések lehetséges értelmezési tere rendkívül tág, a kutatók könnyen tudják mobilizálni ezeket, hogy a megszokott, elismert, elvárt tudományos eredményekre jussanak. Abból a szempontból viszont nem hasonlítanak ezek a tézisek a lakatosi kemény magra, hogy a kutatók valójában nem igazán hivatkoznak egy magot képző szisztematikus kutatásokra vagy azok tudományos módszerekkel történő verifikálására, vizsgálatára.

Mi az, ami kimarad?

Ráműtattam számos olyan dologra, ami az adott s használt szociológiai módszertan, valamint az adott tudományos hagyományok kontextusa miatt potenciálisan *kimarad* az elemzett kutatási folyamatból.

Az egyik a változó-alapú szociológiai módszertan kapcsán állapítható meg, s arra irányul, hogy számos olyan változó, amely okként szerepelhetne a magyarázat során, eltűnik az okként felmerülő változók halmazából. Ez a legtöbb mainstream, változókkal dolgozó kutatás esetében, s a Magyar Agora esetében is igaz: korrelációból indulnak ki a kutatók, amikor a változók közötti összefüggéseket kutatják. Ha nincs korreláció két változó között, fel sem merül, hogy bármilyen oksági összefüggés állhatna fenn, korreláció nélkül nem kerül sor az érintett változók közötti oksági összefüggést érintő vizsgálatra a szövegben. Az ilyen gyakorlatok következménye, hogy számos lehetséges oksági összefüggésről való beszéd törvényszerűen ki fog maradni az elemzésből. A regresszióelemzés alapja, hogy előre tudjuk, mely változók válhatnak az oksági modell alapjává, és hogy ezek a változók milyen oksági kapcsolatban állnak. Új, korábban fel *nem* fedezett oksági kapcsolatokra nem lehet rámutatni ilyen módszerekkel.

Izrik matematikailag bebizonyította, hogy ha két változó közötti korreláció nulla egy harmadik változó („kontrollváltozó”) bevezetése után, még lehet az egyik a másiknak az oka. A kortárs survey társadalomtudományos módszertan egy részébe (feltételezésem szerint jelentős részébe) ez a tudás nem került be: ha egy ilyen kontroll után „eltűnik” egy változó hatása, a Magyar Agora kutatói is elvetik, hogy az a változó lehetne az ok. Az útmodell-elemzés sem adhatja ki a lehetséges komplex oksági hálózatok olyan mintázatát, amely segítségével egyes változók közös hatását mutathatná be az elemzés.

A Magyar Agora kérdőívében Örkény és Székelyi néhány lehetséges okot operacionalizálnak, és próbálják néhány okozatra tett hatásukat mérni. Abbott (1988: 175) rámutat arra, hogy empiricista kvantitatív társadalomtudományos módszerek abból az implicit feltételezésből indulnak ki, hogy egy kutatáson belül egy változó attribútuma (pl. a magas vagy az alacsony iskolázottság, vagy a fiatal vagy idős kor) pontosan egy darab másíknak lehet az oka; viszont ez a feltételezés számos társadalomtudományos elmélet esetében *nem* állja meg a helyét. Ugyanis számos attribútumnak akár egymással ellentétes hatásai is lehetnek⁹⁴, amelyek egy faktor- vagy regresszióelemzés során matematikailag „kioltják” egymást (Abbott 1998: 176). Az oksági lánc irányát is meghatározza az elemzés; egy modellben az *okot* reprezentáló változók nem válhatnak az egyik almintában *okozatot* reprezentálókká, noha elméletileg plauzibilis lenne a váltás.⁹⁵ Az oksági tényezők ilyesfajta kutatása nem vált lehetségessé a Magyar Agorában.

De nem csak lehetséges okok tűnnek el, vagy fel sem merülnek, hanem magyarázati modellek, és a magyarázati modellek mögött esetlegesen meghúzódó mechanizmusok is rejtve maradnak: Abbott (1988: 180-181) egy beszédes példával illusztrálja, hogy oksági láncokat leíró tudományos szövegek hogyan mobilizálnak kontextuális (történeti, gazdasági, földrajzi, ...) tudáselemeket a magyarázat során, és hogy milyen meghatározó a kontextuális tudás a modellben szereplő változók összefüggésének értelmezése során. A változók egymásra való hatásának megértése, értelmezése a többi változók *együttesétől* függ, egyenként nem lehet belőlük egy koherens tudományos oksági narratívát előállítani, együttesen adják ki azt a képet, ahogyan a tudós értelmezi és magyarázza az őt érdeklő jelenséget. Lieberson (1997: 19-20) – Abbotthoz hasonlóan – arra mutat rá, hogy számos alapvetően meghatározó strukturális ok, amely pl. egy változó szórását vagy a változók közötti összefüggéseket magyarázhatja, általában nem jelenik meg egy kutatás változói között, ezért nem tud a kutató a statisztikai módszereivel – amellyel a függő és a független

⁹⁴ Pl. a magas munkanélküliség okozhatja a lopások arányának növekedését és csökkenését is (többen időznek otthon, és vigyáznak az értékeikre, ill. többen kényszerülnek arra, hogy lopjanak a túlélés érdekében. Ld. Cantor and Land 1985, idézi Abbott 1998: 176).

⁹⁵ Abbot (1998: 177) az alábbi példát hozza: egy kutatás során azt kutatták, hogy a feketéknek – akik egy adott mért produktivitással rendelkeznek – egy adott szektorban történő foglalkoztatása hogyan befolyásolja annak a szektornak a produktivitását. Viszont az is lehet, hogy egy bizonyos produktivitású szektorban foglalkoztatnak inkább feketéket, függetlenül a feketék produktivitásától. Tehát nem egyértelmű, hogy egy adott szektor produktivitása és a fekete alkalmazottak aránya hogyan függ össze abban a szektorban, viszont a kutatók abból indulnak ki, hogy minden szektorban ugyanolyan irányú oksági modell alapján függ össze ez a két változó.

változók közötti összefüggést számolja – ezekre a strukturális tényezőkre mint okokra mutatni.⁹⁶ A függő és független változók közötti összefüggés mérése egy olyan kontextusban történik és egy olyan kontextus határozza meg a mért összefüggéseket, amely kontextus *kívül* esik a mérésen. Más szóval van egy olyan erő („force”, Lieberson 1997:20), amely *megváltoztatja* a függő és független változó közötti (a társadalomtudományokban általában: valószínűségi) összefüggést, de ezt az erőt a kutatók nem kvantifikálják a modelljükben, és sokszor nem is esik szó ezekről. Ahogyan a nemzetközi kutatásokban is ritkán, az általam elemzettben sem látjuk azoknak a strukturális elemeknek a módszeres bevonását az elemzésbe, amelyek befolyásolhatnák a változók eloszlását. Az általam szintetizált téziseket úgy is fel lehet fogni, hogy ezek a változók összefüggéseit mozgató kontextusokra, erőkre vonatkozó kutatói *feltételezések*, amely feltételezéseket viszont nem vetnek módszeres vizsgálat alá.

Cox (1992), a statisztikában használatos oksági elképzelésekről beszélve, az intervenciós kísérletek⁹⁷ mögötti oksági modell kapcsán, éppen e modell egy fontos korlátjára mutat rá: hogy hiányzik az adatok mögötti folyamatról alkotott fogalom, a „megértése annak, hogy mélyebben mi rejlik az elemzett adatok mögött” (Cox 1992: 297). Goldthorpe szerint ez a megállapítás a robusztus függőség oksági modelljére is illik (Goldthorpe 2001: 8); amely modellt az általam elemzett szöveg is – bár nem mondja ki – használ; Goldthorpe (2001: 9) a statisztikai elemzés után maradó „fekete dobozról” beszél, amelyet egy olyan oksági elemzés tudna megvilágítani, amely egy *generatív folyamat* leírása volna.

Az általam elemzett kutatási szövegben a magyarázat erejét a kutatók olyan okokból eredeztetik, amelyek nem a kutatás tárgyát képezik. Sokféle jelenséget (a mintában talált együttjárásokat) néhány magyarázati séma alá sorolnak be; az oksági kapcsolat azonban, amely a korrelációk mögött – nem szükségszerűen, de esetlegesen – rejtőzhet, nem okvetlenül egyértelmű, s nem is tematizálják a kutatók az írásukban; tehát ez is kimarad a kutatásból. Hempel és Oppenheim (1948: 145) a saját magyarázati struktúrájuk leírásánál elhatárolják magukat más lehetséges magyarázati struktúráktól; pl. attól a tudományos magyarázati

⁹⁶ Pl. azt, hogy a népesség egy bizonyos arányának nem sikerül letennie a jogosítványhoz szükséges vizsgákat, lehet magyarázni az iskolázottsággal, az intelligenciával, a tanulási idővel, stb. De nem értjük meg ezáltal, hogy a lakosságnak miért szerzi meg egy bizonyos százaléka a jogosítványt, és miért nem több vagy kevesebb. Lieberson ezt az autóvezetés és az autóvásárlás fontos gazdasági szerepével magyarázza pl., amely szabályozza, hogy ne legyen túl kevés autóvezető a társadalomban.

⁹⁷ Ennek a modellnek az egyik alkalmazási területe a gyógyszerkísérletek, amikor is egy homogén csoport tagjait véletlenszerűen osztják be egy kezelt és egy nem kezelt csoportba.

gyakorlattól, amely során a kutatók valami nem ismerőst ismerős, intuitív (Watts 2014: 318) tapasztalatokká redukálják, és ezáltal próbálják megérthetővé tenni – talán a Magyar Agora magyarázási stratégiája egy ilyen redukciónak egy példája.

Beck, Giddens és Lash (1996) fontos művében kifejtette, hogy a reflexív modernizáció korában sok minden, ami természetes volt, megkérdőjeleződik, erodálódik, átalakul. Viszont épp az empirikus szociológia az, ami állandóságot fest le magáról. Ez azért van, mert nem készült fel a premisszák, a kategóriák változására; a szociológia még mindig a régi kategóriákra alapul, s azokat méri. Az ipari, nem forradalmasító, állandó társadalomból indul ki, s valószínű (szó szoros értelmében), kiszámítható társadalmi változásokat feltételez. A Magyar Agorát, a meg nem kérdőjelezett kategóriáival s oksági összefüggések tételezésével is az ilyen leírt szociológiai munkák körébe sorolhatjuk. Kérdéses számomra, hogy mindaz, ami megkérdőjeleződött a társadalom kapcsán az elmúlt húsz évben, az ilyesfajta szociológiai munkával felfejthető, kutatható-e.

A magyarországi előítéletkutatások már évek óta erős előítéletességet mérnek a magyar társadalomban a romákkal szemben, és az előítéletek meglétéből előszeretettel következtetnek konfliktuspotenciálra. Az elemzések állítják (bizonyítással nem szolgálnak erre), hogy éppen az erős előítéletek és a konfliktusoktól való félelem vezetnek a konfliktusos viselkedéshez. A társadalomtudományos hagyományba történő beillesztés által válik érthetővé a kutatók ezen értelmezése. Egy ilyen tudományos értelmezés következménye szinte természetesen a társadalmi konfliktus elővetítése – amely társadalmi konfliktus mára szomorú valósággá vált Magyarországon. Eldöntetlen kérdés marad azonban, hogy az utóbbi években tapasztalható, a cigány-magyar kettősséget hivatkozási alapul vevő narratívák, a megtapasztalt szóbeli és tettleges konfliktusok milyen viszonyban állnak azzal a dologgal, amit a disszertációmban elemztem, és más hasonló kutatás során előítéletként tételeznek, mérnek, ábrázolnak és magyaráznak.

Egy másik megválaszolatlan kérdés az, hogy az utóbbi időben kirobbanó, a cigány-magyar kettősségben értelmezett és magyarázott konfliktusok ténylegesen milyen viszonyban állnak a kutatások által leírt, országos reprezentatív mintán, a fenti kategorizáció és típusválaszok segítségével kimutatott előítéletekkel. A másik, szintén fölöttébb fontos kérdés az, hogy melyek azok a stratégiák, kontextusok, politikai, közösségi és személyes tudáselemek, amelyek egyfelől az általában külsőnek mondott, gazdasági és osztálytársadalmi körülményekkel, másfelől a konkrét helyzettel, az éppen jelen lévő szereplőkkel együttműködésben létrehozhatnak vagy elsimítanak egy konfliktust. A túlságosan is absztrakt

„előítélet” kifejezés talán nem tűnik hasznos eszköznek arra, hogy valóban rekonstruáljuk azokat a körülményeket, amelyek ma Magyarországon cigányok és magyarok együttélését, így a konfliktusaikat is létrehozzák.

Kérdéses az is, hogy az ilyen fajta szociológia mennyiben tud hozzájárulni a társadalom jobb megismeréséhez, az eddig meg nem kérdőjelezett tudások felülvizsgálatához. Sokszor, s ez a Magyar Agorára is igaz, a kutatók már előre ismert elméletekből indulnak ki. Az esetünkben is igaz ez, amikor a kutatók magyarázati stratégiáinak központi komponense a korábbról megörökölt tudáselemek. A szociológiában évtizedes múltra nyúlik vissza az elmélet szerepéről való diskurzus. Swedberg (2016a, 2016b), Krause (2016), Bertilsson (2016), Carleheden (2016) és Tavory (2016) talán a legfrissebb képviselői ezen diskurzusnak, ami a társadalomtudományok módszertanának velejéig vezet. Swedberg (2016a) felhívja arra a figyelmet, hogy a szociológusok munkájukban ne induljanak ki abból, hogy az előzetesen megfogalmazott elméletek feltétlenül igazak. Fájjalja, hogy az szociológusok oktatása során nem igazán foglalkoznak az új elméletek létrehozásának módszertanával, hanem szinte kizárólag korábbi elméleteket használnak fel. Az elmélet és az adatok dichotómiája a szociológusképzés, a szociológiai munkáról való gondolkodás és a nemzetközi empirikus társadalomtudományos journal-publikálás egyik fontos dichotómiájának számít.⁹⁸ Az elméleteket valóban adottnak veszik – esetünkben azokat az elméleteket, amelyek az előítéletekről, vagy a magyar-roma viszonyról szólnak, és mint magyarázó elemek kerülnek be a szövegbe, valamint a kutatás többi lépcsőjének elemzése során is többször megfigyelhetőek. Amennyiben a szociológiai kutatásnál a nem érthető elemekkel a kutatók nem foglalkoznak, továbbá a magyarázatra használt okok nem az empirikus anyagból, hanem korábbi „előítéletekből” következnek, továbbá már a változók létrehozásánál s az adatok elemzésénél ezek működésbe lépnek, kérdésessé válik, hogy ez a fajta kutatás a társadalom megismeréséhez érdemben hozzá tud-e járulni.

Úgy kezdtem a dolgozatomat, hogy munkám célja az, hogy a tudománycsinálásnak (amely az emberi kultúra egyik kitüntetett tevékenysége) általam vizsgált apró kis szeletét ne egy

⁹⁸ Ismét hangsúlyozni szeretném, hogy ezen megállapításom sem normatív, hanem egyértelműen analitikai szándékú: a formális struktúra, amiben survey-adatokat tartalmazó cikkeket szoktak írni a nemzetközi tudományos porondon, is reprodukálja ezt a dichotómiát: a bevezetés után következik egy elméleti és tudománytörténeti háttérrel szóló fejezet, utána a módszerek következnek, majd az eredmények bemutatása és egy diszkusszió. Sokszor a módszerek előtt egy hipotéziseket felvonultató rész is közbeékelődik (Holmes 2013: 198).

statikus termékként definiáljam, hanem egy állandóan változó társadalmi folyamat (köztes) eredményeként. A tudományos kutatás vizsgálata mint *kultúratudomány* a tudományos munkának egyszerre kutatása és kritikája. Távolságom sem célom annak az igazolása, hogy mi a jó szociológiai módszer, hanem az, hogy a szöveggel egy folyamatos és lezáratlan diskurzushoz járuljak hozzá.

XIV. Bibliográfia

- Abbott, Andrew (1988): „Transcending General Linear Reality”. *Sociological Theory*, Vol. 6, No. 2 (Autumn), 169-186.
- Abend Gabriel, Petre, Caitlin, Sauder, Michael (2013): „Styles of Causal Thought: An Empirical Investigation”. *American Journal of Sociology*, Vol. 119, No. 3 (November), 602-654.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian personality*. New York: Harper.
- Adorno, Theodor W (1976): „On the Logic of the Social Sciences”. In: *The Positivist Dispute in German Sociology*. London: Heinemann.
- Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Osiris, Budapest, 1999,
- Amann, Klaus & Knorr Cetina, Karin (1990a): „The fixation of (visual) evidence.” In: *Representation in Scientific Practice*. Lynch, Michael & Woolgar, Steve (szerk.). Cambridge (Mass.) – London: The MIT Press, 85–121.
- Ang, Ien (1996): „Culture and Communication: Towards an ethnographic critique of media consumption in the transnational media system”. In: John Storey (szerk.): *What is cultural studies?* Arnold, London, 237-254.
- Aviles, Natalie B. & Reed, Isaac Ariail (2015): Ratio via Machina. Three Standards of Mechanistic Explanation in Sociology. *Sociological Methods & Research*, 1-24.
- Babbie, Earl (1999): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó.
- Babusik Ferenc (é.n.): *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. L'Harmattan, Budapest.
- Banaji, Mahzarin (2003): *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris, Budapest.
- Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Durham, NC: Duke University Press.
- Barna Ildikó – Székelyi Mária (2004): *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikáról társadalomkutatók számára*. Typotex.
- Bastide, Françoise (1990): „The iconography of scientific texts: principles of analysis”. In: *Representation in Scientific Practice*. Lynch, Michael–Woolgar, Steve (szerk.). Cambridge (Mass.) – London: The MIT Press, 187–230.
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens & Scott Lash (1996): *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*. Frankfurt.

- Benhabib, Seyla (1996a) (szerk): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press.
- Benhabib, Seyla (1996b): Introduction. In: Benhabib, Seyla (1996a) szerk: *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press, 3-18.
- Bernert, Christopher (1983): „The Career of Causal Analysis in American Sociology”. *The British Journal of Sociology*, Vol. 34, No. 2 (Jun.), 230-254.
- Bertilsson, Margareta (2016): „Theorizing – for what?” *The British Journal of Sociology*, March, Volume 67, Issue 1, 30–35.
- Bibó István (1986): „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”. In: uő.: *Válogatott Tanulmányok 1945-1949*. Magvető, Budapest.
- Billig, Michael (1985): „Prejudice, categorization and particularization: from a perceptual to a rhetorical approach” *European Journal of Social Psychology*, 15, 79-103.
- Birch, David (1989): *Language, Literature, and Critical Practice. Ways of Analysing Text*. London, Routledge.
- Blalock, Hubert M., Jr. (1989): „The Real and Unrealized Contributions of Quantitative Sociology”. *American Sociological Review*, 54/3, 447-460.
- Bloor, David (1976): *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge & Kegan Paul.
Magyarul az 1. fejezet megtalálható: Forrai Gábor és Szegedi Péter (szerk.) (1999): *Tudományfilozófia*. Budapest: Áron Kiadó, 427–445.
- Boudon, Raymond (2003): „The Social Sciences and the Two Types of Relativism.” *Comparative Sociology*. Volume 2, issue 3, 423–440.
- Bourdieu, Pierre (1975): „La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison”. *Sociologie et sociétés*, vol. 7, n° 1, 91–118.
- Bourdieu, Pierre (1983): „A szociológus mestersége”. *Filozófiai Figyelő* 1-2.
- Bourdieu, Pierre (1988): *Homo academicus*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre (1991): „The Peculiar History of Scientific Reason”. *Sociological Forum*, Volume 6, Issue 1. March, 3–26.
- Bourdieu, Pierre (2001): *Előadások a televízióról*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, Pierre (2002): „A kettős szakítás”. In: *A gyakorlati észjárás*. Budapest, Napvilág Kiadó, 77–83.
- Bourdieu, Pierre (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat.
- Breiger RL. (2002). „Writing (and quantifying) sociology”. In: *Writing and Revising the Disciplines*, J Monroe (szerk.), 90-112. Ithaca, NY/London, Cornell Univ. Press.

- Breiman, Leo (2006): „Statistical Modeling: The Two Cultures”, *Statistical Science* 2001, Vol. 16, No. 3, 199–23.
- Brown, Rupert: „Régi és új előítéletek”. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*, 1998, 211-217.
- Burawoy, Michael (1990): „Marxism as Science”. *American Sociological Review* 55, 775-793.
- Burawoy, Michael (2004): „Public sociology: South African dilemmas in a global context”. In *Society in Transition* 35(1), 11–26.
- Burawoy, Michael (2005a): „Third-Wave Sociology and the End of Pure Science”. *The American Sociologist*. Fall/Winter, 152-165.
- Burawoy, Michael (2005b): „‘For Public Sociology’”, *American Sociological Review* 70 (February), 4–28.
- Burawoy, Michael (2005c): „The Critical Turn to Public Sociology”. *Critical Sociology* 31(3), 313-326.
- Burawoy, Michael (2005d): „Provincializing the Social Sciences”. In: Steinmetz, George (szerk): *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and its Epistemological Others*, Durham, NC: Duke University Press, 508–525
- Callon, Michel (1991): „Techno-economic networks and irreversibility”. In: John Law (szerk): *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*, London: Routledge, 132–165
- Carleheden, Mikael (2016): „What conception of the theoretical does ‘theorizing’ presuppose? Comment on Richard Swedberg's ‘Before theory comes theorizing or how to make social science more interesting’”. *The British Journal of Sociology*, March, Volume 67, Issue 1, 36-42.
- Comte, Auguste (1998): *Cours de philosophie positive*. Tome 1, éd. Hermann.
- Conk, Margo A. (1981): „Accuracy, efficiency and bias: The interpretation of women's work in the U.S. Census of Occupations, 1890–1940.” *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 65-72.
- Cox, D.R. (1992): Causality: Some Statistical Aspects. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (Statistics in Society)*. Volume 155, Issue 2, 291-301.
- Csalog Zsolt (1980): „A Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt”. In: Bibó-émlékkönyv. 2. kötet, 522-545. http://www.fszek.hu/szociologia/szszda/csalog_ciganykerdes.pdf
- Csepeli György (1997): *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest.

- Csepeli György, Orkeny Antal & Lane Scheppelle, Kim (1996): "Acquired Immune Deficiency Syndrome in Social Science in Eastern Europe". *Social Research* 63 (2).
- Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Demeter Tamás (2015): „Values, Norms and Ideologies in Early Modern Inquiry: An Introduction”. In: Demeter, T, K. Murphy, C. Zittel (szerk.): *Conflicting Values of Inquiry: Ideologies of Epistemology in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 2015, 1-9.
- Duhem, Pierre Maurice Marie (1906): *La théorie physique: son objet, et sa structure*. Paris, Chevalier & Rivière.
- Durkheim, Émile: „A bizonyítás kifejtésével kapcsolatos szabályok”. In: *A társadalmi tények magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Dus Polett - Legát Tibor. „A cigányellenesség méréséről. Babusik Ferencsel, Horváth Aladárral és Karácsony Gergellyel beszélget Dus Polett és Legát Tibor”. *Beszélő*, 2004. január, 74.
- E. Szabó László – Gyenis Balázs – Gyenis Zalán – Rédei Miklós – Szabó Gábor (2013): „Korrelációk kauzális magyarázata”. *Filozófiai Szemle*, 1, 78-97.
- Enyedi Zsolt – Fábíán Zoltán – Sik Endre (2004) „Nőtték-e az előítéletek Magyarországon?”. In: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*, Budapest, TÁRKI, 375–399.
- Erdélyi Ágnes (2000): *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése*. Typotex.
- Erős Ferenc (1998): „Előítélet és identitás. A cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban”. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest, Új Mandátum / Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- Erős Ferenc (2005): „Az előítélet-kutatás dilemmái”. In: Neményi Mária – Szalai Júlia: *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum.
- Eröss Gábor - Gárdos Judit (2008): „Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről”. In: Eröss Gábor, Kende Anna (szerk.): *Túl a szegregáción: Kategóriák burjánzása a közoktatásban*. Budapest, L'Harmattan, 49-82.
- Fábíán Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum.
- Ferdinand, Theodore N. (1971): „Review Article The coming crisis in Western Sociology, by Gouldner, Alvin W.:”. *International Review of Sociology*, Vol. 1, No. 2 (September), 179-184.

- Fiskhin, James S. – Liskun, Robert C. – Jowell, Roger (2000): Deliberative Polling and Public Consultation. *Parliamentary Affaires* (53), 657–666.
- Flusser, Vilém (1990): *A fotográfia filozófiája*. Budapest, Tartóshullám – Belvedere – ELTE BTK.
- Forrai Gábor és Szegedi Péter (szerk.) (1999): *Tudományfilozófia*. Budapest: Áron Kiadó.
- Foucault, Michel (2000): *A szavak és a dolgok*. Osiris.
- Freedman, D. A. (1987): „As Others See Us: A Case Study in Path Analysis”. *Journal of Educational Statistics*. Vol. 12, No. 2 (Summer), 101-128.
- Freedman, D. D (1991): „Statistical Models and Shoe Leather”. *Sociological Methodology*, Volume 21, 291-313.
- Friedman, M., (1974): „Explanation and Scientific Understanding”, *Journal of Philosophy*, 71, 5-19.
- Gadamer, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest, Gondolat.
- Gangl, Markus (2010): „Causal Inference in Sociological Research”. *Annual Review of Sociology*. Vol. 36: 21-47.
- Gárdos Judit (2006): „Mi van a képen? Esettanulmány a diagramok használatról a társadalomtudományokban”. In: Némédi Dénes & Szabari Veronika (szerk.): *Kötő-jelek. ELTE Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve 2005*. ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest, 9-26.
- Gárdos Judit (2007): "Világok harca. A helyi tudás szerepe egy nemzetközi kutatás kérdőívkészítési folyamatában" In: Némédi Dénes & Szabari Veronika (szerk.): *Kötő-jelek 2006. ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest, 111-131.
- Gárdos Judit (2009): „Tudományszociológus és/vagy tudományantropológus?: Bevezetés Pierre Bourdieu igazságról szóló elméletébe” *Replika* (3), 99-110.
- Gárdos Judit (2010): „Az előítéletkutatások előfeltevései”. *ANBLOKK* 4, 21.
- Gárdos Judit (2016): „A szociológiai magyarázat és a szociológusok várakozási horizontja. Esettanulmány a magyar előítélet-kutatás területéről” *REPLIKA* 99, 67-85.
- Gephart, R. (1983): "Multiple R., 'the parametric strategy' and measurement imprecision". *Sociological Perspectives*, 26, 473-500.
- Gephart, R.P. & Smith, R.S. (2009) „An Invitation to Ethnostatistics”, *Sciences de Gestion*, 70: 85-102.

- Giere, Ronald N. (1996): „Visual Models and Scientific Judgment”. In Brian S. (szerk.): *Picturing Knowledge. Historical and Philosophical Problems Concerning the Use of Art in Science*. Toronto–Buffalo–London, University of Toronto Press, 269–302.
- Goldthorpe, John H (2001): „Causation, Statistics and Sociology”. *European Sociological Review*, Vol. 17, Nr. 1, 1-20.
- Gorski, Philip S. (2004): “The power of deductivism: a constructive realist model of sociological explanation.” *Sociological Methodology*, Vol. 34, 1-33.
- Gouldner, Alvin W. (1970): *The coming crisis in Western Sociology*, New York, Basic Books.
- Grant, L. & Ward, K.B. & Rong, X.L. (1987): „Is there an association between gender and methods in sociological research?” *American Sociological Review*, 52, 856-62.
- Greeno, James G. (1971): „Explanation and Information”. In: Salmon, Wesley (szerk.): *Statistical Explanation and Statistical Relevance*. University of Pittsburgh Press, 89-104.
- Greiffenhagen C. & Mair M. & Sharrock WW (2012): „From methodology to methodography: A study of qualitative and quantitative reasoning in practice”. *Methodological Innovations Online* 6 (3), 93–107.
- Habermas, Jürgen (1993): „Egy befejezetlen projektum - a modern kor”. In: J. Habermas & J-F. Lyotard & R. Rorty: *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég-Gondolat, 151-178.
- Habermas, Jürgen (1995): *Theorie des kommunikativen Handelns, Band 1*. Frankfurt/ Main, Suhrkamp Taschenbuch Verlag.
- Habermas, Jürgen (1996): „Three normative Models of Democracy”. In: Benhabib, Seyla (1996) szerk: *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press, 21-30.
- Hacking, Ian (2003): *The social construction of what?* Harvard University Press.
- Halász László – Sipos János (1969): *Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletre*. Akadémiai Kiadó.
- Halász László – Sipos János (1970): „Cigányok. Faji előítéletek változása általános iskolai tanulók színházi élményében”. *Világosság* 1, 56-60.
- Halfpenny, Peter (1982): *Positivism and Sociology: Explaining Social Life*. Gregg Rivavals.
- Haraway. Donna (1994): „A szituációba ágyazott tudás”. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest, Replika Kör, Replika Könyvek, 121-142.
- Harding, Sandra (2005): „Negotiating with the Positivist Legacy: New Social Justice Movements and a Standpoint Politics of Method.” In: Steinmetz, George (szerk.): *The Politics of Method in the Human Sciences*. Duke University Press. 346-365.

- Hargens, LL. (2000). „Using the literature: reference networks, reference contexts, and the social structure of scholarship”. *American Sociological Review*, 65, 846-65.
- Hauser, Robert M. (1981): “Hope for the mobility Ratio.” *Social Forces* 60, 657-84.
- Hawthorne, James (2014): "Inductive Logic", In: Zalta , Edward N. (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition), <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/logic-inductive>.
- Hedström, Peter – Ylikoski, Petri (2010): ‘Causal Mechanisms in the Social Sciences’. *Annual Review of Sociology*, 2010, 36, 49-67.
- Heller Ágnes (1966): „Előítélet és Mindennapi Élet.“ In: Heller Ágnes: *Társadalmi szerep és előítélet*. Akadémiai Kiadó, 79-170.
- Hempel, C. (1965): *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science*. New York, Free Press.
- Hempel, Carl G. & Oppenheim, Paul (1948): „Studies in the Logic of Explanation”. *Philosophy of Science*, Vol. 15, No. 2. (Apr.).
- Holland, P (1986): „Statistics and causal inference”. *Journal of the American Statistical Association*, 81, 945-960.
- Hollis, Martin – Smith, Steve (1990): *Explaining and Understanding International Relations*. Clarendon – Oxford University Press.
- Holmes, Richard (2013): “Genre Analysis and the Social Sciences: An Investigation of the Structure of Research Article Discussion Sections in Three Disciplines”. *e-reflection*, Volume 2, Issue 4, July-August, 189-213.
- Homans, George C. (1949): „The Strategy of Industrial Sociology”. *American Journal of Sociology*, Vol. 54, No. 4, Industrial Sociology (Jan.), 330-337.
- Irzik, Gürol (1996): „Can Causes be Reduced to Correlations?” *The British Journal for the Philosophy of Science*, vol. 47, 249-270.
- Jasper, James M. & Young, Michael P. (2007): „The Rhetoric of Sociological Facts”. *Sociological Forum*, Vol. 22, No. 3 (Sep.), 270-299.
- Kaposi Dávid (2005): „Lábjegyzetek egy »vicchez«. A diszkurzív pszichológia gyakorlatáról.” *Replika* 53.
- Király Gábor (2005): „Hovatovább STS? Fejtegetések az értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán”. *Replika* 51-52, 25-56.
- Kitcher, P., (1989): „Explanatory Unification and the Causal Structure of the World”. In P. Kitcher and W. Salmon (szerk): *Scientific Explanation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 410-505.

- Kitcher, Philip (1981): „Explanatory Unification”, *Philosophy of Science* 48, 507-531.
- Knorr Cetina, Karin (2002): *Die Fabrikation von Erkenntnis*. Frankfurt/Main, Suhrkamp.
- Knorr-Cetina, Karin (1981): *The Manufacture of Knowledge. An Essay on the Constructivist and contextual Nature of Science*, Pergamon Press, Oxford.
- Knorr-Cetina, Karin (1999). *Epistemic Cultures. How the Science Make Knowledge*. Harvard University Press.
- Knorr-Cetina, Karin–Amann, Klaus (1990b): Image Dissection in Natural Scientific Inquiry. *Science, Technology & Human Values*, v. 15 (3), 259–283.
- Krause Monika (2016): The meanings of theorizing. *The British Journal of Sociology*, March, Volume 67, Issue 1., 23–29.
- Krüger, Lorenz (1976): “Are Statistical Explanations Possible?”, *Philosophy of Science*, Vol. 43, No. 1, (Mar.), 129-146.
- Lakatos Imre (1970): Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes. In: Lakatos Imre & Musgrave, Alan (szerk): *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: the University Press, 91-195.
- Latour, Bruno (1990): „Drawing things together”. In: *Representation in Scientific Practice*. Lynch, Michael - Woolgar, Steve (szerk.). Cambridge (Mass.) – London, The MIT Press, 19–68.
- Latour, Bruno és Woolgar, Steve ([1979] 1986): *Laboratory life*. Princeton: Princeton University Press.
- Latour, Bruno (2002): *Wir sind nie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie*. Fischer Taschenbuch. Frankfurt/Main.
- Leahey, Erin (2008): „Methodological Memes and Mores: Toward a Sociology of Social Research.” *Annual Review of Sociology*, Vol. 34, 33-53.
- Lewis, D. (1973): „Causation”, *Journal of Philosophy*, 70, 556–567.
- Lieberson, Stanley (1987): *Making it count*. University of California Press.
- Lieberson, Stanley (1992): „Einstein, Renoir, and Greeley: Some Thoughts about Evidence in Sociology: 1991 Presidential Address.” *American Sociological Review*, Vol. 57, No. 1, (Feb.), 1-15.
- Lieberson, Stanley (1997): Modeling Social Processes: Some Lessons from Sports. *Sociological Forum*, Vol. 12, No. 1, 11-35.
- Little, Daniel (1991): *Varieties of social explanation: an introduction to the philosophy of social science*. Westview Press.

- Lynch, Michael (2013): „Ontography: Investigating the production of things, deflating ontology” *Social Studies of Science*, vol. 43, no. 3, 444-462.
- Lynch, Michael–Woolgar, Steve (1990): „Introduction: Sociological orientation to representational practice in science”. In: *Representation in Scientific Practice*. Lynch, Michael – Woolgar, Steve (szerk.). Cambridge (Mass.) – London, The MIT Press, 1–18.
- Mair, Michael & Greiffenhagen, Christian & Sharrock, W.W. (2016): „Statistical Practice: Putting Society on Display”. *Theory, Culture & Society*, Vol. 33 (3), 51–77.
- Marx, Karl (1845/1888): „Thesen über Feuerbach”. In: Friedrich Engels: *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie - Mit Anhang: Karl Marx über Feuerbach vom Jahre 1845*. Stuttgart, J. H. W. Dietz.
- Mauthner, Natasha (2015): „’The past was never simply there to begin with and the future is not simply what will unfold’: a posthumanist performative approach to qualitative longitudinal research”. *International Journal of Social Research Methodology*, Volume 18, Issue 3, 321-336.
- McCloskey, Deirdre N (1998). *The Rhetoric of Economic*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Meehl, Paul E (1967): „Theory-Testing in Psychology and Physics: A Methodological Paradox”. *Philosophy of Science*, Vol. 34, No. 2, (Jun.), 103-115.
- Merton, Robert K. (1973): *The Sociology of Science*. Chicago, University of Chicago Press.
- Magyarul (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris.
- Mialet, Hélène (2003): „The ‚Righteous Wrath’ of Pierre Bourdieu”. *Social Studies of Science* 33/4 (August): 613–621.
- Mihic, Sophia & Engelmann, Stephen G. & Wingrove, Elizabeth Rose (2005): „Making sense in and of political science”. In: Steinmetz, George (szerk.): *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and its Epistemological Others*. Durham, NC: Duke University Press, 470-495.
- Mills, C. Wright (1959): *The sociological imagination*. Oxford University Press.
- Mirowski, Philip (2005): “How positivism made a pact with the postwar social sciences in the United States”. In: Steinmetz, George (szerk.): *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and its Epistemological Others*. Durham, NC: Duke University Press, 142-172.
- Misetics Bálint (2011): „Az egyéni problémáktól a közügyekig”. *Fordulat* 14, 2, 86-93.
- Moody J. (2004): „The structure of a social science collaboration network: disciplinary cohesion from 1963 to 1999”. *American Sociological Review* 69, 213-38.

- Mouffe, Chantal (1996): „Democracy, Power, and the „Political””. In: Benhabib, Seyla (1996a) szerk: *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press, 245-156.
- Némédi Dénes (2006): „A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programjához”. *Replika* 54–55, október, 97–103.
- Németh Renáta - Simon Dávid (2011): *Társadalomstatisztika*. Elektronikus Tananyag. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_21_Nemeth_Renata-Simon_David_Tarsadalomstatisztika_magyar_es_angol_nyelven/adatok.html
- Németh Renáta (2015): „Oksági következtetés az empirikus szociológiai kutatásban” *Szociológiai Szemle* 25 (2): 2–30.
- Németh Renáta (2014): *Oksági következtetés az empirikus szociológiai kutatásban*. Habilitációs dolgozat. <http://real.mtak.hu/15808/>
- Oblath Márton (2007): „Fókuszcsoport a kommunikáció- és közösségkutatásban”. In: *Közösségtanulmány*. Kovács Éva (szerk.). Budapest, REGIO könyvek, Néprajzi Múzeum.
- Oblath Márton (2006): „A »cigány« kategória diszkurzív és történeti konstrukciója”. *Anthropolis* 3.1.
- Örkény Antal – Vári István (2009): Szempontok és kérdőjelek a magyarországi roma kisebbség tanulmányozásához. *Fundamentum*, 2.
- Örkény Antal (2003): „Előszó”, In: Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont igazgatója.
- Örkény Antal–Székelyi Mária (2007): „Romák és magyarok egymásról; A deliberáció előtti helyzetkép”. Kézirat, 2007. ápr. 14-i változat.
- Papineau, D. (1991): „Correlations and Causes”, *British Journal of Philosophy*, 42, 397-412.
- Platt, Jennifer (1996): *A History of Sociological Research Methods in America, 1920-1960*. Cambridge University Press.
- Popper, Karl R. (1976): "The Logic of the Social Sciences," In: *The Positivist Dispute in German Sociology*, London, Heinemann, 87-104.
- Popper, Karl R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Budapest, Európa.
- Porpora, D. (2007). "Sociology's Causal Confusion." In: Ruth Groff (szerk), *Revitalizing Causality: Realism about Causality in Philosophy and Social Science*. New York: Routledge, 196-204.

- Quine, W. v. O. (1961): „Two Dogmas of Empiricism” In: *From a Logical Point of View*. New York, Harper and Row. <http://www.ditext.com/quine/quine.html>
- Reason, Peter (1994): Three Approaches to Participative Inquiry. In: Denzin, Norman K.–Lincoln, Yvonna S. (szerk.): *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: Sage Publications, 324–339.
- Reichenbach, Hans (1938): *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and the Structure of Knowledge*. Chicago, Illinois, The University of Chicago.
- Reisch, George (2005): *How the Cold War Transformed Philosophy of Science. To the Icy Slopes of Logic*. Cambridge University Press.
- Rist, Ray C. (1994): „Influencing the Policy Process with Qualitative Research”. In: Denzin, Norman K.–Lincoln, Yvonna S. (szerk.): *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: Sage Publications, 545–557.
- Rosenau, Pauline Marie (1992): *Post-modernism and the social sciences. Insights, inroads, and intrusions*. Princeton University Press.
- Salmon, Merilee (1989): „Explanation in the Social Sciences”. In: Philip Kitcher & Wesley C. Salmon (szerk.): *Scientific Explanation. Minnesota Studies in Philosophy of Science*, Volume 13, 384-409.
- Salmon, Wesley C (1989): „Four Decades of Scientific Explanation” In: Philip Kitcher & Wesley C. Salmon (szerk.): *Scientific Explanation. Minnesota Studies in Philosophy of Science*, Volume 13, 3-219.
- Salmon, Wesley C (1971): „Statistical explanation”. In: Salmon (szerk.): *Statistical Explanation and Statistical Relevance*. University of Pittsburgh Press, 29-87.
- Sana M. & Weinreb, A. A. (2008). „Insiders, outsiders, and the editing of inconsistent survey data”. *Sociological Methods and Research* 36, 515-41.
- Sassen, Saskia (2005): „Digging in the penumbra of master categories”. *The British Journal of Sociology*, Volume 56, Issue 3, 401-403.
- Simpson, Edward H. (1951). „The Interpretation of Interaction in Contingency tables”. *Journal of the Royal Statistical Society, Series B* 13: 238–241.
- Smith, Christian (2010): *What Is a Person?: Rethinking Humanity, Social Life, and the Moral Good from the Person Up*. University of Chicago Press.
- Smith, Laurence D. et al. (2000): „Scientific Graphs and the Hierarchy of the Sciences. A Latourian Survey of Inscription Techniques”. *Social Studies of Science*, 30 (1), 73–94.
- Sober, E., (1999): „The Multiple Realizability Argument Against Reductionism”. *Philosophy of Science* 66, 542-564.

- Sorensen, A. B. (1998): „Theoretical Mechanisms and the Empirical Study of Social Processes”. In: Hedström, P. & Swedberg, R. (szerk.) *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steinmetz (2005b): „Scientific Authority and the Transition to Post-Fordism: The Plausibility of Positivism in U.S. Sociology since 1945”. In: Steinmetz, George (szerk): *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and its Epistemological Others*. Durham, NC, Duke University Press, 275-323.
- Steinmetz, George (szerk) (2005a): *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivism and its Epistemological Others*. Durham, NC, Duke University Press.
- Stemwedel, J. D. (2004): „Explanation, Unification, and What Chemistry Gets from Causation”. *Philosophy Of Science*, 71(5), 1060-1070.
- Swedberg, Richard (2016a): „Before theory comes theorizing or how to make social science more interesting” *The British Journal of Sociology*, March, Volume 67, Issue 1, 5-22.
- Swedberg Richard (2016b): „Reply to the commentators”. *The British Journal of Sociology*, March, Volume 67, Issue 1, 57-70.
- Szabari Vera (2007): „A társulások szociológiája”. *Szociológiai Szemle*, 1–2, 109–118.
- Szabari Vera (2008): *Tudomány a társadalomban – Társadalom a Tudományban – Tudományképek és társadalomszemléletek – Doktori disszertáció*.
- Szelényi Iván (2015): „The triple crisis of sociology”. *Contexts*, 2015 April 20. <https://contexts.org/blog/the-triple-crisis-of-sociology>.
- Tahin Tamás et al (1972): „Kísérlet az elmebetegséggel szembeni attitűdök tanulmányozására. Empirikus vizsgálat négy társadalmi csoportban”. *Szociológia*; 3. sz., 383-406.
- Tavory, Iddo (2016): „The pragmatist wave of theory construction.” *The British Journal of Sociology*, March, Volume 67, Issue 1, 50-56.
- Tileagă, Christian (2005): „A szélsőséges előítélet magyarázata és a vádolás legitimációja a romákról szóló beszédben”. *Replika* 53.
- Turai Tünde – Tóth Pál Péter (2003): „A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakirodalom összefoglalása”. *Szociológiai Szemle* 4, 107-132.
- Vaidyanathan, Brandon & Strand, Michael & Choi-Fitzpatrick, Austin & Buschman, Thomas & Davis, Meghan & Varela, Amanda (2016): „Causality in Contemporary American Sociology: An Empirical Assessment and Critique” *Journal for the Theory of Social Behavior*. Volume 46/1, 3-26.
- Várnagy Elemér (1972): „Előítélet és cigányság” *Baranyai Művelődés* 4. sz., 101-109.

- Von Wright, G.H. (1987): „Magyarázat és megértés”. In: Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (1997): “Social Science and the Quest for a Just Society”. *American Journal of Sociology*, Volume 102 Number 5 (March), 1241–1257.
- Wallerstein, Immanuel Maurice (1999): *The End of the World as We Know it: Social Science for the Twenty-first Century*. University of Minnesota Press.
- Wallerstein, Immanuel, et al. (1996): *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford, Calif.: Stanford Univ. Pr. (Mestizo Spaces).
- Watts, DJ (2014): „Common sense and sociological explanations”. *American Journal of Sociology*. 120 (2), 313-351.
- Weber, Erik - De Vreese, Leen - Van Bouwel, Jeroen (2011): *How to study scientific explanation?* kézirat. http://philsci-archive.pitt.edu/8769/1/Weber-HowTo_Study_Scientific_Explanation.pdf. Letöltve: 2015. szept. 9.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és Társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max (1988): „Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie”. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Siebeck-UTB, 1-145.
- Weber, Max (1988): „Der Sinn der „Wertfreiheit” der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften”. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Siebeck-UTB, 489-540.
- Wessely Anna (2005): Szocioanalízisben. *BUKSZ*, ősz, 220–230.
- Winch, P. (1958): *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Wolin, Sheldon S. (1996): „Fugitive Democracy. In: Benhabib, Seyla (szerk): *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton University Press, 31-45.
- Woolgar, Steven – Lezaun, Javier (2013): „The wrong bin bag: A turn to ontology in science and technology studies?” *Social Studies of Science*, June, vol. 43 no. 3, 321-340, doi: 10.1177/0306312713488820.
- Znaniecki, Florian (1934): *The Method of Sociology*, New York.

XV. Függelék: A Magyar Agora kérdőíve

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

1117 BUDAPEST PÁZMÁNY PÉTER SÉTÁNY 1/A
TELEFON: (1) 372 2997, FAX: (1) 372 2912

Kérdőív

Kérdezés helye:

A kérdés ideje:napóraperctőlórapercig

A VÁLASZADÁS ÖNKÉNTES!

AZONOSÍTÓ.....

TELEPÜLÉS NEVE.....

Felkérés

Manapság sok szó esik a cigányok helyzetéről, a cigányok és a nem cigányok közötti konfliktusokról, és arról, hogy mit tehetne a kormányzat és a társadalom, illetve maguk a cigányok a helyzet jobbításáért. Ezekről a kérdésekről szeretnénk egy olyan közös vitát szervezni, ahol mindenki elmondhatja véleményét, és lehetőség nyílik a közös gondolkodásra. 2005. szeptember 16 és 18-a között Budapesten konferenciát szervezünk a CEU Kongresszusi Központjában, és megtisztelné a szervezőket, ha részvételével segítené a találkozó sikerét. A konferenciáról a Magyar Televízió 1-es csatornája, több rádió, a T-Online internetes portálja és az írott sajtó folyamatosan tudósít majd.

A résztvevők utazási költségeit mi fedezzük és étkeztetésükről is mi gondoskodunk. A vidéki résztvevők számára szállást is biztosítunk egy háromcsillagos hotelben. Továbbá, a részvételért 8000 forint adómentes tiszteletdíjat fizetünk.

A konferenciára 250 olyan vendéget szeretnénk meghívni, akik nem feltétlenül szakértői a kérdésnek, hanem az ország közvéleményét képviselik.

A részvételre jelentkezők közül sorsolással választjuk ki a meghívottakat. Megtisztelne bennünket, ha Ön is részt venne ezen a sorsoláson. Az Ön jelenléte nagyban hozzájárulna ahhoz, hogy az eseményen Magyarország minden régiója és társadalmi csoportja képviselve legyen, és kikérhessük a résztvevők véleményét a kérdőívben szereplő témákról. A most következő kérdőívre adott válaszait titkosan kezeljük, és a konferencia során is megőrizheti az anonimitását.

Ha Ön elfogadja meghívásunkat és bekerül a meghívottak közé, akkor 2005. augusztus 23-a és szeptember 3-a között személyesen felkeressük, hogy a részleteket megbeszéljük. Reméljük, hogy kellemes és érdekes időtöltésnek bizonyul a konferencián való részvétel.

Dr. Örkény Antal
az ELTE egyetemi tanára

Dr. Székelyi Mária
az ELTE egyetemi tanára

(1.) A KÉRDEZETT NEME

1	- férfi
2	- nő

2. Ön melyik évben született?

E	SZ	T	E
X			

 - Nincs válasz

3. Jelenleg milyen településen lakik?

- 1 – falu
- 2 – város
- 3 - nagyváros (megyeszékhely)
- 4 - Budapest, HA IGEN, hányadik kerületben:.....?

4. Lakott-e élete folyamán másutt is tartósan (legalább két évig)? Mi volt ez a település akkor?

TÖBB VÁLASZ IS LEHETSÉGES

1. kisebb falu (5000 főnél kevesebb lakos)
2. nagyközség
3. kisváros
4. város
5. megyeszékhely
6. Budapest
7. egész életében ugyanazon a településen élt

9 nem tudja

0 nem válaszol

5. Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

TANFOLYAM, MARXISTA EGYETEM NEM SZÁMÍT!

1	- 8 osztálynál kevesebb
2	- 8 általános (régen: 4 polgári, vagy 4 gimnázium, új rendszerben: 9-10 osztály is, befejezetlen középiskola)
3	- szakmunkás-, szakiskolai bizonyítvány, vizsga, mesterlevél, segédlevél, tanonciskola
4	- szakközépiskolai érettségi (befejezetlen felsőfokú tanintézet)
5	- gimnáziumi érettségi (befejezetlen felsőfokú tanintézet)
6	- érettségihez kötött szakképzés (nem szakmunkásvizsga!), technikum, felsőfokúnak nevezett képzés
7	- főiskolai diploma
8	- egyetemi diploma
N	- Nem tudja
V	- Válaszmegtagadás
X	- Nincs válasz

6. A következő kijelentések közül melyiket tartja a legjellemzőbbnek Önmagára?

1. Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem
2. Vallásos vagyok a magam módján
3. nem vagyok vallásos

9. nem tudja

0. nem válaszol,

01 - magyar	08 – ukrán
02 – német / sváb	09 – görög,
03 – szerb	10 – cigány
04 – horvát	11 – zsidó
05 – szlovén	12 – bolgár
06 – szlovák	13 – lengyel
07 – román	14 – örmény
	15 – ruszin

7. Magyarországon sokféle nemzetiség él. Ön milyen nemzetiségűnek érzi magát elsősorban?

16 – egyéb

És másodsorban?

	KÓD	NV
a. ELSŐSORBAN:		x
b. MÁSODSORBAN:		x

A blokk

A1 Most a magyarországi cigányokról szeretnénk Önt kérdezni. Hogyan jellemezné a cigányok és a többi magyar viszonyát?

1. nagyon jó
2. jó
3. közepes
4. rossz
5. nagyon rossz

9 nem tudja
0 nem válaszol

A2 A lakóhelyén (Budapesten a kerületében) voltak-e konfliktusok a cigányok és nem cigányok között az elmúlt egy-két évben?

- 1 – Nem voltak
- 2 – Jelentéktelen konfliktusok voltak
- 3 – Voltak, de nem súlyosak
- 4 – Súlyos konfliktusok voltak
- 5 – Nagyon súlyos konfliktusok voltak

9 – Nem tudja
0 – Nincs válasz

A3 Véleménye szerint ma Magyarország lakosságának hány százaléka cigány?

..... százalék

000 – nem válaszol
999 – nem tudja

A4 Mit gondol, húsz év múlva Magyarország lakosságának hány százaléka lesz cigány?

..... százalék

000 – nem válaszol
999 – nem tudja

A5 Véleménye szerint a felnőtt cigány lakosság hány százaléka munkanélküli?

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

A6 És a teljes magyarországi felnőtt lakosság körében hány százalékos a munkanélküliség?

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

MOST A SZEGÉNYSÉGRŐL SZERETNÉNK KÉRNI AZ ÖN VÉLEMÉNYÉT.

A7 Ön szerint a cigányok hány százaléka szegény ma Magyarországon? KÉRDEZŐ! HA VISSZAKÉRDEZ, HOGY KI A SZEGÉNY: Az a szegény, akinek a legszükségesebbre sem tellik.

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

A8 Ön szerint ma Magyarországon az emberek hány százaléka szegény?

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

A9 Manapság sok szó esik a magyarországi cigányság hátrányos helyzetéről. Különböző véleményeket gyűjtöttünk össze ennek okairól. Mennyire ért egyet a következőkkel? (Hasonlóan ahhoz, ahogy az iskolában szokás, arra kérném, hogy egytől ötig osztályozza az állításokat, 5-öst adjon, ha teljesen egyetért és 1-est, ha egyváltalán nem ért egyet egy-egy állítással.)

VÉLEMÉNY	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
1. A cigányok azért vannak hátrányos helyzetben, mert nincs megfelelő szakképzettségük ,			
2. ... mert nem akarnak beilleszkedni,			
3. ...mert elmaradott településeken élnek.			
4. A cigányok azért vannak hátrányos helyzetben, mert nem szeretnek dolgozni,			
5. ...mert rossz körülmények közé születtek,			
6. ... mert felelőtlenül élnek,			
7. ... mert nem tudnak elhelyezkedni.			
8. A cigányok azért vannak hátrányos helyzetben, mert nem tudnak			

vigyázni a pénzükre,			
9. ... mert a társadalom előítélete sújtja őket,			
10. ... mert semmit nem tesznek magukért, és mindent a társadalomtól várnak,			
11. ... mert rossz az egészségi állapotuk,			
12. ... mert sok a gyerekekük.			

A10 Most különböző véleményeket gyűjtöttünk össze a szegénység okaival kapcsolatban. Mennyire ért egyet a következőkkel? (Hasonlóan ahhoz, ahogy az iskolában szokás, arra kérném, hogy egytől ötig osztályozza az állításokat, 5-öst adjon, ha teljesen egyetért és 1-est, ha egyáltalán nem ért egyet egy-egy állítással.)

VÉLEMÉNY	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
1. Azok szegények, akiknek nincs megfelelő szakképzettségük,			
2.... akik nem szeretnek dolgozni,			
3.... akik elmaradott településeken élnek.			
4. Azok szegények, akiknek nincs munkalehetőségük,			
5. ... akik nem tudnak vigyázni a pénzükre,			
6. ... akik testi vagy szellemi fogyatékosok,			
7. ... akik nem tesznek magukért és mindent a társadalomtól várnak.			
8. Azok szegények, akiknek sok gyereke van,			
9. ... akik felelőtlenül élnek,			
10. ... akik szegény családban születtek,			

A11 Ha az ország pénztárcája megengedné, az itt felsorolt csoportok közül Ön kiknek a helyzetén javítana? 10 fokú skálán osztályozza az egyes csoportokat, 10-est adjon, ha maximálisan támogatná a csoportot, 0-át, ha egyáltalán nem támogatná és 5-öst, ha közepesen támogatná.

CSOPORT	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
1. kisnyugdijasok			
2. sokgyerekesek			
3. tartós munkanélküliek			
4. hajléktalanok			
5. pályakezdő fiatalok			
6. fogyatékkal élők			
7. a rossz helyzetben élő cigányok			

A12 Ön szerint ma Magyarországon mi szükséges ahhoz, hogy javuljon a cigányság helyzete? Mennyire szükséges a cigányok helyzetének javulásához, hogy csökkenjenek a cigányokkal szembeni előítéletek? 10 fokú skálán osztályozzon, 10-est akkor adjon, ha feltétlenül szükségesnek tartja, és 0-át, ha egyáltalán nem, 5-öst ha közepesen mértékben szükséges.

És a cigányok akaratereje mennyire szükséges?

	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
Csökkenjenek a cigányokkal szembeni előítéletek			
A cigányok akaratereje			
A cigány származás eltitkolása			
Alkalmazkodjanak a nem cigány lakossághoz			
Kevesebb gyerek vállalása			
A cigányok szorgalma			
Növekedjen a cigányok közötti összetartás			
Legyen hatékonyabb a cigányok érdekképviselője			
Ápolhassák a saját nyelvüket és kultúrájukat			
Segítőképző társadalmi környezet			
Legyenek saját iskoláik			

A13 Mindent összevetve Ön mit gondol, ki mennyit tehet azért, hogy a cigányok helyzete javuljon? 10 fokú skálán osztályozzon!

Mennyit tehetnek a cigányok helyzetének javulásáért maguk a cigányok? A 10-es azt jelenti, hogy nagyon sokat tehetnek, a 0 azt, hogy semmit sem.

És mennyit tehet a cigányok helyzetének javításáért a településen élő többi magyar?

	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
Maguk a cigányok			
A településen élő többi magyar			
A települési önkormányzat			
A település cigány kisebbségi önkormányzata			
Az egyházak			
A kormány			

A14 Ön szerint a 18-25 éves cigány fiatalok között mennyi ma az érettségizettek aránya?

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

A15 És az azonos korú teljes népességben mekkora az érettségizettek aránya?

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

A16 Ön Inkább olyan oktatási rendszer híve,

1. ahol a cigány és nem cigány gyerekek együtt tanulnak egy osztályban, vagy
2. ahol külön cigány és nem cigány osztályokban tanulnak a gyerekek, vagy
3. ahol a cigány gyerekek külön iskolában tanulnak

9=nem tudja

0=nem válaszol

A17 Most felsorolunk néhány álláspontot az általános iskolai oktatással kapcsolatban. Mennyire ért egyet a következőkkel? 10 fokú skálán osztályozza az állításokat, 10-est adjon, ha teljesen egyetért, 0-át, ha egyáltalán nem ért egyet egy-egy állítással, 5-öt, ha közepesen ért egyet.

VÉLEMÉNY	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
1– A vegyes, a cigány – nem cigány osztályokban a tanulók sokszínű tapasztalatokat tudnak szerezni			
2–A vegyes osztályokban könnyebb a pedagógusok munkája			
3– A külön cigány osztályokban magukhoz hasonlók közegében gyorsabban haladnak a tanulók			
4– A külön cigány osztályokban elkerülhetőek a szülők közötti konfliktusok			
5– A származás szerinti elkülönítés az iskolákban sérti az emberi méltóságot			
6– A külön cigány osztályok javítják a tanítás hatékonyságát			

B blokk

MOST A HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉSRŐL SZERETNÉNK NÉHÁNY KÉRDÉST FELTENNI.

B1 Milyen gyakran érte Önt hátrányos megkülönböztetés az életben?

- 1 – nagyon gyakran
- 2 – gyakran
- 3 – néha
- 4 – elvétve
- 5 – soha

-
- 9 – Nem tudja
 - 0 – Nincs válasz

KÉRDEZŐ. HA A 9-ES KÉRDÉSNÉL ROMÁNAK VALLOTTA MAGÁT, AKKOR A KÖVETKEZŐ KÉRDÉST ÚGY KÉRDEZD, HOGY:

Mit gondol, egy Önhöz hasonló helyzetű, hasonló életúttal rendelkező NEM cigányt milyen gyakran ért hátrányos megkülönböztetés az életében?

B2 Mit gondol, egy Önhöz hasonló helyzetű, hasonló életúttal rendelkező cigányt milyen gyakran ért hátrányos megkülönböztetés az életében?

- 1 – nagyon gyakran
- 2 – gyakran
- 3 – néha
- 4 – elvétve
- 5 – soha-----> *Tovább a B4 kérdésre!*

-
- 9 – Nem tudja
 - 0 – Nincs válasz

B3 Mit gondol, hol ér valakit leggyakrabban hátrány csak azért, mert az illető cigány? KÁRTYÁS KÉRDÉS

	Gyakran	Ritkán	soha	NT	NV
1. Munkavállalásnál	1	2	3	9	0
2. Rendőrségen	1	2	3	9	0
3. Bíróságon	1	2	3	9	0
4. Szórakozóhelyen	1	2	3	9	0
5. Önkormányzatnál	1	2	3	9	0
6. Utcán	1	2	3	9	0
7. Iskolában	1	2	3	9	0
8. Egészségügyi ellátás során	1	2	3	9	0
9. Szomszédok részéről	1	2	3	9	0

KÉRDEZŐ! HA A B3 KÉRDÉSBEN NEM VÁLASZTOTTA AZ 1-ES KÁRTYÁT, AKKOR UGORJ A B6 KÉRDÉSRE

B4. Ön szerint joga van-e ahhoz a munkaadóknak, hogy cigányokat ne vegyenek fel?

- 1= nem
- 2= igen

9=nem tudja

0=nem válaszol

B5 Ön szerint ma bünteti-e a törvény, ha a munkaadó nem vesz fel cigányokat?

- 1= nem
- 2= igen

9 = nem tudja

0 = nem válaszol

B6 Kellene-e azokat a munkaadókat büntetni, akik cigányokat nem vesznek fel?

- 1= igen, legalább 6 millió forint pénzbírsággal
- 2= igen, 1-6 millió forintos pénzbírsággal
- 3= igen, de kevesebb mint 1 millió forint pénzbírsággal
- 4= egyáltalán nem kellene büntetni

9=nem tudja

0=nem válaszol

KÉRDEZŐ! NÉZD MEG A B3 KÉRDÉST. HA A B3 KÉRDÉSBEN NEM VÁLASZTOTTA A 2-ES KÁRTYÁT, AKKOR UGORJ A B8 KÉRDÉSRE

B7 Ön szerint jogos-e, ha a rendőrség szigorúbban lép fel a cigányokkal szemben?

- 1= igen-----> Ha igen, mivel indokolná?
- 2= nem

9=nem tudja

0=nem válaszol

B8 Vannak olyan szórakozóhelyek, ahol ki is írják, cigányokat nem szolgálnak ki, másutt nem engedik be a cigány külsejű vendégeket a szórakozóhelyre. Önnek mi a véleménye erről?

- 1= A szórakozóhely tulajdonosának jogában áll megszabni, hogy kit enged be és kit nem
- 2= A tulajdonos eljárása nem jogszerű, de érthető, mert a többi vendégek kívánságának tesz eleget
- 3= A tulajdonos eljárása elfogadhatatlan, és erről fel kell világosítani őt
- 4= A tulajdonos eljárása elfogadhatatlan, és az ilyen tulajdonost meg kell büntetni
- 5=A tulajdonos magatartása törvénybe ütközik ugyan, de én ennek ellenére helyeslem a tulajdonos viselkedését

9=nem tudja

0=nem válaszol

B9 A sajtó manapság gyakran ad hírt arról, hogy cigány családok beköltözését egy-egy falu megakadályozza. Egy ilyen típusú konfliktus esetében Ön szerint a hatóságoknak mit kell tennie? Ön melyik véleménnyel ért egyet?

1= Aki ragaszkodik hozzá, hogy beköltözzön oda, ahol nemkívánatosnak minősítették, azt a hatóságnak el kell távolítania

2= Akit meg akarnak akadályozni abban, hogy oda költözzön, ahová kíván, azt a hatóságnak meg kell védenie

3= A hatóságnak nem kell az ügybe beavatkoznia

4=Egyéb, éspedig:

9=nem tudja

0=nem válaszol

B10 Egy településen a polgármester vezetésével a falu lakói megakadályozták, hogy egy cigány család az általa megvásárolt házba beköltözzön. Mi az Ön véleménye az esetről?

1= A polgármester eljárása törvénysértő volt

2= Bár a polgármester eljárása törvénysértő volt, nem tehetett mást, mint amit a lakosok vártak tőle

3= A polgármesternek igaza volt

9=nem tudja

0=nem válaszol

B11 Ön szerint a cigány családok hány százaléka lakik olyan lakásban, ahol még folyóvíz sincs?

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

B12 Manapság sok szó esik arról, hogy a cigányok közül sokan nyomorúságos körülmények között telepeken laknak, ahol nincs villany, víz, köves út. Abban azonban megoszlanak a vélemények, hogy hogyan lehetne ezen a helyzeten javítani. Ön mennyire tartja jó megoldásnak azt, ha vissza nem térítendő lakásvásárlási támogatást kapnak a cigánytelepen élők, hogy ott vásároljanak házat, lakást maguknak, ahol szeretnének. Kérjük osztályozzon 0-tól 10-ig. A 10-es azt jelenti, hogy nagyon jó megoldásnak tartja, a 0 azt, hogy kifejezetten rossz megoldásnak tartja, az 5 pedig azt, hogy közepes megoldásnak tartja.

És mennyire tartja jó megoldásnak azt ha belterületi lakásokat építenek a cigánytelepen élőknek, és oda átköltöztetik őket?

	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
1–vissza nem térítendő lakásvásárlási támogatást kapnak a cigánytelepen élők, hogy ott vásároljanak házat, lakást maguknak, ahol szeretnének			
2– ha belterületi lakásokat építenek a cigánytelepen élőknek, és oda átköltöztetik őket			
3– ha az állam az ország területén üres lakásokat felvásárolja, és kedvezményrel eladja a telepen élőknek			
4– Az államnak az elnéptelenedő településeken kell lakást, házat vásárolnia a cigánytelepeken élők részére, majd azt kiutalni számukra			
5– Az államnak külterületeken kell lakótelepet létrehozni a telepű cigányok számára			
6– A cigányoknak maguknak kell megoldani a helyzetüket			

C. blokk

MOST NÉHÁNY A POLITIKÁVAL, A KÖZÉLETTEL KAPCSOLATOS KÉRDÉST SZERETNÉNK FELTENNI.

C1 A sajtóban gyakran olvashatunk a cigányok és a nem cigányok közötti különféle konfliktusokról. Ön szerint mit lehetne tenni a konfliktusok csökkentése érdekében? Felsorolunk néhány elképzelést. Kérjük, osztályozza 1-től 5-ig, hogy melyikkel mennyire ért egyet. 1-est adjon, ha egyáltalán nem ért egyet, 5-öst adjon, ha teljesen egyetért.

VÉLEMÉNY	ÉRTÉKELÉS	NT	NV
1– Külön kormányprogramra van szükség a cigányok megsegítéséért			
2– Több felvilágosításra van szükség, hogy csökkenjenek a cigányokkal szembeni előítéletek			
3– Szigorúbb törvények kellene a cigányokkal szembeni diszkrimináció ellen			
4– A cigányokat hátrányosan megkülönböztető intézményeket és személyeket szigorúan meg kell büntetni			
5– A cigányoknak törekedni kell arra, hogy jobban beilleszkedjenek			
6– A cigányoknak ki kell közösiíteni maguk közül azokat, akik nem megfelelően viselkednek			
7– Erős hatósági és érdekvédelmi jogkörrel kell felruházni a cigány kisebbségi önkormányzatokat			
8– Az általános és középiskolában tanítani kéne a cigányok történetét és irodalmát			

**C2 Különböző elgondolások vannak arról, hogy hogyan lehetne tartós javulást elérni a magyarországi cigányság helyzetében. Tegyük fel, hogy a következő választások előtt három program lát napvilágot. Ön melyik programot támogatná?
CSAK EGY VÁLASZ LEHETSÉGES**

1= A cigányság helyzetén úgy kell javítani, hogy a szociális ráfordításokkal valamennyi szegény helyzetén javítanak

2= A cigányság helyzetén úgy kell javítani, hogy kifejezetten őket segítő intézkedéseket hoznak

3= Ha mindenki számára biztosítottak a demokratikus jogok, akkor egyedül a cigányságon múlik, hogy helyzete javuljon.

9=nem tudja

0=nem válaszol

**C3 A pártoknak kell-e tenni azért, hogy a szegények száma csökkenjen?
És azért, hogy a cigányokkal szembeni diszkrimináció csökkenjen?**

	igen, sokat	igen, valamennyit	semmit	NT	NV
a szegények száma csökkenjen	1	2	3		
a cigányokkal szembeni diszkrimináció csökkenjen	1	2	3		
a cigányok és a többi magyarok közötti konfliktus csökkenjen	1	2	3		

C4 Az elmúlt 15 évben a baloldal (MSZP, SZDSZ) vagy a jobboldal (FIDESZ-MPP, MDF) tett-e többet azért, hogy kevesebb ember legyen szegény? És azért, hogy a cigányok helyzete javuljon?

	baloldal	jobboldal	mindkettő	egyik sem	NT	NV
a szegények száma csökkenjen	1	2	3	4		
a cigányokkal szembeni diszkrimináció csökkenjen	1	2	3	4		
a cigányok és a többi magyarok közötti konfliktus csökkenjen	1	2	3	4		

C5 Ha most vasárnap lennének a parlamenti választások, Ön:

4	- biztosan elmenne,
3	- valószínűleg elmenne,
2	- valószínűleg nem menne el vagy,
1	- biztosan nem menne el szavazni?
N	- Nem tudja
V	- Válaszmeztagadás
X	- Nincs válasz

C6 (Ha mégis elmenne, és) Ha most vasárnap lennének a választások, Ön melyik pártra szavazna? Kérem, a kártyalapról válasszon.

1	- Centrum Párt
2	- Fidesz - Magyar Polgári Szövetség (Fidesz - MPSZ)
3	- Jobbik Magyarországért Mozgalom
4	- Magyar Demokrata Fórum (MDF)
5	- Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP)
6	- Magyar Szocialista Párt (MSZP)
7	- Munkáspárt
8	- Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)
9	- egyéb pártra, szervezetre szavazna
88	- megismétli, hogy nem menne el szavazni
99	- egyéb válasz (nem párt, nem szervezet)
N	- Nem tudja
V	- Válaszmeztagadás
X	- Nincs válasz

C7 Tart-e Ön attól, hogy Magyarországon éhséglázadás tör ki a cigányok körében?

- 1 – Kizártnak tartja, hogy éhséglázadás törjön ki a cigányok körében Magyarországon
- 2 – Eléggé valószínűtlennek tartja
- 3 – Valószínűtlen is, és nem is
- 4 – Lehetségesnek tartja
- 5 – Szinte biztos benne, hogy előbb utóbb lesz ilyen éhséglázadás Magyarországon

9 – Nem tudja

0 – Nincs válasz

C8 És el tudja-e képzelni, hogy a magyarországi cigányok egyszer csak mozgolódní, szervezkedni kezdenek hátrányos megkülönböztetések miatt?

- 1. Biztos vagyok benne, hogy igen
- 2. Elképzelhető
- 3. Kizártnak tartom

9. Nem tudja

0. nincs válasz

D. blokk

KÉRDEZŐ! A KÖVETKEZŐ KÉRDÉSBEN A MAGYAROKTÓL VALÓ TÁVOLSÁGOT CSAK AZOKTÓL KÉRDEZD LE, AKIK AZ Ön milyen nemzetiségűnek érzi magát KÉRDÉSRE (7.) NEM CSAK 1-GYEL VÁLASZOLTAK

D1 Az emberek egymás közti viszonyai különbözőképpen alakulnak. Ön családtagként elfogadna-e egy cigány származásút. HA NEM, Ön elfogadná barátként? KÉRDEZŐ! OSZLOPONKÉNT KÉRDEZD, ÉS AZ ELSŐ „ELFOGADNÁ” VÁLASZ UTÁN TÉRJ RÁ A KÖVETKEZŐ OSZLOPRA.

1 = elfogadná, 2 = nem fogadná el, 9 = NT, 0 = NV

	cigány	kínai	feke- te bőrű	zsidó	magyar
1. családtagként elfogadna					
2. barátként elfogadna					
3. lakószomszédként elfogadna					
4. egy településen együtt élne vele					
5. az ország állampolgáraként elfogadna					
6. az országba látogató turistaként elfogadna					

D2 Most tulajdonságokat sorolunk fel, s arra kérjük, mindegyik esetben döntse el, hogy az adott tulajdonság mennyire jellemző a cigányokra és a nem cigányokra.

A „0” azt jelenti, hogy senkire, a „100” azt, hogy mindenkire jellemző.

KÉRDEZŐ! ELŐBB A CIGÁNYOKRA, AZTÁN A NEM CIGÁNYOKRA KÉRDEZD LE AZ ÖSSZES TULAJDONSÁGOT.

	cigányok	Nem cigányok	NT	NV
Törvénytisztelő	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000
Élhetetlen	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000
Intelligens	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000
Megbízhatatlan	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000
Nem összetartóak	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000
Gyerekszerető	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000
Erőszakos	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000
Versenyszellemű	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100	999	000

E. blokk

MOST AZ ÖN ÉLETÉRŐL SZERETNÉNK NÉHÁNY KÉRDÉST FELTENNI.

1. Apai és anyai négy nagyszülője között volt-e olyan, aki valamilyen kisebbséghez tartozott?

	KÓD	NT	NV
c. Apai nagypapa		99	X
d. Apai nagyanya		99	X
e. Anyai nagypapa		99	X
f. Anyai nagyanya		99	X

01 - magyar	08 – ukrán
02 – német / sváb	09 – görög,
03 – szerb	10 – cigány
04 – horvát	11 – zsidó
05 – szlovén	12 – bolgár
06 – szlovák	13 – lengyel
07 – román	14 – örmény
	15 – ruszin
	16 – egyéb

2. Az ön tágabb szomszédságában élnek-e cigány családok?

1. igen, a szomszédok többsége cigány
2. igen, de csak elvétve
3. nem

9. Nem tudja

0. nincs válasz

3. És a munkahelyén (HA NEM DOLGOZIK JELENLEG, AKKOR AZ UTOLSÓ MUNKAHELY) dolgoznak cigányok?

1. igen, a munkatársak többsége cigány
2. igen, de csak elvétve
3. nem

9. Nem tudja

0. nincs válasz

4. Annak idején az általános iskolában, ahol tanult, voltak-e cigány osztálytársai?

1. igen, a volt osztálytársak többsége cigány
2. igen, de csak elvétve
3. nem

9. Nem tudja

0. nincs válasz

5. Azon a településen (BUDAPESTIEKNÉL: abban a kerületben), ahol Ön él, véleménye szerint ma a lakosság hány százaléka cigány?

..... százalék

000 – nem válaszol

999 – nem tudja

6. Ön jelenleg:

1	- aktív kereső, vállalkozó
2	- aktív kereső, NEM vállalkozó
3	- GYES-en, GYED-en lévő,
4	- nyugdíjas, öregségi, rokkant, özvegyi
5	- munkanélküli, regisztrált
6	- munkanélküli, nem regisztrált
7	- szociális segélyezett
8	- alkalmi munkából élő
9	- tanuló,
10	- háztartásbeli, egyéb eltartott
11	- egyéb inaktív kereső (vagyonából, ingatlana, lakása bérbeadásából él, csak eltartási vagy csak életjáradéki szerződése van) vagy
99	- Nem tudja
00	- Nincs válasz

7. Mi (volt) az Ön (utolsó) foglalkozása, beosztása? Kérem, részletesen mondja el, hogy mivel foglalkozik!

HA TÖBB FOGLALKOZÁSA IS VAN (VOLT), AKKOR ARRA GONDOLJON, AMELYIK A LEGTÖBB ÁLLANDÓ JÖVEDELME T BIZTOSÍTJA (BIZTOSÍTOTTA)!

MINÉL PONTOSABBAN ÍRD LE A FOGLALKOZÁST A PONTOZOTT VONALRA, PÉLDÁUL "PÉNZÜGYI CSOPORTVEZETŐ GYÁRBAN"!

.....

.....

.....

EGYÉNI VAGY TÁRSAS VÁLLALKOZÁS MEGHATÁROZÓ TULAJDONOSA:

01	- magas presztízű önálló értelmiségi tevékenységet folytat saját vállalkozásában (szabadfoglalkozású újságíró), magánorvos, jogász, építészmérnök, könyvelő, programozó stb.), nincs alkalmazottja
02	- magas presztízű önálló értelmiségi tevékenységet folytat saját vállalkozásában (szabadfoglalkozású újságíró), magánorvos, jogász, építészmérnök, könyvelő, programozó stb.), max. 10 alkalmazottja
03	- magas presztízű önálló értelmiségi tevékenységet folytat saját vállalkozásában (szabadfoglalkozású újságíró), magánorvos, jogász, építészmérnök, könyvelő, programozó stb.), 10-nél több alkalmazottja van
04	- mezőgazdasági vállalkozása van, termelő, egyéni gazda, őstermelő, nincs alkalmazottja
05	- mezőgazdasági vállalkozása van, termelő, egyéni gazda, őstermelő, max. 10 alkalmazottja
06	- mezőgazdasági vállalkozása van, termelő, egyéni gazda, őstermelő, 10-nél több alkalmazottja van
07	- egyéb vállalkozás tulajdonosa, max. 10 alkalmazottja
08	- egyéb vállalkozás tulajdonosa, max. 10 alkalmazottja
09	- egyéb vállalkozás tulajdonosa, 10-nél több alkalmazottja van

ALKALMAZOTT (ALKALMAZOTTI MUNKÁT VÉGEZ) NEM SAJÁT VÁLLALKOZÁSBAN:

11	- felsővezető 50 főnél több beosztottal
12	- felsővezető 50, vagy 50 főnél kevesebb beosztottal
13	- középvezető 10 főnél több beosztottal
14	- középvezető 10 vagy 10 főnél kevesebb beosztottal
15	- beosztott diplomás a közszférában (diplomás köztisztviselő, közalkalmazott)
16	- beosztott diplomás a versenyszférában
17	- irodai alkalmazott a közszférában (köztisztviselő, közalkalmazott)
18	- irodai alkalmazott a versenyszférában
19	- nem fizikai és nem irodai alkalmazott (utazó, szolgáltató jellegű munka, ügyféllátogatás, távmunka)
20	- könnyű fizikai munkát végző szakképzett alkalmazott (ápolónő, laborasszisztens)
21	- fizikai munkát végző szakmunkás
22	- betanított- és segédmunkás, fizikai kisegítő, háztartási alkalmazott
77	- soha nem volt állása (pl. kezdetől fogva munkanélküli) ——— <input type="text" value="10"/>
N	- Nem tudja
V	- Válaszmehtagadás
X	- Nincs válasz

8. Hányan élnek az Ön háztartásában?

.....

9. A háztartásában hány 18 év alatti gyerek él?

.....

10. Önnek összesen hány gyereke van? (AKIK ESETLEG NEM IS ÉLNEK ÖNNEL)

.....

**11. Kérem, vegye sorba az Önök háztartásának tagjait, és a rendelkezésükre álló jövedelemforrásokat, juttatásokat, rendszeres bevételi forrásokat (ideértve a munkabért, osztalékot, a nyugdíjat, szociális ellátást, ösztöndíjat), és kérem, adja össze ezeket! Kérem, hogy az Ön jövedelmét is számolja hozzá!
Tehát, összesen mennyi az Önök nettó havi jövedelme?**

..... ezer forint

0000 – nem válaszol

9999 – nem tudja

**CSAK AZOKTÓL, AKIK A 9.KÉRDÉSNÉL NEM MONDTAK KONKRÉT ÖSSZEGET
(V, N, X KÓDOK VALAMELYIKE)!**

12. És megtenné, hogy a kártyalap segítségével besorolná az Önök háztartásának összes nettó havi jövedelmét az azon szereplő kategóriák valamelyikébe?

01	- 50.000 Ft-nál kisebb a havi jövedelmük
02	- 50.001 -90.000 Ft közötti a havi jövedelmük
03	- 90.001 - 140.000 Ft közötti a havi jövedelmük
04	- 140.001 - 190.000 Ft a havi jövedelmük
05	- 190.001 - 260.000Ft közötti a havi jövedelmük
06	- 260.001 - 320.000 Ft közötti a havi jövedelmük
07	- 320.001 - 400.000 Ft közötti a havi jövedelmük
08	- 400.001 - 600.000 Ft közötti a havi jövedelmük
09	- 600.001 és 1 millió Ft közötti a havi jövedelmük
10	- 1 millió Ft feletti a havi jövedelmük
99	- Nem tudja
00	- Nincs válasz

13. Gondoljon arra, hogy mennyi bevétele van a háztartásának egy hónapban.

Képzeljünk el egy tíz fokú létrát, amelynek legmagasabb fokán a leggazdagabb, a legsó fokán a legszegényebb háztartások vannak. Hol helyezkedik el ezen a létrán az Ön (önök) háztartása?

legszegényebb										leggazdagabb
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

99 – Nem tudja

00 – Nincs válasz

14. A kártyalapon szereplő állítások melyike írja le leginkább az Ön háztartásának

jelenlegi helyzetét?

1	- eladósodtunk, kölcsönökből, vagy külső segítségből élünk
2	- tartalékainkat, korábbi megtakarításainkat éljük fel
3	- éppen, hogy kijövünk a jövedelmünkből
4	- gond nélkül megélünk, de félretenni nem tudunk
5	- gond nélkül megélünk, és kisebb összeget tartalékolni is tudunk
6	- gond nélkül megélünk, és jelentős megtakarításra van lehetőségünk
9	- Nem tudja
0	- Nincs válasz

15. Milyen a lakás/ház, amiben lakik? Van-e a lakásban...

	Van	Nincs
Fürdőszoba	1	2
WC	1	2
Meleg víz	1	2
Szennyvíz csatorna	1	2
Derítő	1	2
Központi fűtés vagy cirkó, illetve konvektor	1	2
hagyományos fűtésű kályha/tűzhely	1	2

16. Felsorolok néhány használati tárgyat. Kérem, mondja meg, van-e az Önök háztartásában:

HA CÉGES TULAJDONÚ, DE MAGANHASZNALATBAN VAN, AZ IS IDESZÁMÍT!
--

1 - van
2 - nincs
0 - NV

01. mobiltelefon?	
02. automata mosógép?	
03. mosogatógép?	
04. plazma (LCD) tévé?	
05. videomagnó?	
06. számítógép?	
07. 5 évnél fiatalabb személygépkocsi?	
08. 5 évnél idősebb személygépkocsi?	
09. nagy értékű festmény, műkincs?	
10. nyaraló, hétvégi ház, telek?	
11. egyéb lakóingatlan (másik lakás)?	
12. föld, mezőgazdasági ingatlan?	

CSAK A KÉRDEZŐ BIZTOSNAK SZÓLÓ KÉRDÉSEK

1. Milyen környéken lakik a válaszadó?

- 1 – elegáns környék
- 2 – jómódú
- 3 – átlagos
- 4 – inkább szegény
- 5 – kifejezett nyomor

2. Milyen a ház állaga kívülről?

- 1 – kifogástalan
- 2 –
- 3 – közepes
- 4 –
- 5 – erősen leromlott

3. Milyen a lakás állaga belülről?

- 1 – kifogástalan
- 2 –
- 3 – közepes
- 4 –
- 5 – erősen leromlott

4. Milyen a bútorzat minősége?

- 1 – kifogástalan
- 2 –
- 3 – közepes
- 4 –
- 5 – erősen leromlott

5. A kérdezett szerinted cigány származású?

- 1 – igen
- 2 – nem

6. Milyen a háztartásnak a szomszédságára?

- 1 – sajátosan roma település
- 2 – a lakosság többsége roma
- 3 – a lakosság többsége szegény, de nem roma
- 4 – nem élnek koncentráltan sem szegények, sem romák

Alulírottkérdőbiztos kijelentem, hogy pontosan betartottam a mintaválasztás szabályait, és a kérdés során minden kérdést kommentár nélkül, szöveghűen felolvastam, és a válaszokat pontosan lejegyeztem.

....., 2005. június

..... aláírás